

नं 28

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन
१८७९

म. ग्रं.
विषय
सं. नं.

विषय
ना 12 क

लेखक
डां. मो. राजे

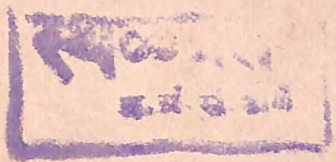
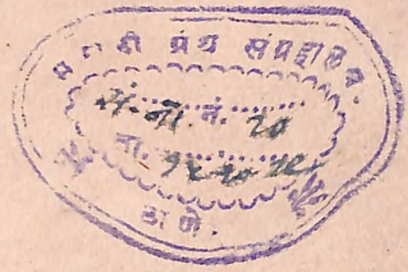
संग्रहालय क्रमांक
६६३

पुस्तकाचे नांव
दीक्षल राव

24
ना 12 क

~~न. ८~~

(न. २०)

Presented to Dalakhya
Balasa Chy.

Sunday 16th

॥ श्री ॥
०२०

॥ श्री ॥

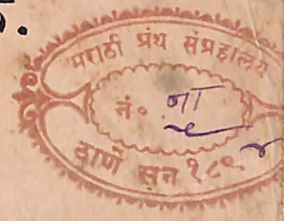
॥ श्री ॥
॥ श्री ॥

नाट्यकथार्णव मासिक पुस्तकांत छापत असलेले

दौलतराव नाटक.

(५) ना. २०

हें पुस्तक

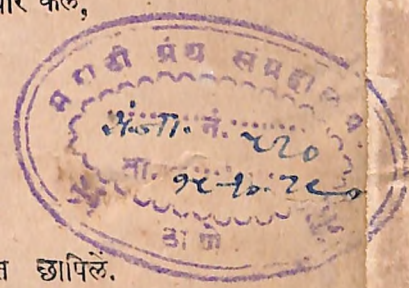

शंकर मोरो रानडे बी. ए.

ह्यांनी मूळ इंग्लिश ग्रंथाधारे केलें,

तें

मुंबईत

“इंदुप्रकाश” छापखान्यांत छापिलें.

(सन १९०७ चा आक्ट २५ प्रमाणें वा पुस्तकासंबंधी सर्व

प्रकारचे हक्क ग्रंथकर्त्यानिं स्वाधीन ठेविले आहेत.)

शके १९०१.

सन १९०९ इ.

०—(मालोजीस) काँ ? याचें तुझास एवढें आश्चर्यसें वाटलें ?

०—(हात जोडून) महाराज, मी आश्चर्य वाटून वोललों नाहीं. माझा इतकेंच हणण्याचा उद्देश होता कीं, आपला जे जे विनाकारण द्वेष करितील त्यांचा असाच अंदाज व्हावा!

दौ०—समजलों. वरें, बहादुरशिंग, यशवंतवाच्या मरणावदल कांहीं कमजास्त निकत कळली आहे?

बह०—महाराज, बातमी तर अशी लागते यशवंतरावकर्नाटकच्या मुसलमानाकडे आपणावर हल्ला करण्याबाबत मदत मागण्यास गेला होता.

दौ०—मालोजी—काय ? मुसलमान राजाकडे गेलता हणतां?

बहा०—असें खरें. परंतु तेथें कांहीं त्याची शिजली नाहीं. पण इतकें मात्र झालें, यशवंतराव तेथें असतां त्या राजाचदरच्या पठाण लोकांशीं तो कांहीं कारणान भांडला, तेव्हां त्याजवर दोन पां लोक तुटून पडले, त्यांपैकी एक यशवंतरावाच्या हातून मेलच, परंतु पांन मात्र त्यापासून निसटून जाऊन कळत ठार मारिलें.

दौ०—किरी कृतघ्नपणा हा ! मालोजी, पाहिलें किती वेळ ममतेनें त्यास आपणाजवळ विलें ! परंतु त्याच्या लढयास हणून कांती दिक्कत नाहींच वाटली ! असो मर्जीची ! त्याला जसा कांहीं मी कोणी वि सर्पच आहेस वाटे ! त्याला कुठें नुकतें ! कुठें लागलें होतें तेव्हां मी त्याला पाहोतें, त्याच्यावर हा काल-

पर्यंत त्याचें मला दर्शन हणून नाहीं वीत नाह. मालोजी ! या गोष्टीला अजमासें एकसारखें वर्षे झालीं असतील वरें ? स्थिति पाहूं येतें, वावांनीं तेव्हां-डे जाऊं

मालो०—त्याचे वडील वारले त्या वेळीं तेरा वर्षांचें वय होतें, त्याला आतां वर्षे झालीं असतील.

दौ०—तें असो. मालोजी ! तुमच्या इमान् परीक्षा पाहण्याची वेळ आतां आली आहे हें मी पक्कें जाणतो, आणि या नाजुक कार्मीं तुमचीच योजना आहे. मालोजी ! तुझास काय सांगितलिल्ल तुटतो. परंतु काय माझें हणणें एवढें सुद्धां ऐकत मुळें माझा नाशलाज आहे ! आणि ती सुंदरी मला बसले आहे हें तुझीं प्रत्यक्ष पहासाठीं तुझीं हा सर्व प्रकार निवेदन करा आणि हर एक मला वश होईल असें करावर जर तुझास यश सांगूं ? तुझीं मागूं शकल हा दौलतराव तुझास

मालोजी—महाराज, स्वामिकां अंतर कदापि व्हावयाचें नाहीं

दौ०—ठीक आहे. मालोजी ! त्वरा केली पाहिजे. यशवंतराव बातमी तिला एव्हांना कळली आतांपर्यंत तिला यशवंतराव तो आपली सुटका करील होती ती आतां नाहींशी

ला वश करण्याची खटपट करण्याची
ठ हीच ! चला ! चला ! तुझी पुढे व्हा.
मीही हा तुमच्या मागेमागे आलोच.

श्लो०—आज्ञा.

(निपून जातो.)

बहादुरशिंग ! वाहवा ! केवढे माझे भाग्य !
पर्यंत मला या यशवंतरावापासूनच
काय तें भय वाटत होतें, परंतु आतां मात्र
इया चिंतास स्थिर वाटू लागलें. आपण
यशवंतरावास मारण्यास मारेकरी पाठविले
तें धाडस तर खरेंच, परंतु परमे-
श्वर देयें आपणास यश आलें.

—महाराज ! यशाची गोष्ट असो. परंतु
मास हें धाडस केल्याशिवाय गतिच
ना. कारण त्या थोरड्या सापास आप-
णावर हें धाकटें पिल्लू जगूं दिलें
त्यापासून आपणास सदां सर्व-
भीति होतीच होती. तेव्हां झाली
गोष्ट वाजवीच झाली !

खरें ! आतां पहा या साऱ्या
तिचा मालक काय तो मी !

बहादुरशिंग, आपण यशवं-
तरावास मारण्यास भ्रमरशिंग पाठविला
त आला नाही याबद्दल मला
अगून राहिली आहे ! कदा-
चित् भ्रमरशिंग मेला तर नसेलना !

—पर दोन पठाणांनीं हला केल्या
तुझीं झणालां नव्हे ?

वातमी तरी निदान अशी आहे.

आणखी त्या पठाणांपैकीं एकजण
होयना ?

तो यशवंतरावाचेच हातून पड-
ला त्याच्या सोत्पानें मात्र यशवंत-

रावास ठार मारिलें.

दौल०—बहादुरशिंग ! भ्रमरशिंग मेला
सावा असेंच माझी मनोदेवता मला
आह. त्याच्या वरोवर त्याचा एक विश्व
चाकर गेला होता त्याचे जवळ मी
ही मुद्रेची आंगठी दिली होती आणि
वरोवर निरोपही पाठविला होता कीं,
काहीं कारणांनीं तुझीं आजारी पडलीं किंवा
शत्रूच्या हातीं सांगडून बंदीत गेलां, किंवा
दुदैवानें एकादा भलताच प्रसंग झालां
गुदरून तुलांस लौकर परत येतां अनाहीं,
तर निदान ही आंगठी तरी मजडे परत
पाठवा हणजे यशवंतराव मेला तो माझी
खातरी होईल.

बहा०—ही वातमी नुकतीच आ आहे.
तेव्हां कदाचित् भ्रमरशिंगां विश्वासू
नोकर लौकरच येण्याची व अद्यापि
नाहीं असं नाही.

दौल०—होय तेंही खरेंच ! असेपण बहा-
दुरशिंग ! तुझीं एक गोष्ट व राजसबा-
ईस तिचा पति मरण पावले जें दुःख
झालें होतें तें ती आतां सर्वस्वरून जाऊ
न तिनें आतां मजशीं पुनःवाह करण्या
चें कबूल केलें आहे हणजे चोही
वातमी पिकवा. कारणच्या खानें
हणगा, किंवा तिच्यावरठजोरी करून
हणगा मी तिला वश करून घेणच
आणि तीही गोष्ट वदिवसां
तर आजच्या आज रसेदीस
ची ! हणजे कात लोकांस
ल्यामुळें हल्लीं चोहें उत्सव चा
त्यांतच आणखी हात्सव होई
चला आतां, अ राजवाड्यास

खवालदारांचा पण पूर्ण वंदोवस्त असूं द्या.
हा०—फार उत्तम आहे. (जातो.)

ल०—आतां सर्व गोष्टी ठीक जमल्या ! तर चलावें आतां राणीकडे. माझे ल्दय तर उल्हासानें भरलें आहे ! व हें काम हटकून सिद्धीस जाणार असें वाटून मी आतां आहे त्यापेक्षांही अधिक तरुण झालों आहे असें मला वाटत आहे. आतां सर्व कोंकण प्रदेशावर स्वाभिव्द माझे ! व आतां मला जी पोरें वाळें होतील तींच या भूमीचीं मालक होतील. या माझ्या मनोरथतरुच्या वजास यशवंतरावाच्या रक्ताचें पाणी घातलें आहे, तेव्हां या झाडाचा आतां विस्तार होण्यास अवकाश नाही !
(निघून जातो.)

प्रवेश ३.

स्थलः—राजसवाईच्या महालाच्या बाहेरिल दिवाणखाना.

(गजराबाई येते.)

गज०—देवा ! नारायणा ! कोण ही या विचार्या राजसवाईची दुःखावस्था ! धन्य धन्य ती मावली ! तिनेंच हणून आज सात वर्षेपर्यंत इतकीं दुःखें सोसून दिवस काढले ! इतरांच्या हातून ही गोष्ट झाली नसती. आमचे वावा तर तिच्या जसे कांहीं हात धुवून पाठीसच लागले आहेत ! त्या विचारीला त्यांच्या त्रासांमुळे आपला प्राणही नकोसा झाला आहे, तरी त्यांचा हणून आप्रह कांहीं सुटत नाही. जरा फावलें कों वावा राजसवाईच्या मंदिरांत जातात आणि तिला विचारूं नये तसल्या भलत्या भलत्या गोष्टी विचारतात, परंतु ती हणून त्यांच्या

हणण्याकडे इतकें सुद्धां लक्ष पुरवीत नाहीं. वावा कांहीं बोलले तरी तिचें एकसारखें रडणें चाललें असतें. तिची ती स्थिति पाहून मला देखील अतोनात रडूं येतें, परंतु काय करूं ! एक दोन वेळां वावांनीं तिच्याजवळ मला रडतांना पाहिलें, तेव्हां पासून त्यांनीं मी राजसवाईकडे जाऊं नये हणून सक ताकीद केली आहे. तथापि मी त्याची फारशी परवा न करितां फावेल तेव्हां माझ्या हातून होईल तितकें तिचें समाधान करित असतेंच. परंतु तिचें हणून दुःख कांहीं कमी होत नाहीं. एकादे वेळीं अंमळसें तिचें समाधान होतें आहे नाही इतक्यांत कांहीं तरी नवीन काळजी उराहतेच ! शिव शिव ! आतांच नुकतीं तिचें समाधान करून बाहेर पडलें, इतक्या त्या पलीकडल्या खोलींत बहादुरशिंग अणखी दुसरा कोणीएक असे दोघेजण 'राजसवाई माझ्या वावाशीं लग्न लावण्या कवूल आहे हणून कंडी पिकवावया' अशाविषयी कुजवुजतांना मी ऐकिलें, तें पासून तर बाई ! माझ्या उरांत एकस धडधड चाललें आहे ! कांहीं केल्यानें तीं नाहीं ! या राजसवाईची येथून लच तरी सुटका करावी हणून मी मनांत शिवेत योजितें. पण अजून एकही जमत न काय करावें ? देवा ! नारायणा ! तूं पुढें दया करून या विचारीचे केश लवत दूर कर, नाहीं तर ही विचारी थोडक्या दिवसांत राम हणेल !—

(दौलतराव येतो.)

दौल०—कोण गजरा ! कांण ए पोरि ! तुला राजसवाईकडे जात जाऊं नको हणूनना

मी सांगितलें होतें ? कारटे ! या राजवाड्यांत चौहींकडे सर्व लोक आनंदांत बुडून गेले असतां, तूं त्या सदा सर्वकाळ शोक करित वसणाऱ्या राजसवाईकडे काय ह्मणून जाऊन वसतेस ? कां, रडतेस कां अशी ?

गज०—वावा ! तुझीं काय पाहिजे तें ह्मणा ! मला तुझीं हव्या तितक्या शिब्या द्या, परंतु तुमच्या पायांशपथ मी सांगतें, त्या राजसवाईची स्थिति माझ्यानें पाहवत नाही.

दौल०—पोरी ! पण अगोदर तूं तिच्याकडे जातेस काय ह्मणून ? तुला पोरीलां एकदा तिकडे जाऊं नको झटल्यावर फिरून जाण्याची गरज ?

गज०—वावा ! तें कांहीं मला सांगतां येत नाही. परंतु मी तुमच्या पायां पडतें. वावा ! तुझीं त्या राजसवाईस असा त्रास नका देत जाऊं ! मी आतांच ही तिच्याच महालांतून आलें—

दौल०—गाढव पोर नाही तर ! कारटे!—

गज०—वावा ! राजसवाईचा आपणास एक निरोप आहे.

दौल०—काय ? निरोप ? कोणाचा ? राजसवाईचा ? बोल ! बोल ! तिचा काय निरोप आहे ?

गज०—निरोप मिळून इतकाच कीं—

दौल०—वसवस ! तुझें पाल्हाळ बोलणें मला को ! झटदिशीं बोल काय निरोप आहे ?

गज०—होय, पण वावा ! मी सांगतेंच आहे !

दौल०—फिरून आपलेंच ! बोल लवकर !

गज०—राजसवाईनें तुझीं लढाईहून परत आलां ह्मणून ऐकिलें. तेव्हांपासून त्या

विचारीला तुझीं त्रास द्यावयास यात ह्मणून एकसारखें भय वाटतें आहे. वावा आधींच ती विचारी दुःखानें गांजली आहे तर तिला रुपा करून एकांतवासांत स्वस्थपणें राहूं द्या !

दौल०—गप वस ! पोरी ! तुला द्या गोष्टीत कांहीं ज्ञान नाही ! तूं मुकाट्यानें अस !—वरें पण तिचा निरोप !

गज०—मी सांगितला हाच !

दौल०—काय ? एकून राजसवाई माझें ह्मणणें ऐकत नाही काय ?—आः दुष्टे ! तूं मला वश व्हावेंस ह्मणून मी आज सात वर्षे खटपट करितो आहे त्याचें हेंच फळ ! थांब दुष्टे ! तुला अशी मोकळी सोडतां उपयोगी नाही ! ही मध्ये काटक लोकांची लढाई निघाली नसती, तर तुला यापूर्वी कधींच—

गज०—वावा ! वावा ! तुझीं हें काय बोलतां ? वावा ! तुझीं माझ्याकडे पहा, आणि आपण दोघें त्या विचाऱ्या हतभाग्य राजसवाईचें समाधान करूं या !

दौल०—काय ? तुझ्याकडे पहा ? पोरी ! तुझा आणि राजसवाईचा काय संबंध ?

गज०—वावा ! तें कांहीं मला विचारूं नका. परंतु तुमच्या गळ्याशपथ मी सांगतें, राजसवाईला हा असा त्रास जोपर्यंत तुझीं बाल जोपर्यंत माझ्या ह्मणून मनाला समाधान वाटावयाचें नाही !

दौल०—पोरी चल निघ ! जीभ आटप ! तूं प्रत्यक्ष माझ्या पोटाची असून तुला असल्या गोष्टी बोलण्यास शरम नाही वाटत ? दुष्टे ! या शहरांत चौहींकडे सर्व लोक आनंदोत्साहांत गुंतले असून तूं आपल्या या वेडगळ वरळण्यानें त्यांच्या आनंदाचा

विरस करणार काय ? अगे, या राणीचा पुत्र यशवंतराव, जो माझा अत्यंत हाडवैरी, तो मेल्याची बातमी अद्यापि शहरांत पसरली नाही, ती एकदांची पसरली झणजे चोहोंकडे एकदम हल्लींपेक्षां शतपटीनें अधिक उत्साह सुरू होतील त्या सर्वांस तूं विरजण घालणार काय ?

गज०—हाय हाय ! रे उदार राजपुत्रा ! हाय हाय !

(मुचिंत होते.)

दौल०—(घडनें) अरे ! कोणरे आहे तिकडे ?

थोडें पाणी आणा पाहूं ! गजरे ! गजरे ! सावध हो सावध हो ! (तीस वारा घालतो. गजराबाई हळूहळू सावध होते.) (आपणाशीं)

यांत कांहीं तरी काळें वरें आहे खाचित.

(मोठ्यानें) गजरे ! खरेंच सांग, तुला त्या दुष्ट यशवंतरावाच्या मृत्यूचें वर्तमान ऐकून इतकें कां वाईट वाटले ? याचा अर्थ काय ?

गज०—(रडत रडत) बाबा ! यशवंतराव तर मेलाच, तेव्हां त्याला आतां तुझांपासून कांहीं भय राहिलें नाही, याकरितां आतां मागील सर्व हकीकत सांगतें. तुझांस आठवत असेलच, सुमार पांच महिन्यांपूर्वी आपण पर्वतेश्वराच्या जत्रेकरितां निघालों होतो, त्यावेळीं आपले लोक अगदीं गैरसावध असतां वाटेंत मध्यरात्री एकाएकीं चोरट्यांनीं आपणावर छाप घातला;—

दौल०—होय ! मला त्याची पक्की भाटवण आहे ! आपणावर छाप घातला तेच काटक लोक ! आणि मी नुकताच ज्या प्रचंड स्वारींत विजयी होऊन आलों ती करण्याचा उद्देश तरी या दुष्ट चोरट्यांस दिशा करावी हाच !

गज०—तसेच, तो छाप पडला त्या धांदलींत त्या चोरट्यांनीं मला पकडून बांधून नेलें,

आणि पर्वतेश्वराच्या पश्चिमेकडल्या अंगच्या एका गुहेंत अन्नपाण्याशिवाय कांडून ठेविलें. पुढें दुसऱ्या दिवशीं सगळी जत्रा संपून लोक जिकडचे तिकडे जाताहेत इतक्यांत तुझीं माझ्या शोधाकरितां चोंहांकडे घोडेस्वार पाठविले, परंतु त्यांस माझा कांहीं शोध न लागतां ते तसेच परतून निघून गेले. त्यानंतर त्या दुष्ट लोकांनीं मला हातपाय दोरखंडांनीं बांधलेली अशी वाहेर काढून दुसरीकडे न्यावयाचा वेत केला.

दौल०—पुढें ?

गज०—त्याप्रमाणें सर्व तयारी होऊन ते चोरटे मला घेऊन दोन तीन कोस गेले. वाटेंत ते लोक माझी हवी तशी थट्टा करीत, व तोंडाने वोलूं नये असे अभद्र शब्दही मजपुढें बोलत. तरी मी त्याकडे लक्ष न देतां एकसारखी रडतच होतें.

दौल०—हं हं ! त्या दुष्टांनीं एकून असा त्रास दिला अं ! वरें मग पुढें ?

गज०—पुढें ते लोक एका जंगलांत वस्तीस राहिले. तेथेंही त्यांनीं माझी पूर्ववत् थट्टा चालविलीच होती. दोन प्रहरच्या सुमारास तेथें एक जवळच ओढा होता त्यांत त्यांनीं मला अंग धुवू दिव्यावर त्यांतीलच एका चोरट्यानें आठ चार दिवसांची शिळी झालेली चक्कोर दीड चक्कोर भाकरी आणि एक टाळलेला कांदा आणून माझ्यापुढें ठेविला. माझ्या मनांत कांहीं खावयाचें नव्हतें तरी सबंध एक दीड दिवस पोटांत कांहींच अन्न गेलें नसल्यामुळें नाइलाज होऊन मी भाकरीचे एक दोन नुकडे आप्यांत मिजवून खाले. ते खात आहे इतक्यांत त्या चोरट्यांच्या टोळीचा नाईक त्या ठिकाणीं आला आणि माझी बायको हो

मी सांगितलें होतें ? कारटे ! या राजवा-
ड्यांत चौहींकडे सर्व लोक आनंदांत
बुडून गेले असतां, तूं त्या सदा सर्वकाळ
शोक करित वसणाऱ्या राजसवाईकडे
काय लहणून जाऊन वसतेस ? कां, रडतेस
कां अशी ?

गज०—वावा ! तुझीं काय पाहिजे तें लहणा !
मला तुझीं हव्या तितक्या शिब्या द्या, परंतु
तुमच्या पायांशपथ मी सांगतें, त्या राजस-
वाईची स्थिति माझ्यानें पाहवत नाही.

दौल०—पोरी ! पण अगोदर तूं तिच्याकडे
जातेस काय लहणून ? तुला पोरीलां एकदा
तिकडे जाऊं नको हटल्यावर फिरून जा-
ण्याची गरज ?

गज०—वावा ! तें कांहीं मला सांगतां येत
नाहीं. परंतु मी तुमच्या पायां पडतें. वावा !
तुझीं त्या राजसवाईस असा त्रास नका देत
जाऊं ! मी आतांच ही तिच्याच महालां-
तून आलें—

दौल०—गाढव पोर नाही तर ! कारटे !—

—वावा ! राजसवाईचा आपणास एक
रोप आहे.

—काय ? निरोप ? कोणाचा ? राजसबा-
ईचा ? बोल ! बोल ! तिचा काय निरोप
ह ?

—निरोप मिळून इतकाच कीं—

—वसवस ! तुझे पाल्हाळ बोलणें मला
को ! झटदिशीं बोल काय निरोप आहे
तो !

दौल०—होय, पण वावा ! मी सांगतेंच आहे !

दौल०—फिरून आपलेंच ! बोल लवकर !

गज०—राजसवाईनें तुझीं लढाईहून परत
आलां लहणून ऐकिलें. तेव्हांपासून त्या

विचारीला तुझीं त्रास द्यावयास या
लहणून एकसारखें भय वाटतें आहे. वावा
आधींच ती विचारी दुःखानें गांजली आहे
तर तिला रुपा करून एकांतवासांत
स्वस्थपणें राहूं द्या !

दौल०—गप वस ! पोरी ! तुला ह्या गोष्टींत कां-
हीं ज्ञान नाही ! तूं मुकाट्यानें अस !—वरो
पण तिचा निरोप ?

गज०—मी सांगितला हाच !

दौल०—काय ? एकून राजसवाई माझें लहणें
ऐकत नाही काय ?—आः दुष्टे ! तूं मला
वश व्हांवेंस लहणून मी आज सात वर्षे
खटपट करितों आहे त्याचें हेंच कळ ? थांब
दुष्टे ! तुला अशी मोकळी सोडतां उपयोगी
नाहीं ! ही मध्यें काटक लोकांचो लढाई
निघाली नसती, तर तुला यापूर्वी कधींच—

गज०—वावा ! वावा ! तुझीं हें काय बोलतां ?
वावा ! तुझीं माझ्याकडे पहा, आणि आपण
दोघें त्या विचाऱ्या हतभाग्य राजसवाई-
चें समाधान करूं या !

दौल०—काय ? तुझ्याकडे पहा ? पोरी ! तुझा
आणि राजसवाईचा काय संबंध ?

गज०—वावा ! तें कांहीं मला विचारूं नका.
परंतु तुमच्या गळ्याशपथ मी सांगतें, राज-
सवाईला हा असा त्रास जोपर्यंत तुझीं बाल
तोपर्यंत माझ्या लहणून मनाला समाधान
वाटावयाचें नाही !

दौल०—पोरी चल निघ ! जीभ आटप ! तूं
प्रत्यक्ष माझ्या पोटची असून तुला असल्या
गोष्टी बोलण्यास शरम नाही वाटत ?
दुष्टे ! या शहरांत चौहींकडे सर्व लोक
आनंदासाहांत गुंतले असून तूं आपल्या
या वेडगळ वरळण्यानें त्यांच्या आनंदाचा

विरस करणार काय ? अगे, मा राणीचा पुत्र यशवंतराव, जो माझा अत्यंत हाडवैरी, तो मेल्याची बातमी अद्यापि शहरांत पसरली नाही, ती एकदांची पसरली झणजे जोहोंकडे एकदम हल्लीपेक्षां शतपटीने अधिक उत्साह सुरू होतील त्या सर्वांस तूं विरजण घालणार काय ?

गज०—हाय हाय ! रे उदार राजपुत्रा ! हाय हाय !

(मूर्च्छित होते.)

दौल०—(घाईने) अरे ! कोणारे आहे तिकडे ?

थोडे पाणी आणा पाहूं ! गजरे ! गजरे ! सावध हो सावध हो ! (तीस वारा घालितो. गजराबाई हळूहळू सावध होते.) (आपणाशीं) यांत काहीं तरी काळें वरें आहे खचित.

(मोठ्यानें) गजरे ! खरेंच सांग, तुला त्या दुष्ट यशवंतरावाच्या मृत्यूचें वर्तमान ऐकून इतकें कां वाईट वाटलें ? याचा अर्थ काय ?

गज०—(रडत रडत) बाबा ! यशवंतराव तर मेल्याच, तेव्हां त्याला आतां तुझांपासून काहीं भय राहिलें नाही, याकरितां आतां मागील सर्व हकीकत सांगत. तुझांस आठवत असेलच, सुमार पांच महिन्यांपूर्वी आपण पर्वतेश्वराच्या जत्रेकरितां निघालां होतो, त्यावेळीं आपले लोक अगदीं गैरसावध असतां वाटेंत मध्यरात्री एकाएकीं चोरट्यांनीं आपणावर छापा घातला;—

दौल०—होय ! मला त्याची पक्की आठवण आहे ! आपणावर छापा घातला तेच काटक लोक ! आणि मी नुकताच ज्या प्रचंड स्वारींत विजयी होऊन आलों ती करण्याचा उद्देश तरी या दुष्ट चोरट्यांस शिक्षा करावी हाच !

गज०—तसेंच, तो छापा पडला त्या धांदलींत त्या चोरट्यांनीं मला पकडून बांधून नेलें,

आणि पर्वतेश्वराच्या पश्चिमेकडल्या अंगच्या एका गुहेत अन्नपाण्याशिवाय कांडून ठेविलें. पुढें दुसऱ्या दिवशीं सगळी जत्रा संपून लोक जिकडचे तिकडे जाताहेत इतक्यांत तुहीं माझ्या शोधाकरितां चोंहांकडे घोडेस्वार पाठविले, परंतु त्यांस माझा काहीं शोध न लागतां ते तसेच परतून निघून गेले. त्यानंतर त्या दुष्ट लोकांनीं मला हातपाय दोरखंडांनीं बांधलेली अशी वाहेर काढून दुसरोकडे न्यावयाचा वेत केला.

दौल०—पुढें ?

गज०—त्याप्रमाणें सर्व तयारी होऊन ते चोरटे मला घेऊन दोन तीन कोस गेले. वाटेंत ते लोक माझी हवी तशी थट्टा करित, व तोंडानें वोलूं नये असे अभद्र शब्दही मजपुढें बोलत. तरी मी त्याकडे लक्ष न देतां एकसारखी रडतच होतें.

दौल०—हॅ हॅ ! त्या दुष्टांनीं एकून असा त्रास दिला अं ! वरें मग पुढें ?

गज०—पुढें ते लोक एका जंगलांत वस्तीस राहिले. तेथेंही त्यांनीं माझी पूर्ववत् थट्टा चालविलीच होती. दोन प्रहरच्या सुमारास तेथें एक जवळच ओढा होता त्यांत त्यांनीं मला अंग धुवू दिव्यावर त्यांतीलच एका चोरट्यानें आठ चार दिवसांची शिळी झालेली चकोर दीड चकोर भाकरी आणि एक टाळलेला कांदा आणून माझ्यापुढें ठेविला. माझ्या मनांत काहीं खावयाचें नव्हतें तरी सवंध एक दीड दिवस पोटांत काहींच अन्न गेलें नसल्यामुळें नाइलाज होऊन मी भाकरीचे एक दोन तुकडे आप्यांत भिजवून खाले. ते खात आहे इतक्यांत त्या चोरट्यांच्या टोळीचा नाईक त्या ठिकाणीं आला आणि माझी बायको हो

हणून मला हणू लागला. मी कांहींच बोललें नाहीं. एकसारखी रडतच होतें. तरी त्यानें तिकडे लक्ष न देतां मला अधिक अधिकच त्रास द्यावयास आरंभ केला.

दौल०—(दात ओठ खाऊन) आः दुष्टांनो !

गज०— पुढें तो मजजवळ येऊन आतां माझ्या अंगास विलगतो असें वाटून मी भयानें एकदम किंकाळी टोकली, इतक्यांत देवाची करणी त्या झाडींतून एक घोडेस्वार हातांत बंदुका तरवारी घेतलेला असा वाहेर पडला. व तो चोरटा आतां मला मि-टी घालणार इतक्यांत त्या घोडेस्वारानें खरेनें घोड्यावरून खाली उतरून त्याच्या कंवरेवर एक जोरानें लाथ मारून त्यास उलथून पाडिलें, व त्याचे हातून माझी सुटका केली. तुझा घोडेस्वार दिसण्यांत चांगला सुरेख हो-जाता हें तुझांस मी सांगितलेंच आहे. वावा! तो त घोडेस्वार तुझी ज्याला आपला शत्रु हणतां तो यशवंतरावच होता. त्यानें माझी सुटका केल्यावर त्याचे मी उपकार मानिले. पुढें त्यानें मी कोण व मला कोठें जावयाचें आहे हणून हकीकत विचारिली त्यावेळीं मी तुमची मुलगी हणून त्यास सांगितलें. तुमचें नांव ऐकिल्याबरोबर पाहिल्यानें तो चपापल्यासारखा झाला, परंतु कांहीं वेळा-नें शांत होऊन त्यानें हटलें कीं "जा-तुला मिश्याच्या गांवीं परत नेऊन पोचवितों. परंतु तेथें तूं गेल्यावर ज्याप्रमाणें मी या वेळीं तुझे संरक्षण केलें त्याप्रमाणें तूंही वंदीत पडलेल्या माझ्या आईचें संरक्षण कर." त्या-प्रमाणें मी कबूल केलें. पुढें हकीकत झाली ती सर्व तुझांस ठाऊक आहेच. त्या उदार राजपुत्रानें मला सुरक्षितपणें परत घरीं

आणून पोचविलें! हायहाय ! अशा त्या उदार पुरुषास काळानें घेऊन त्याचा घात केला, तेव्हां ही गोष्ट खचित कोणी तरी अधम मनुष्यानें केली असावी !

दौल०—पोरी ! गप रहा ! मी झालों आहे नां-वावल्यासारखा ! तूं सांगतेस हें खरेंच काय ? तो यशवंतराव होता हें तुला ठाऊक असून तूं आजपर्यंत त्याला मजपासून चोरलेंस ? कारटे ! बोल बोल ! तूं सांगतेस हा प्रकार खरा आहे हणतेस ?

गज०—होय. वावा ! ज्यानें मजवर महत् उप-कार केले त्याच्याशीं मी विश्वासघात कसा करावा ! त्यानेंच होऊन मला सांगितलें कीं तुझा बाप हात धुवून माझ्या पाठीस लाग-ला आहे, यासाठीं मी तुला सोडविलें द्याव-इल तूं चकारशब्द सुद्धां कौणापाशीं बोलू नको.

दौल०—आः दुष्टे ! अगे तो प्रत्यक्ष माझा शत्रु असतांही त्याच्या हातून आपली सुटका करून ध्यावयास राजी झालीस, तुला लाज नाहीं वाटत ?

गज०—पण वावा ! यशवंतरावानें तुमचें शत्रुत्व कधींही केलें नाहीं !

दौल०—काय ? अजूनही यशवंतरावाचें नांव सोडीत नाहींस ? कारटे ! तुला बापाच्या नांवाची कांहींच चाड वाटत नाहीं अं ! पोरी ! त्या दुष्ट यशवंतरावाचे हातून आपली सुटका करून घेऊन आपल्या बापाच्या नांवाला कलंक लावून घेण्यापेक्षां त्या चोरट्यांच्या गुहेंतच अन्नपाण्याचां चून राहिली असतीस, किंवा एकाद्या भयाण अरण्यांत व्याघ्रादिक हिंस्र प-शूंच्या हातून मेली असतीस तरी चिंता नव्ह-ती ! निर्लज्ज रुतन्न कारटी कोटची ! चल,

निघ! तोंड आपलें काळें कर! खबरदार! फिरून राजसबाईच्या महालांत जाशील किंवा तिच्याजवळ यशवंतरावाच्या मृत्यूची गोष्ट काढशील तर!—तसेंच खबरदार! राजसबाईला मी त्रास देतो याविषयी पुनरपि माझ्यापुढें एक चकारशब्द बोलशील तर!—अः—राजसबाईचा मी उपभोग खचित घेणारच जर ती न कबूल करील तर तिचा या—या—हातानें—
(त्वेषानें निपून जाणे.)

गजरा०—हरहर! हतभाग्य विचारी राजसबाई! ती ह्या सर्व कोंकणपट्टीची मालकीण असतांना तिची अशी दुर्धर स्थिति व्हावीना! हरहर! राजसबाई तुझ्याकरितां माझा जीव तिळतिळ तुटतो, परंतु काय करूं! तुझ्यावर कोणते अघोर प्रसंग येऊन गुदरणार कांहीं समजत नाही. (स्तब्ध रहाते, व कांहीं वेळ विचार केल्यासारखें दाखविते.) असो. राजसबाईचें लक्षणें फक्त आपली कशी तरी येथून सुटका होऊन आपल्या बापाच्या गांवीं जाऊन रहाण्यास सांपडावें एवढेंच आहे, कांहीं, चिंता नाही अद्यापि मजविषयी कोणाच्या मनांत कांहीं संशय नाही, तोंपर्यंतच इची सुटका करण्याची कांहीं तरी युक्ति करितें. एकदाची हिची येथून सुटका झाल्यावर मागें बाबा रागावून माझे कांहींही कगेत. त्याबद्दल मी मुळींच पर्वा करीत नाही! मी यामध्ये कोणची ही पापाची गोष्ट करितें असं मला वाटत नाही, यासाठीं परमेश्वर माझा सहाकारी होईल! देवा! कसेंही करून माझ्या हातून त्या विचाऱ्या राजसबाईची सुटका होऊं दे. ती एकदाची झाली लक्षणें बाबांच्या सर्व पापाचरणा बद्दल मला स्वतः

प्रायश्चित्त भोगावें लागलें, तरी तें मी स्वसंतोषानें भोगीन!

(निपून जाते.)

अंक २.

प्रवेश १.—राजवाड्यांतील राजसबाईचा महाल.
(राजसबाई एकटी बसली आहे.)

राजस०—परमेश्वर! काय ही माझी दुर्धर स्थिति! देवा! नारायणा? कायहा मजवर गहजव! प्राणपतींचा तशा प्रकारें अंत झाला त्या दुःखांत मी चूर आहे, तों माझ्या प्रियपुत्राचीही तीच अवस्था झाली! परमेश्वर! तूं पूर्ण न्यायी असतां तुझ्या राज्यांत हा असा अन्याय व्हावना? त्या दुष्ट घातकी दौबलतरावानें माझ्या विचाऱ्या निरपराध प्राणपतींचा आणि कोमल बाळकाचा निर्दयपणें घात केला, आणि हल्लीं माझ्या पातिव्रत्याचा भंग करण्याचा त्याचा सदोदित यत्न चालत आहे या गोष्टी तुझ्यानें मुकाट्यानें पहावतातना !!! देवा! कौरवसभेंत द्रौपदीमातेची दुष्टांनीं विटंबना केली त्यावेळीं तिचा धांवा ऐकून तूं त्या साध्वीची लज्जा रक्षण केलीस, त्याप्रमाणें मज अबलेची इतकी विटंबना होत असतां व या संकटांतून मला सोडीव लहणून मी तुझा निरंतर धांवा करीत असतां, माझी लज्जा रक्षण करण्याचें तुला संकट वाटलें ना! देवा! भक्तांची दीनवाणी श्रवण करून तुझें अंतःकरण द्रवतें आणि तूं त्यांचें रक्षण करितोस अशी तुझी सनक सनंदनादिक महामुनि ख्याति वर्णन करीत असतात, तिचा अनुभव मज हतभाग्येला कां वरें येत नाही? त्या दुष्टानें प्रत्यक्ष तुझ्या देवाऱ्या समोर माझ्या प्रिय-

हणून मला हणू लागला. मी कांहींच वेललें नाहीं. एकसारखी रडतच होतें. तरी त्यानें तिकडे लक्ष न देतां मला अधिक अधिकच त्रास द्यावयास आरंभ केला.

दौल०—(दात ओठ खाऊन) आः दुष्टानो !

गज०— पुढें तो मजजवळ घेऊन आतां माझ्या अंगास विलगतो असें वाटून मी भयानें एकदम किकाळी ठोकली, इतक्यांत देवाची करणी त्या झाडींतून एक घोडेस्वार हातांत वंदुका तरवारी घेतलेला असा वाहेर पडला. व तो चोरटा आतां मला मि-
टी घालणार इतक्यांत त्या घोडेस्वारानें त्वरेनें घोड्यावरून खाली उतरून त्याच्या कंवरेवर एक जोरानें लाथ मारून त्यास उलथून पाडिलें, व त्याचे हातून माझी सुटका केली.

तुझा घोडेस्वार दिसण्यांत चांगला सुरेख हो-
जाता हें तुझांस मी सांगितलेंच आहे. वावा! तो
घोडेस्वार तुझी ज्याला आपला शत्रु हणतां

तो यशवंतरावच होता. त्यानें माझी सुट-
का केल्यावर त्याचे मी उपकार मानिले.
पुढें त्यानें मी कोण व मला कोठें जावयाचें
आहे हणून हकीकत विचारिली त्यावेळीं
मी तुमची मुलगी हणून त्यास सांगितलें.
तुमचें नांव ऐकिल्याबरोबर पहिल्यानें तो
चपापल्यासारखा झाला, परंतु कांहीं वेळा-
नें शांत होऊन त्यानें हटलें कीं “जा-
तुला प्रियाच्या गांवीं परत नेऊन पोंचवितों.
परंतु तें तूं गेल्यावर ज्याप्रमाणें मी या वेळीं
तुझें संरक्षण केलें त्याप्रमाणें तूंही वंदीत
पडलेल्या माझ्या आईचें संरक्षण कर.” त्या-
प्रमाणें मी कबूल केलें. पुढें हकीकत झाली
ती सर्व तुझांस ठाऊक आहेच. त्या उदार
राजपुत्रानें मला सुरक्षितपणें परत घरीं

आणून पोंचविलें! हायहाय ! अशा त्या
उदार पुरुषास काळानें घेऊन त्याचा घात
केला, तेव्हां ही गोष्ट खचित कोणी तरी
अधम मनुष्यानें केली असावी !

दौल०—पोरी ! गप रहा ! मी झालों आहे नां-
वाकल्यासारखा ! तूं सांगतेस हें खरेंच काय ?
तो यशवंतराव होता हें तुला ठाऊक असून
तूं आजपर्यंत त्याला मजपासून चोरलेंस ?
कारटे ! वोल वोल ! तूं सांगतेस हा प्रकार
खरा आहे हणतेस ?

गज०—होय. वावा ! ज्यानें मजवर महत् उप-
कार केले त्याच्याशीं मी विश्वासघात कसा
करावा ! त्यानेच होऊन मला सांगितलें कीं
तुझा बाप हात धुवून माझ्या पाठीस लाग-
ला आहे, यासाठीं मी तुला सोडविलें द्याव-
इल तूं चकारशब्द सुद्धां कौणापाशीं वोलूं
नको.

दौल०—आः दुष्टे ! अगे तो प्रत्यक्ष माझा शत्रु
असतांही त्याच्या हातून आपली सुटका करून
ध्यावयास राजी झालीस, तुला लाज नाहीं
वाटत ?

गज०—पण वावा ! यशवंतरावानें तुमचें शत्रुत्व
कधीही केलें नाहीं !

दौल०—काय ? अजूनही यशवंतरावाचें नांव
सोडीत नाहींस ? कारटे ! तुला बापाच्या
नांवाची कांहींच चाड वाटत नाहीं अं ! पोरी !
त्या दुष्ट यशवंतरावाचे हातून आपली सुटका
करून घेऊन आपल्या बापाच्या नांवाला कलं-
क लावून घेण्यापेक्षां त्या चोरट्यांच्या गुहेंतच
अन्नपाण्याचां चून राहिली असतीस, किंवा
एकाद्या भयाण अरण्यांत व्याघ्रादिक हिंस्र प-
शूंच्या हातून मेळी असतीस तरी चिता नव्ह-
ती ! निर्लज्ज रुतन्न कारटी कोटची ! चल्,

निघ! तोंड आपलें काळें कर! खवरदार! फिरून राजसबाईच्या महालांत जाशील किंवा तिच्याजवळ यशवंतरावाच्या मृत्यूची गोष्ट काढशील तर!—तसेंच खवरदार! राजसबाईला मी त्रास देतोयविषयी पुनरपि माझ्यापुढें एक चकारशब्द बोलशील तर!—अः—राजसबाईचा मी उपभोग खचित घेणारच जर ती न कबूल करील तर तिचा या—या—हातानें—(त्वेषानें निघून जाते.)

गडरा०—हरहर! हतभाग्य विचारी राजसबाई! ती ह्या सर्व कोंकणपट्टीची मालकीण असतांना तिची अशी दुर्धर स्थिति व्हावीना! हरहर! राजसबाई तुझ्याकरितां माझा जीव तिळतिळ तुटतो, परंतु काय करूं! तुझ्यावर कोणते अधोर प्रसंग येऊन गुदरणार कांहीं समजत नाहीं. (स्तब्ध रहाते, व कांहीं वेळ विचार केल्यासारखें दाखविते.) असो. राजसबाईचें ह्मणणें फक्त आपली कशी तरी येथून सुटका होऊन आपल्या वापाच्या गांवीं जाऊन रहाण्यास सांपडावें एवढेंच आहे, कांहीं, चिंता नाहीं अद्यापि मजविषयीं कोणाच्या मनांत कांहीं संशय नाहीं, तोंपर्यंतच इची सुटका करण्याची कांहीं तरी युक्ति करितें. एकदाची हिची येथून सुटका झाल्यावर मागें बाबा रागावून माझे कांहींही करीत. त्याबद्दल मी मुळींच पर्वा करीत नाहीं! मी यामध्ये कोणाची हो पापाची गोष्ट करितें असें मला वाटत नाहीं, यासाठीं परमेश्वर माझा सहाकारी होईल! देवा! कसेंही करून माझ्या हातून त्या विचान्या राजसबाईची सुटका होऊंदे. ती एकदाची झाली ह्मणजे बाबांच्या सर्व पापाचरणा बद्दल मला स्वतः

प्रायश्चित्त भोगावें लागलें, तरी तें मी स्वसंतोषानें भोगीन!

(निघून जाते.)

अंक २.

प्रवेश १.—राजवाड्यांतील राजसबाईचा महाल.
(राजसबाई एकटी बसली आहे.)

राजस०—परमेश्वर! काय ही माझी दुर्धर स्थिति! देवा! नारायणा! कायहा मजवर गहजव! प्राणपतींचा तशा प्रकारें अंत झाला त्या दुःखांत मी चूर आहे, तों माझ्या प्रियपुत्राचीही तीच अवस्था झाली! परमेश्वर! तूं पूर्ण न्यायी असतां तुझ्या राज्यांत हा असा अन्याय व्हावना! त्या दुष्ट घातकी दौवळतरावानें माझ्या विचान्या निरपराध प्राणपतींचा आणि कोमल बाळकाचा निर्दयपणें घात केला, आणि हल्लीं माझ्या पातिव्रत्याचा भंग करण्याचा त्याचा सदोदित यत्न चालत आहे या गोष्टी तुझ्यानें मुकाट्यानें पहावतातना !!! देवा! कौरवसभेंत द्रौपदीमातेची दुष्टांनीं विटंवना केली त्यावेळीं तिचा धांवा ऐकून तूं त्या साध्वीची लज्जा रक्षण केलीस, त्याप्रमाणें मज अबलेची इतकी विटंवना होत असतां व या संकटांतून मला सोडीव ह्मणून मी तुझा निरंतर धांवा करीत असतां, माझी लज्जा रक्षण करण्याचें तुला संकट वाटलें ना! देवा! भक्तांची दीनवाणी श्रवण करून तुझे अंतःकरण द्रवतें आणि तूं त्यांचें रक्षण करितोस अशी तुझी सनक सनंदनादिक महामुनि ख्याति वर्णन करीत असतात, तिचा अनुभव मज हतभाग्येला कां वरें येत नाहीं! त्या दुष्टानें प्रत्यक्ष तुझ्या देव्हान्या समोर माझ्या प्रिय-

प्राणपतींचा घात करून मी त्यांचे वरोवर सती जात असतां मध्येच विघ्नही करून मला कारागृहीं ठेविलें, आणि प्रत्यहीं माझा छळ करित आहे, ह्यांत माझी विटंबना होत नाही असें तुला वाटतें काय ? देवा ! प्रत्यहीं हा दुष्ट मजकडे येतो. आणि कुलस्त्रियांनीं ऐकूही नये अशी वडवड करून मला अनिवार ताप उत्पन्न करितो, ह्याची तुला कांहींच कांय येत नाही ? माझ्या निरपराध वाळकाचा मारेकऱ्यांकडून या दुष्टानें घात केला याजवद्दल तुझ्या त्दयास कांहींच द्रव येत नाही ? असो. तुझ्याकडे तरी काय दोष आहे ? मीच चांडाळीण ! माझीं पूर्व जन्मांचीं कर्मेच तशीं अघोर असतील, ह्मणूनच तूं माझ्या दुःखाची उपेक्षा करित असशील ! असो. तूं पूर्णन्यायी आहेस ! तूं ठेवशील तसें आज्ञां मानवांस रहाणें प्राप्त आहे ! परंतु देवा ! आतां माझी उपेक्षा नको करूं ? पहा ! मला हा माझा जीवही नकोसा झाला आहे, याकरितां दया करून एकवार माझा अंत तरी कर ! देवा !— (इतक्यांत मालोजी येतो त्यास न ओळखून.) हा पहा दुष्ट माझा पुनरपि छळ करण्याकरितां येत आहे. देवा ! याचे हांतून मला सोडीव ! देवा ! देवा ! देवा ! (मूर्च्छित होते..)

मालोजी०—(आपणाशीं) थिक्कार असो या सेवेला ! हा अधमपणा पत्करून मी दिवस कंठित आहे, तो केव्हां सरेल तो सरो. जो हेतु मनांत धरून मी या दुष्टाची सेवा पत्कारिली, तो आज सर्वथा विकल होण्याची वेळ आली आहे ! या दुष्टाची पापवासना तप्त

करण्यासाठीं या राजसवाईचें मन वळवावें ह्मणून मला इकडे पाठविलें आहे ! देवा ! या मावलीनें त्या दुष्टास वश व्हावें हे शब्द माझ्यानें बोलवतील तरी कसे ! (स्तब्ध उभा रहातो, व कांहीं वेळ विचार करून) असो. कांहीं चिंता नाही. बोलतोच हे शब्द बोलणें ह्मणजे कसें जिवावर येतें. परंतु बोलल्याशिवाय परिणाम नाही ! प्रसंगाकडे लक्ष दिलें पाहिजे ! (पुढें येतो इतक्यांत राजसवाई मूर्च्छित पयली आहेसें पाहून) अरे हें काय ?—आईसाहेव ! सावध व्हा सावध व्हा ! (तीस वारा घालितो.)

राजस०—(हळू हळू सावध होऊन) अरे दुष्टा तूं अद्यापिही माझा छळ करणें सोडीत नाहीस ! दुष्टा ! हो पलीकडे ! खबरदार मझ्या अंगास स्पर्श करिशील तर !—

मालोजी०—आईसाहेव ! आपण मला ओळखिलें नाही ! आईसाहेव ! मी मालोजी आहे दौलतराव नव्हे !

राजस०—कोण ! मालोजी ! दुष्टा ! तूं खोटे बोलतोस !

मालोजी०—नाहीं आईसाहेव ! मजकडे नीट पहा ! मी आपलाच इमानी चाकर मालोजी आहे.

राज०—(त्यास ओळखून) मालोजी ! माफ करा ! मी तुझांस ओळखिलें नाही ! मला वाटलें तो दुष्ट माझा छळ करण्याकरितां आला आहे ! असो. मालोजी ! आपण काल बोलत होतों ती गोष्ट झाली हो ! माझा वाळ मला सोडून गेला हो ! (शोक करिते.)

मालोजी०—(डोळ्यांत पाणी आणून आपणाशीं) काय ! एकून हिला यशवंतरावाच्या मृत्यूची हकीकत कळली अं ! आः—दुष्टा निर्दया !

राज०—(रडत रडत) **मालोजी !** आतां माझा वाळ मला भेटेल कांही ! वाळा ! वाळा ! अरे प्राणपतीच्या मागे तूच कायतो माझ्या जिवास आधार होतास तो तूही मला सोडून गेलास ना !—देवा **वैकुंठाधीशा !** दैत्यांचा संहार करणारी ती गदा दुष्ट **दौलतरावाच्या** मस्तकावर कां घालीत नाहीस ! देवा ! याच दुष्टानें—

मालो०—आईसाहेब ! आतां शोक करून काय उपयोग ! प्राप्तकालास अनुसरून धैर्याचें अवलंबन करणेंच आपणासारख्यांना उचित होय. आपणावर आकाशच कोसळलें, ही गोष्ट खरी, तथापि आपण जर अशा शोक करूं लागलां तर आह्मांसारख्या आपल्या गरीब दासांनीं काय वरें करावें ? आईसाहेब ! मी आपणांस ह्या ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगल्या अशी माझी योग्यता नाही, तथापि सांगतो. आपण धैर्य धरून आज सतत सात वर्षे जशीं काढिलीं तसेच आपणही कांहीं दिवस काढावेत. देव सुदिन दाखवील तर अद्यापिही आपण या सर्व संकटांतून मुक्त व्हाल !—

राजस०—मालोजी ! तुझीं लणतां या सर्व गोष्टी खऱ्या, परंतु माझा वाळ ही मला सोडून परलोकास गेला, आतां मला सुदिन तो कसचा येणार ! आणि देव तरी माझी या संकटांतून सुटका कशी करणार ! एक— तो माझ्या अयुष्याचाच अंत करील, तरच मात्र माझी सुटका होईल ! एरवीं नाही !

मालो०—आई साहेब ! आपण माझे लणणें समजलां नाही ! आपणावर अघोर प्रसंग येऊन गुदरले, व आपणास आमचे थोरले

महाराज, व वाळ महाराज दोघे ही अंत-रले या सर्व गोष्टी खऱ्या. तथापि आह्मी प्रजा लणजे आपली लेंकरेंच आहोंत, यास्तव आह्मां गरीबांकडे पाहून, व आह्मांस हल्लीं जीं अनिवार संकटे भोगावीं लागत आहेत त्यांकडे लक्ष देऊन, पुन-रपि आपल्या प्रजांचें समाधान करणें आणि त्यांस सुख देणें ह्या गोष्टी आपणांकडेच आहेत. प्रस्तुत आपणांवर काळ-चक्र फिरलें आहे ही गोष्ट खरी, तथापि देव करील तर अद्यापि ही या दीन अनाथ प्रजांचें समाधान आपण कराल ! आई साहेब ! **दौलतरावराजा—**

राण०—मालोजी ! तुझीं शुद्धीवर आहां काय ? राजा कोणास लणतां ? राजा कोण ? **मालो०—**आईसाहेब ! **दौलतरावानें** आपणास राजा हा किताब घेतला आहे !

राजा०—सत्यानास होवो त्या मेल्याचा ! आग लागो त्याला न त्याच्या धाडसास ! काय ? **मालोजी !** त्या नीचानें राजा हा किताब घेतला आहे काय ? हाय हाय ! दुष्टा ! नीचा ! रुतघ्ना ! अरे दोन निरपराध प्राण्यांस विश्वास घातानें टार मारून आपण राजा ! राजा ! लणून डांगोरा पिटवून घेतोस यांत पुरुषार्थ तो कोणचा ! मेल्या तुझा सत्यानास होईल ! आणि इतकीं सर्व दुष्कर्में करून जो मोठेपणा तूं आपल्या अंगीं मिरवूं पहात आहेस त्यापासून तुला कदापि सुख होणार नाही ! मेल्या ! हल्लीं तूं ज्याप्रमाणें मज अवलेची स्थिति केली आहेस, त्याप्रमाणेंच तूं एवढा पुरुषासारखा पुरुष असूनही तुझी स्थिती होईल ! आणि सरतें शेवटीं मेल्या ! यम

लोकांत आगीच्या खाईत तुला पडवें लागेल ! मेल्या — पण **मालोजी !** काय-हो ! माझ्या प्रिय प्रजांची या दुष्टानें अशी स्थिति केली आहे. तीतून त्या केव्हां मुक्त होतील त्या होवोत, परंतु आतां प्राणपती आणि माझा यशवंतराव यांच्यामोंग आतां मज दुवळीला आधार कापतो तुमचाच आहे ! तर मला खरेंच सांगा ! **मालोजी !** तुमच्या पायां पडतें—**मालो०—**छे छे ! आईसाहेब—हें काय ? मी आपलें लेंकलें आहे. आयण सांगाल त्या-प्रमाणें वागण्यास तयार आहे !

राज०—मालोजी ! मला कीं नाही, इतःपर या राजवाड्यांत रहाण्यापेक्षां प्रत्यक्ष नरकवास ही बरा असें वाटूं लागलें आहे. या करितां तुलांस विचारितें, माझी येथून सुटका होण्यास तुलांस कांहीच उपाय सुचत नाही ? एकदाची जर माझी येथून सुटका होईल, तर मीं खुशाल अनवाणी अन्नपाण्याशिवाय ही आपल्या बापाच्या घरापर्यंत चालत जाईन ! तर सांगा—**मालोजी !**

मालो०—येथून सुटका होऊन जाण्याची अशा व्यर्थ आहे ! त्या दुष्टास तुझी त्याचा द्वेष करितां हें पक्कें माहित आहे, व यासाठीं त्यानें आपल्या महालासभोंवती रात्रंदिवस सक पहाग ठेविला आहे ! लहणून मी आपणास एवढीच विनंति करितों कीं आपण विनाकारण त्यास चिडवूं नका. आपण त्याच्याशीं निष्ठुर भाषण कराल तर हल्लीं आहे त्या पेक्षांही तो आपणास अधिक त्रास देईल ! या साठीं त्याच्याशीं सौम्य रीतीनें बोला, व तो

कांहीं बोलला तरी नुस्तें त्यास हो हो करित चला. लहणजे अशा युक्तीनें कदाचित् सुटका झाली तर होईल !

राजस०—काय ? ज्या नीचानें माझ्या प्राणप्रियाचा आणि बालकाचा निर्दयपणें वध केला त्याच्याशीं मी सौम्य रीतीनें बोलूं काय ? आणि त्याच्याशीं गोडीगुलावीनें वागून आपली सुटका करून घेऊं काय ? **मालोजी** तुलांस खचित सांगतें, या गोष्टी करण्यापेक्षां मी मरावयाचें पडलें तरी त्याबद्दल मला कांहीं वाईट वाटावयाचें नाही ! हायहाय हे प्राणपती ! हायहायरे मझ्या लाडक्या वाट्टा ! चला मीही तुलां मागून आलेंच !—

मालो०—आईसाहेब ! असा जर आपला निश्चय आहे, तर आपण दौलतरावास भेटावयाच्या नाहीं असें मला वाटतें !

राज०—होय. मी त्या दुष्टाचें तोंड काळें कां गोरें कसें तें पहावयाची नाही. परंतु जर कदाचित् पहावयाची बेल आलीच तर त्यास मी अशा शिव्या देईन न त्याच्या बेचाळीस पिढ्यांचा पण असा उद्धार करीन कीं कधीं देखिली होती कीं नव्हती !

मालो०—आईसाहेब ! काय लहणतां आपण ? त्या दुष्टाच्या पापाचरणाबद्दल त्याचा सूड घेण्याचें सोडून त्यास आपण नुसत्या वायकांसारख्या शिव्याच देत वसणार !

राज०—काय, काय लहणतां, **मालोजी ?** सूड—सूड ! **मालोजी !** सूड कसा घ्यावा हें मला सांगा तर पाहूं ! मज अबलेच्या हातून होण्यासारखी अशी कांहीं गोष्ट असली तर मला सांगा लहणजे मी ती करावयास कबूल आहे !

मालो०— दुसरी विसरी कांहीं गोष्ट नाही, तोंड देखलें गोड गोड वोलून कशी तरी त्याजपासून परवानगी घेऊन आपल्या वडिलांकडे जा, आणि त्यांस आजपर्यंत या दुष्टाचे हातून जीं दुःखें सोसावीं लागलीं आहेत तीं कळवा. ह्मणजे ते कांहीं तरी तजवीज करून या राजश्रींचा चांगला समाचार घेतील ह्यांत संशय नाही !

राज०— होयहोय ! खचित मालोजी ! शावास ! तुमची मसलत मला मान्य आहे, आणि सर्व अंतर्थास पहा कसें या दुष्टाचा सूड केव्हां घ्यावयास सांपडेल ह्मणून अगदीं संतप्त होऊन गेलें आहे ! मालोजी ! धन्य धन्य तुमची ! आतां दौलतराव आला ह्मणजे त्याच्याशीं मी विशेष नम्रतेनें वागेन ह्मणजे त्याचा डील उतरल्या सारखा होईल ! या युक्तीनें स्वतंत्र होऊन मी आपल्या बापाकडे निघून जाईन, आणि तेथें गेल्यावर त्यास आपलीं दुःखें साद्यंत निवेदन करीन. ह्मणजे त्याचा क्रोधान्नि प्रदीप्त होऊन तो आपल्या सर्व सैन्यासहवर्तमान या दुष्टा अथमावर एकदम येऊन हल्ला करील ! व या प्रसंगां जे जे ह्मणून योद्धे बाबा बरोबर घेऊन येईल ते सर्व माझ्या आजपर्यंत भोगलेल्या अनंत दुःखांवद्दल सूड घेण्याचकरिता काय जणो आपल्या तरवारीच्या पात्यांस विष सारवून येतील ! अहाहा !

मालोजी— आई साहेब ! धन्यधन्य मातोश्री ! असा जर आपला उल्हास कांहीं दिवसपर्यंत टिकेल तर खचित सांगतो आह्मां दीन प्रजांचें नशीब उघडावयास फार

दिवस लागणार नाहीत ! परंतु आईसाहेब ! आपणास एक गोष्ट सांगायची आहे ती हीच कीं, आपणास स्वातंत्र्य जर पाहिजे असेल, तर आपल्या बालमहाराजांच्या मृत्यूवद्दल चकारशब्द सुद्धा काढूं नका, व जसें कांहीं ते जिवंत आहेत असेंच तुझीं समजतां आहां असेंच दाखवा ! तसें जर न कराल आणि त्यांच्या मृत्यूची गोष्ट काढाल तर तुमचा राग तुहांसही आरावयाचा नाही अशी स्थिति होईल ! ह्मणून आपणास ही विनंती आहे.

राज०—मालोजी ! तुमचें ह्मणणें मी समजलें. हाय हायरे माझ्या लाडक्या ! आतां तूं कोठचा माझ्या दृष्टीस पडणार ! असो. भगवंताची मर्जी ! वाळा ! तुझा त्या दुष्टानें विश्वासघातानें बंध केला त्यावद्दल सूड उगविण्यासाठींच मात्र मी त्या दुष्टाशीं गोड गोड वोलण्याचें पत्करितें आहे ! हाय हाय ! धिक्कार असो त्या गोड वोलण्यास !

मालो०—आईसाहेब ! हळू ! तो दुष्ट येण्याची वेळ झाली !—वरें मी विनंती केली ती प्रमाणें वागण्याचें ठरलें ना !

राज०—होय ठरलें. तुझीं त्यावद्दल विलकुल धास्ती वाळगूं नका !

मालोजी—ठीक आहे. येतो तर मी आतां

राज०—यावें. (मालोजी मुजरा करून निघून जातो.)

(दौलतराव येतो.)

दौल०—(गत गत राजसबाईबुद्धें येतो.)

पद.

तें मन निष्ठुर कां केलें, पूर्ण दयेनें जें भरलें. ध्रु. पूर्णपौरिणमाविधुसुंदर हा, प्राणप्रिये, तव मुखचंद्र अहा ! नयनां देतो आल्हाद महा !

लोकांत आगीच्या खाईत तुला पडवें लागेल ! मेल्या - पण मालोजी ! काय-हो ! माझ्या प्रिय प्रजांची या दुष्टानें अशी स्थिति केली आहे. तींतून त्या केव्हां मुक्त होतील त्या होवोत, परंतु आतां प्राणपती आणि माझा यशवंतराव यांच्यामोंग आतां मज दुवळीला आधार कापतो तुमचाच आहे ! तर मला खरेंच सांगा ! मालोजी ! तुमच्या पायां पडतें-
मालो०-छे छे ! आईसाहेब-हें काय ! मी आपलें लेंकलूं आहे. आयण सांगाल त्या-प्रमाणें वागण्यास तयार आहे !

राज०-मालोजी ! मला कीं नाही, इतःपर या राजवाड्यांत रहाण्यापेक्षां प्रत्यक्ष नरकवास ही बरा असें वाटूं लागलें आहे. या करितां तुलांस विचारितें, माझी येथून सुटका होण्यास तुलांस कांहीच उपाय सुचत नाही ? एकदाची जर माझी येथून सुटका होईल, तर मी खुशाल अनवाणी अन्नपाण्याशिवाय ही आपल्या बापाच्या घरापर्यंत चालत जाईन !
तर सांगा-मालोजी !

मालो०-येथून सुटका होऊन जाण्याची अशा व्यर्थ आहे ! त्या दुष्टास तुझी त्याचा द्वेष करितां हें पक्कें माहित आहे, व यासाठीं त्यानें आपल्या महालासभोंवती रात्रंदिवस सक्त पहाग ठेविला आहे ! लणून मी आपणास एवढीच विनंति करितों कीं आपण विनाकारण त्यास चिडवूं नका. आपण त्याच्याशीं निष्ठुर भाषण कराल तर हलीं आहे त्या पेक्षांही तो आपणास अधिक त्रास देईल ! या साठीं त्याच्याशीं सौम्य रीतीनें बोला, व तो

कांहीं बोलला तरी नुस्तें त्यास हो हो करित चला. लणजे अशा युक्तीनें कदाचित् सुटका झाली तर होईल !

राज०-काय ? ज्या नीचानें माझ्या प्राणप्रियाचा आणि बालकाचा निर्दयपणें बध केला त्याच्याशीं मी सौम्य रीतीनें बोलूं काय ? आणि त्याच्याशीं गोडीगुलावीनें वागून आपली सुटका करून घेऊं काय ? मालोजी तुलांस खचित सांगतें, या गोष्टी करण्यापेक्षां मी मरावयाचें पडलें तरी त्याबद्दल मला कांहीं वाईट वाटावयाचें नाही ! हायहाय हे प्राणपती ! हायहायरे मझ्या लाडक्या बाळा ! चला मीही तुलां मागून आलेच !-

मालो०-आईसाहेब ! असा जर आपला निश्चय आहे, तर आपण दौलतरावास भेटावयाच्या नाहीं असें मला वाटतें !

राज०-होय. मी त्या दुष्टाचें तोंड काळें कां गोरें कसें तें पहावयाची नाही. परंतु जर कदाचित् पहावयाची वेळ आलीच तर त्यास मी अशा शिव्या देईन न् त्याच्या बेचाळीस पिढ्यांचा पण असा उद्धार करीन कीं कधीं देखिली होती कीं नव्हती !

मालो०-आईसाहेब ! काय लणतां आपण ? त्या दुष्टाच्या पापाचरणाबद्दल त्याचा सूड घेण्याचें सोडून त्यास आपण नुसत्या वायकांसारख्या शिव्याच देत वसणार !

राज०-काय, काय लणतां, मालोजी ? सूड-सूड ! मालोजी ! सूड कसा घ्यावा हें मला सांगा तर पाहूं ! मज अबलेच्या हातून होण्यासारखी अशी कांहीं गोष्ट असली तर मला सांगा लणजे मी ती करावयास कबूल आहे !

मालो०—दुसरी तिसरी कांहीं गोष्ट नाही, तोंड देखलें गोड गोड वोलून कशी तरी त्याजपासून परवानगी घेऊन आपल्या वडिलांकडे जा, आणि त्यांस आजपर्यंत या दुष्टाचे हातून जीं दुःखें सोसावीं लागलीं आहेत तीं कळवा. ह्मणजे ते कांहीं तरी तजवीज करून या राजश्रींचा चांगला समाचार घेतील ह्यांत संशय नाही !

राज०—होयहोय ! खचित मालोजी ! शावास ! तुमची मसलत मला मान्य आहे, आणि सर्व अंतर्ग्राम पहा कसें या दुष्टाचा सूड केव्हां घ्यावयास सांपडेल ह्मणून अगदीं संतप्त होऊन गेले आहे ! **मालोजी !** धन्य धन्य तुमची ! आतां दौलतराव आला ह्मणजे त्याच्याशीं मी विशेष नम्रतेनें वागेन ह्मणजे त्याचा डील उतरल्या सारखा होईल ! या युक्तीनें स्वतंत्र होऊन मी आपल्या बापाकडे निघून जाईन, आणि तेथें गेल्यावर त्यास आपलीं दुःखें साद्यंत निवेदन करीन. ह्मणजे त्याचा क्रोधाग्नि प्रदीप्त होऊन तो आपल्या सर्व सैन्यासहवर्तमान या दुष्टा, अधमावर एकदम येऊन हल्ला करील ! व या प्रसंगीं जे जे ह्मणून योद्धे बाबा वरोवर घेऊन येईल ते सर्व माझ्या आजपर्यंत भोगलेल्या अनंत दुःखांवद्दल सूड घेण्याचकारिता काय जणो आपल्या तरवारीच्या पात्यांस विष सारवून येतील ! अहाहा !

मालोजी—आई साहेब ! धन्यधन्य मातोश्री ! असा जर आपला उल्हास कांहीं दिवसपर्यंत टिकेल तर खचित सांगतों आहांनां दीन प्रजांचें नशीब उघडावयास फार

दिवस लागणार नाहीत ! परंतु आईसाहेब ! आपणास एक गोष्ट सांगायची आहे ती हीच कीं, आपणास स्वातंत्र्य जर पाहिजे असेल, तर आपल्या बालमहाराजांच्या मृत्यूवद्दल चकारशब्द सुद्धा काढूं नका, व जसें कांहीं ते जिवंत आहेत असेंच तुझीं समजतां आहां असेंच दाखवा ! तसें जर न कराव आणि त्यांच्या मृत्यूची गोष्ट काढाल तर तुमचा राग तुहांनांही आवरावयाचा नाही अशी स्थिति होईल ! ह्मणून आपणास ही विनंती आहे.

राज०—मालोजी ! तुमचें ह्मणणें मी समजलें. हाय हायरे माझ्या लाडक्या ! आतां तूं कोठचा माझ्या दृष्टीस पडणार ! असो. भगवंताची मर्जी ! वाळा ! तुझा त्या दुष्टानें विश्वासघातानें बंध केला त्यावद्दल सूड उगविण्यासाठींच मात्र मी त्या दुष्टाशीं गोड गोड वोलण्याचें पत्करितें आहे ! हाय हाय ! धिक्कार असो त्या गोड वोलण्यास !

मालो०—आईसाहेब ! हळू ! तो दुष्ट येण्याची वेळ झाली !—वरें मी विनंती केली ती प्रमाणें वागण्याचें ठरलें ना !

राज०—होय ठरलें. तुझीं त्यावद्दल विलकुल धास्ती बाळगूं नका !

मालोजी—ठीक आहे. येतों तर मी आतां

राज०—यावें. (मालोजी मुजरा करून निघून जातो.)
(दौलतराव येतो.)

दौल०—(गात गात राजसबाईपुढें येतो.)

पद.

तें मन निष्ठुर कां केलें, पूर्ण दयेनें जंभरलें. धु. पूर्णपौरिणमाविधुसुंदर हा, प्राणीप्रिये, तव मुखचंद्र अहा ! नयनां देतो आल्हाद महा !

पाहुनियां शृंगारसागरिं मन सुंदरि मम मग्नचि
झालें. १.

अंगावरती नसति दागिने,
ल्यालिस मळकीं हीं तूं वसनें,
तरि तूं शोभशि अधिकाचि तेणें
जाणों असशी प्रियसखि तूं हे शेवाळ्यानें कमळ
वेष्टिलें. २.

अस्ताव्यस्तचि हे तव वेणी
लोळतसे प्रियसखये धरणी,
तीच्या संहरणाची करणी
करावयाला द्रुपदसुतेच्या, भीम तसा मि अलों
या वेळे. ३.

कुंकुमतिलक नसे तव भाळीं,
ओष्ठरक्तिमा सर्व निमाली,
तरि दिसशी तूं शुभ्र गुलावकळी,
तीचा सुगंध सेवायाला भ्रमरापार मन चंचल
झालें. ४.

किति तरि प्रियसखि तुज मी विनवूं,
किति तरि तव पादिं मस्तक झिजवूं,
हो वश मज आशि नको गडे फसवूं,
मी तव किंकर, स्वामिणि मम तूं, त्वत्पादिं मस्तक
पुनरपि लोळे. ५.

सर्व शत्रु म्यां प्रिये जिंकिले,
या देशींचें राज्य मिळविलें,
तव संगाच्या आशे धरिलें,
दे मज चुंवन आलिंगन आजि, तन मन धनही
तुज अर्पियलें. ६.

(पदाचा अभिनय करीत तिच्या पावां पडतो. ती
व्यास उचर न देता दुसरीकडे पहात राहते.)

दौलत०—(ती कांहींच बोलत नाहीसं पाहून) प्रा-
णप्रिये! हें काय वरें असें! आपल्या
सेवकजांनाचा कोणी असा अव्हेर करितो
काय? प्रिये! बोल बोल! मी नुकताच
युद्धांत विजयी होऊन आलों आहे, व आबां

सर्व कोंकणपट्टीचा मालक मी झालों या
उल्हासानें माझे संपूर्ण अंतःकरण भरून
गेल आहे. तर रुपा करून एक वेळ मज-
कडे प्रेमदृष्टीनें पहा. अंतःकरणांत प्रेमबुद्धि
धारण करून मला एकवेळ आलिंगन दे,
तसेंच तुझ्या प्रेमरसाचा आस्वाद तुझ्या अध-
रमधुसेवनाच्या रूपानें एकवेळ या दासास
घडू दे ह्मणजे मी एवढी लढाई मारून
विजयी होऊन आलों या गोष्टीचें सार्थक
होईल. नाही तर सर्व व्यर्थ आहे! प्रिये!
हें काय वरें? एकवेळ या दासावर प्रेमाची-
राज०—(शांतपणें) दौलतराव! मी तुझांस या-
पूर्वी अनेक वेळां सांगितलेंच आहे. त्यपिकां
मला कांहीं निराळें तुझांस सांगतां येत
नाहीं! माझे प्रिय प्राणपति काळमुखी पडले
त्यावरोवर, वीर युद्धांत विजयी होऊन आला
असतां त्याचें अभिनंदन करावयाचें, ही
हौस नाहीशी झाली ती झालीच. ती ह्मणून
आतां परत यावयाची नाही! आतां तुझीं
प्रेमाची गोष्ट काढिली, तिच्यावद्दलही माझ्यानें
दुसरा जबाब देवत नाही! प्राणपतींच्या
रक्षेवरोवर एक पुत्रप्रेम खेरीजकरून बाकी
सर्व प्रेमाची रक्षा होऊन गेली! यासाठीं
तुझांस सांगतें, तुझीं माझा नाद सोडून
दुसऱ्या एकाद्या सुंदरीच्या प्रेमाचा अभि-
लाष धराल, त्यांतच तुमचें कल्याण होणार
आहे! त्या सुंदरीचें प्रेम तुझांवर वसेल,
तर तुझीं आपलें सर्व आयुष्य सुखांत का-
ढाल! यासाठीं पुनरपि एकवार सांगतें
तुझीं दुसरीकडे नादीं लागा! माझ्या ह्मणून
अंतःकरणांत प्रेमरसाचा लेशही उरला नाही.
तेव्हां माझ्या प्रेमाची तुझीं आशा सोडा!
दौलत०—प्रिये! तूं माझी यद्दा करितेस! प्रेम

कधी अंतःकरणांतून नाहीसें होत असतें काय ? तें तर उलटें अंतःकरणाचें जीवन आहे. यासाठीं प्रेमाचा वास अंतःकरणांत निरंतर असावयाचाच ! आतां त्या प्रेमाचे विषय निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळे असूं शकतील; यासाठीं एक विषय नाहीसा झाला कीं दुसऱ्यावर प्रेम जडावें इतकेंच कायतें !

राज०—तुमच्या ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टींपासून माझ्या अंतःकरणास यत्किंचित्ही बोध होण्याची आशाच तुझी सोडा. हा समोर खांव आहे, त्याची आणि माझी स्थिति कांहीं भिन्न नाही ! उभयतांस बोध होण्याचा संभव सारखाच ! तथापि माझी तुझांस एक विनंती आहे, ती हीच कीं जर तुमचें मजवर खरोखरीच प्रेम असेल, तर तें प्रेम माझ्या अनुभवास आणून द्या ! माझें दुसरें तिसरें कांहीं मागणें नाही. एकवेळ रुपा करून मला कमलगडास माझ्या बापाकडे पांचवा हणजे मी त्या ठिकाणीं सुखानें राम हणें !

दौल०—राजसबाई ! मी तुला आपली पट्टराणी करण्यास कबूल असतां माझा अन्वेष करून त्या कमलगडाच्या धनगराच्या घरीं तूं जाऊन रहाणार काय ? **राजसबाई !** परमेश्वरसाक्ष तुला सांगतों, एकवेळ तूं माझी भोगेच्छा तृप्त कर हणजे तुला कांहीं कमी नाही ! या दौलतरावाचें तन, मन, धन सर्व तुझें आहे. हें एवढें सर्व अफाट राज्य-याची मालकीण ही तूच ! एकवेळ तूं माझी झालीस हणजे मीं पादाक्रांत करून टाकिलेले मोठमोठे राजे व शूर योद्धे हे सर्व तुझ्या चरणाचे निरंतरचे दास होऊन राहतील ! विचार कर, तूं माझी झाल्यावर

तुझ्या सुखापुढें प्रत्यक्ष वैकुंठाधीश नारायणाच्या लक्ष्मीचेंही सुख कांहींच नाही असें तुझ्या अनुभवास येईल ! प्रिये ! तुला काय सांगूं ? मजकडे नीट डोळे उघडून एकवेळ पहा तर खरी, हणजे माझें सामर्थ्य व दरारा हीं किती आहेत तीं तुला समजतील ! व तुझें अंतःकरण मजकडे खचित वेळेल !

राज०—दौलतराव ! सामर्थ्य आणि दरारा हीं सवें बाहेरचीं सांगें आहेत, त्यांपासून विचारी मनुष्यास कधींही मोठेपणा वाटावयाचा नाही ! मनुष्य चांगलें सुखावस्थेंत असतांही त्यास या गोष्टींचा तिटकारा येईल. मग माझी तर गोष्टच विचारावयास नको ! ज्याप्रमाणें एकाद्या देवळांतील देवता उपटून टाकावी, त्याप्रमाणें माझ्या मनाची आज कैक वर्षे स्थिति झाली आहे. त्यामधून सुख आणि शांति या देवता ज्या एकवेळ भ्रष्ट झाल्या त्या झाल्याच ! त्यांची हणून पुनरपि या अंतःकरणांत संस्थापना व्हावयाची नाही, यासाठीं तुझी सामर्थ्य आणि दरारा यांच्या किती जरी गोष्टी सांगितल्या तरी त्यांची पालथ्या घागरीवर पाणी यापेक्षां कांहीं निराळी स्थिति व्हावयाची नाही ! **दौलतराव !** माझ्या ल्हदयमंदिरांत आतां एका शोकावांचून दुसरें कांहीं राहिलें नाही ! तर मजवर एवढी दया करा ! मला आतां या जगांत कांहीं फार वेळ रहावयाचें नाही. याकरितां माझी ही शेवटली विनंती मान्य करून मला माझ्या बापाच्या घरीं सुखानें राम हणूं द्या !

दौल०—तुझी विनंती व्यर्थ आहे—

राज०—दौलतराव ! मी तुमच्या पायां पडतें.

दौल०—हा दुष्टे ! रुतने ! धिक्कार असो तुझ्या
रुतघ्नपणास ! आज सतत सात वर्षे तुझ्या-
वर मीं प्रेम केले, त्यांचे हेंच फळ काय !
तुझा नवरा मेल्यावर जर मी या राज्यावर
वसलो नसतो, तर शत्रूंनी कधीच या-
पूर्वी या नगरीचा आणि या अफाट राज्या-
चा विध्वंस करून टाकिला असता ! दुष्टे !
तुझ्याकरितां मीं सर्व शत्रूंचा पाडाव करून
या राज्यांत सर्वत्रांच्या, आणि प्रत्यक्ष तुझ्या,
अंतःकरणांत सुख समाधान उत्पन्न केले.
त्याचे उपकार कांहींच नाहीत ? वस्तुतः
मला या राज्याची मुळीच जरूर नाही
एकवेळ तूं माझी हो कीं लागलीच यश-
वंतरावास परत वोलवून माझ्यामार्गे सर्व
राज्य त्याच्या हवालीं करितों.

राज०—(आपणाशीं) देवा ! देवा ! इतका वेळ-
पर्यंत ह्या दुष्टाचे भाषण मीं ऐकून घेतले !
परंतु आतां नाही राहवत ! (उषडपणे)
दुष्टा ! चांडाळा ! मेल्या ! तुझा सत्यानास
होवो ! आणि ज्याप्रमाणें तूं आज माझी
दैना केली आहेस त्याप्रमाणें तुझी होऊन
मेल्या ! तुझा कुलक्षय होवो !

दौ०—वारे वाः ! प्रिये ! एवढावेळ पर्यंत तूं
नीट बोलत असून तुला आतांच इतका कां
वरें झटका आला !

राज०—दुष्टा ! निर्दया ! घातक्या ! आपल्याच
मनाला विचार ! दुष्टा ! तुला सर्व प्रकार
माहित असून माझ्यापुढें बोलावयास लाज
नाहीं वाटत ? दुष्टा ! प्रत्यक्ष माझ्या वाळा-
चा घात तूं केला असून जसें कांहीं आ-
पणास कांहींच ठाऊक नाही असें दाख-
विताना मेल्या ! तुझे काळीज कोठें गेलें ?

बोल ! बोल ! दुष्टा ! माझ्या वाळाचा घात
तूं नाही केलास ?

दौ०—(आश्चर्य वाटलेसे दाखवून) ह्मणजे ? याचा
काय वरें अर्थ ? काय ह्मणतेस ? तुझ्या पुत्राचा
घात मीं केला ? वाः ! फार चांगली गोष्ट !
बोल ! बोल ! ही खोटी बातमी तुला को-
ण्या दुष्टानें सांगितली ? बोल ! बोल ! ह्मणजे
त्या दुष्टाची याक्षणीं जिह्वा छेदन करितों !
परंतु तें असो. तूं ऐकलेली बातमी अगदींच
खोटी ! राजसबाई ! तुला ईश्वरसाक्ष
सांगतो, तुझा पुत्र अद्यापि जिवंत आहे !

राज०—दुष्टा ! प्रत्यक्ष आपण त्याचा घात केला
असून ईश्वराची साक्ष देतोस, तुला शरम
नाहीं वाटत ? निर्लज्जा ! प्रत्यक्ष परमेश्वराची
शपथ घेऊन खोटें बोलतोस ? मेल्या !
तुझे काळीज कोठें गेलें ? तुला या पापा-
बद्दल मेल्यावर आणि जिवंत असतांही
अधोर यमयातना भोगाव्या लागतील त्यांचे
कांहींच वाटत नाही ?

दौ०—आतां तर बोवा ! तुझ्यापुढें शर्थ झाली !
राजसबाई ! ईश्वर राहिला एकीकडे !
परंतु तुला खचित सांगतो, माझ्या गळ्या-
शपथ, तुझा पुत्र अद्यापि जिवंत आहे, व
जर तूं एकवेळ माझी इच्छा पूर्ण करिशील,
तर पहा ! क्षणमात्र विलंब न लावितां मी
तुला माझी पट्टराणी करीन, व माझ्या मार्गे
या अफाट राज्याचा मालक तुझाच पुत्र
होईल !

राज०—मूर्खा ! धिक्कार असो तुला ! माझे प्रिय
प्राणपति व माझा पुत्र यांचा अंत करणारा
तूंच आहेस ! यास्तव तुझ्या सहवर्तमान या
गादीची मालकीण होण्यापेक्षां प्रत्यक्ष प्राण
गेले तरी त्यांची मी नाहीं पर्वा करित !

मूर्खा ! तुझ्या सहवासांत राहण्यापेक्षां मला सर्वे जन्म जरी तुरुंगवासांत अतिशय भयंकर हाल अपेष्टा सोशीत काढावा लागला किंवा अरण्यांत राहून सिंहव्याघ्रादिकांच्या तडाक्यांत सांपडावे लागले, किंवा अन्नपाण्याशिवाय या पृथ्वीवर भटकत रहावयाचे पडले, तरी तें मी मोठ्या आनंदानें कबूल करीन, परंतु असल्या अघोर पाप आचरणाच्या चांडाळाच्या अपवित्र स्पर्शानें मी आपला देह कदापि विटाळून घेणार नाहीं !

दौ०—तुला आजपर्यंत मी शहाणी समजत होतो. परंतु आतां तुजसारखी शतमूर्ख कोणी नाहीं असें मला वाटूं लागलें आहे ! मूर्ख ! तुला कळत नाहीं काय ? या वाड्याचा मालक मी आहे; जरी मी यावेळीं तुजवर वलात्कार केला, व तूं मजपासून सुटण्यासाठीं मोठ्यानें शंखध्वनि केलीस, तरी तुझ्या ह्मणून मदतीस येण्याची प्राज्ञा एकाची नाहीं ! यासाठीं तुला सांगतो, तूं बऱ्या बोलानें माझे ह्मणें कबूल कर, नाहीं तर पाहा ! याक्षणीं तुझा वलात्कारानें उपभोग घेण्यास कदापि चुकणार नाहीं नीट विचार कर !

राज—दुष्टा ! तूं मला भय घालून भ्रष्ट करणार काय ? दुष्टा ! पाहूंच दे तर मला तुझी छाती ! पेंतर मेल्या पुढें खरा, कीं लागलीच तुझ्या नरडीचा घोट घेतें कीं नाहीं पाहा ! दुष्टा ! अधमा ! तुला वाटत असेल कीं हें तुझे दुष्ट वर्तन कोणी पाहत नाहीं, परंतु तुला सांगतें सर्वसाक्षी नारायणाचे डोळे कांहीं मिटले नाहीत ! तो तुझ्या सर्व दुराचरणांवरून तुला अघोर शासन करावयास कधीं चुकणार नाहीं !

दौल०—(धिकारानें) असे नारायण ठेवतो आ-

हीं गाशांत गुंडाळून ! तें असो. पण बोल, तूं बऱ्या बोलानें माझे ऐकणार कीं नाहीं, कां कळं वलात्कार ! बोल !

राज०—मेल्या ! तूं मजवर वलात्कार करणार काय ! ये दुष्टा ! कर वलात्कार कसा करतोस तो पहातें ! अधमा ! तुला खात्रीनें सांगतें, अगोदर या कुडींतला प्राण निघून जाईल, आणि मग या देहाच्या नखाग्रास तुजसारख्या अमंगळदुष्टाचा विटाळ झालातर होईल ! तोंपर्यंत होणार नाहीं ! घे मेल्या ! काय करणें असेल तें करून !

दौल०—(आपणाशीं) छे ! आज तर कांहीं लाग साधण्याचें चिन्ह नाहीं ! असो ! तूर्त हिला अशीच राहूं द्यावी ! याचा विचार मागे पुढें करितां येईल ! (उघडपणें) राजसबाई ! आजपर्यंत तुझे बोलणें मी ऐकिलें, परंतु इतःपर मात्र ती गोष्ट होणार नाहीं हें पक्कें ध्यानांत ठेव ! सर्व गोष्टी तुझ्या मनाप्रमाणें व्हाव्या ह्मणून मीं आजपर्यंत दम खाल्ला. असो. याबद्दलचा नीटपणें विचार करावयास मी तुला आणखी मध्यरात्रीपर्यंत मुदत देतो, तोंपर्यंत काय विचार करावयाचा असेल तो कर !

राज०—मेल्या ! काळतोंड्या ! तोंड काळें कर एकदाचें ! फिरून मला दाखवावयास येऊं नको ! (दौलतराव जातो व पडदा पडतो.)

प्रवेश २.—दौलतरावाचा महाल.

(दौलतराव संचित बसला आहे.)

दौल०—(आपणाशीं) काय करावें ? राजसबाईला यशवंतरावाच्या मृत्यूची हकीकत कळल्यामुळें आजची शिकार साधली नाहीं ! असो. कांहीं चिंता नाहीं. पाहून घेतां येईल ! परंतु हिलाही बातमी कोणीं बरें सांगितली ?

हे काम मालोजीचें तर नसेल? असेलही कदाचित्! कारण त्याजवर तिचा विश्वास आहे! असो. यावदल चौकशी केली पाहिजे. मालोजी! जर हे नीच कामतुहीं केलें असें तिद्ध होईल, तर संभाळा, या दौलतरावाशीं गांठ आहे! एका क्षणांत तुमच्या नरडीचा घोंट घेईन!

(बहादरशिग येतो.)

दौल०—बहादरशिग! या! तुहीं वेळेवर आलां! पहा! आज शिकार तर हातून गेली! काय करावें! काहीं सुचत नाहीं! ती मूर्ख राजसवाई—

बहा०—काय अद्यापि वश झाली नाहीं?

दौल०—नाहीं! तिला यशवंतरावाच्या मृत्यूची खबर कळल्यामुळे सगळा वेत फिसकटला! कायहो, पण, बहादरशिग! तिला ही हकीकत कोणी वरें सांगितली असेल? मालोजीनें तर नसेल?

बहा०—नाहीं. मला ज्यावेळीं ही खबर त्या दूतानें येउन सांगितली, त्यावेळीं राजसवाईच्या जवळची कुळवीण जवळ होती. तेव्हां कदाचित् तिनें ही खबर ऐकून आपल्या धनिणीस सांगितली असेल असें मला वाटतें.

दौल०—हां! तिनें सांगितलें असेल काय? यां व रांडे! यावदल तुला फांशीच चढवितों. असो. पण बहादरशिग! काय चमत्कार पहा! मी आपल्याकडून तिला पुष्कळ उपदेश केला, होतें तितकें सांगून पाहिलें, सरते शेवटीं बलात्कार करीन झणून दहशतही घालून पाहिली, परंतु तिनें झणून आपला हट्ट सोडिला नाहीं! मी इतका बलाढ्य, परंतु ती मला एवढीसुद्धां भ्याली नाहीं, व मध्यें मध्यें तर हिच्या अंगांत

कोणी वीरानेंच जसा कांहीं संचार केला आहे, अशा प्रकारें मजशीं बोलत होती!

बहा०—बोलूं द्या! बोलली तर बोलली! आपोआप कांहीं वेंळानें घेईल वेतावर! परंतु महाराज! मी आपणास एक वातमी सांगावयास आलों आहे ती ऐकून आपणास आनंद होईल यांत संशय नाहीं!

दौल०—काय? मला आनंद होईल झणतां? बोला! बोला! कोणची वातमी? बोला झट झट!

बहा०—महाराज! ज्या वीरानें यशवंतरावाचा वध केला, तो वीर बाहेर आपल्या आज्ञेची वाट पहात आहे.

दौल०—कोण? अमरशिग?

बहा०—अमरशिग नव्हे! तो तर महाराज, यशवंतरावाच्या हातून मेलाच! परंतु त्याच्या बरोबर त्याचा जो विश्वासुक चाकर गेला होता त्यानें यशवंतरावाचा घात केला! तो बाहेर उभा आहे.

दौल०—तो चाकर मोठा शूर आहे! शावास त्याची! असो. पण त्याजवळ खुणेची मुद्रा आहे?

बहा०—होय.

दौल०—मग कांहीं चिंता नाहीं! यशवंतराव मेला खचित! येऊं द्या त्याला आंत!—परंतु कायहो, तो चाकर तुमच्या ओळखीचा आहे. नाहीं?

बहा०—नाहीं. परंतु त्याचें नांव मला ठाऊक आहे. त्याला येसबा झणतात! महाराज! पण त्यानें पटाणाचा पोशाख केला आहे! व त्यानें आपलें नांव दुल्लेखान झणून मला सांगावयास सांगितलें आहे.

दौल०—तें ठीकच आहे. वरें त्याला आंत घे-

ऊन या ! (बहादरशिंग जातो.) ही गोष्ट फार चांगली झाली ! मुद्रा गुप्तपणे परत आल्यामुळे आतां माझा कोणास संशय येणार नाही !

(बहादरशिंग येसबास घेऊन परत येतो.)

येस०—सलाम कर्तो जी ! (दौलतरावास सलाम करितो.) सरकार ! ही मुद्रा ! **येस्वंतराव** आपला दुस्मान मेल्याची निशानी ! ही ध्येवी सरकार ! (मुद्रा दौलतरावाच्या हवाळीं करतो.)

दौल०—तुझे नांव काय ? **येसबा** होयना ?

येस०—जी सरकार ! (फिरून सलाम करितो.)

दौल०—तुझा धनी कोण ? **अमरशिंग** ?

ये०—जी सरकार. (पुनरपि सलाम करितो.)

दौल०—**यशवंतराव** मेल्याची सर्व हकीकत सांग पाहूं.

ये०—जी ह्याराज ! सरकारचा होकम झालान् आमच धनी मसनी विगिद्यान् होकारल, आन् सम्दी पन अक्शी तैयारी करूनशी आमी निगालो तो वगा त्ये दक्शिनमंदी **मुसलमानाच** राज हाये, तत ग्येलों. अक्शी तळ्यास करतां करतां वगा गावला **येस्वंतराव**, त्येला पायलं, आन् मीन् **अमरशिंगांनीं** आपसांत खोर्ट भांडन काढूनशी **अमरशिंगांन** मला बडवल्यान् म्यां खोटीच वरड केली रे म्येलों म्येलों ह्यून ! त्येवक्ती **येस्वंतराव** पडला मंदी, न् लागला अमां दोघास्नी सोडवाया. तवा मी सरलो मागन् त्येची न् **अमरशिंगाची** जुपली लडाई ! त्येवक्ती **अमरशिंग** पडला न् वगा **येस्वंतराव** यजं लागला ह्यप बोलाया, इक्त्यामंदी म्यां हिसकावली **अमरशिंगाची** तरवार, आन् **येस्वंतराव** माझा हात धराया येतो-या इक्त्यामंदी त्येच्या पोटांत भोसावलीन् काय तर्वार ! त्येबरोबर येकदा व्पेलान् अगाई ! आन् ह्यटल्याती राम न

काय ! पातों तो **अमरशिंग** व्हता जिता, मी जवळ ग्येलोन् त्येला लागली उटवाया, तवां वगा आमच धनी ह्यनाल 'अर, मी तर मरनार, पन येक कर, ही ध्ये अंगुठी अन् जा सरकारपायाप आन् त्येना ही बेउनशी वोल समदा मजकूर ! माज कायवी व्हईल.' इक्त वोललन् परान सोडला ! मंग म्या दिली त्येला मुठमाती अन् ह्ये **पठानी** स्वांग ध्येऊनशी तडक आलो सरकाराप ! (सलाम करितो.)

दौल०—शावास ! **येसबा** ! शावास ! तूं विश्वासुकपणानें माझ्या शत्रूचा घात केलास, यामुळें माझ्या चित्तास परम आल्हाद होत आहे, व यावदल तुला योग्यवक्षीस मिळेल ! परंतु तुला एक काम मजकरितां अवश्य केलें पाहिजे. काम ह्यणजे दुसरें तिसरें कांहीं नाही. **राजसबाईला यशवंतराव** मेल्याची हकीकत कळली आहे. व यावरून त्याचा वध मीं केला असावा असा तिच्या मनानें संशय घेतला आहे. यासाठीं तूं एवढेंच कर, तिच्याकडे जा आणि तूं आपल्या डोळ्यांनीं त्याला आपोआप मरतांना पाहिलेंस ह्यणून सांग. आणखी असंही सांग कीं, ज्यावेळीं **यशवंतराव** मेला त्यावेळीं तो आपल्या आईची आठवण काढून पुष्कळ रडला आणि सरते शेवटीं त्यानें 'आपल्या आईनें आतां **दौलतरावाच्या** इच्छेस मान देऊन त्याशीं विवाह करावा, आणि त्या योगानें **कोंकण** प्रांतींच्या आपल्या प्रजांस शांति व सुख हीं द्यावीं !' एवढा उद्गार मुखावाटे काढून नंतर देह ठेविला. (इतक्यांत मालोजी आंत येतो त्यास पाहून) या ! **मालोजी** ! या तुझीं ! हा वीर पुरुष पहा ! यानें आपल्या बाहुवीर्यानें मजवर तर काय, परंतु

या आमच्या अफाट राज्यांतील सर्व प्रजेवर मोठा उपकार केला आहे, त्याचें वर्णनही करणें कठिण आहे ! यासाठीं हा जें वक्षीस मागेले, तें यास मी देणार. परंतु तें असो. तुझीं यास अगोदर राजसवाईकडे नेऊन भेटवा. कारण तिचा पुत्र जो नुकताच मरण पावला, त्यानें स्वतः होऊन राजसवाईस सांगण्याकरितां याजपार्शीं निरोप सांगितला आहे. तो ऐकिला कीं ती माझी झालीच ह्मणून समजा. (बहादूरशिंगाकडे पाहून) चला ! बहादूरशिंग ! चला ! मेजवानीला उशीर होत आहे ! आतां मजसारखा सुखी आहे कोण ? चला आज यथेच्छ सुरापान करून मी राजसवाईशीं विवाह लावणार !

(दौलतराव व बहादूरशिंग जातात.)

येसबा—(मालोजीस) कां घे सव्ये राजवाड्यामंदी समद्यान्ला हरुष झालाया, आन् आज म्हेजवानी वी चाललिया, आन् तुमीच अस दुख वाटल्यावानी कांजी करतां ? तुमी म्हेजवानीला न्हाइ जात ? हेच काय वरं कारन ?

मालो०—तुझें नांव मला माहित नाही, परंतु तूं राजसवाईसाहेबांकडे जाऊन कोणची दुष्टपणाची कामगिरी वजावणार हें मला सांगूं शकशील ?

येस०—व्हय ! त्येमंदी हाये काय ! तुमाला मी कोन घे ठावं न्हाई ? वगा असच माज्या तोंडाकड वगा, आन् माज्या डोळ्यांवरन आन् चेज्यावरन मला खून चढलाया कां न्हाई हें नीट न्हेळूनशी वगा !

मालो०—होय ! तुझ्या मुद्देवरून तूं उग्र पुरुष असावास असें अनुमान होतें खचित ! बोल ! बोल ! तूं कोण आहेस ?

येस०—मी ? मी कोन ? तुमच्या येस्वंतरावाला मारलं तो मी !

मालो०—(आश्चर्यानें) काय ? यशवंतरावात तूं मारिलेस ?

येस०—कां विचकतांस तुमी अस ? मी काइ इखारी साप न्हाई ! मी येक येस्वंतरावाला मारलं ह्मणून तुमाला भिन्याचं का कारन ? माझा द्वेश फकत येक राजकुळ्याचा ! ह्मण दुसऱ्या कुनाला इक्ता वी न्हाइ तरास होयाचा ! अर ! तुमाला अजूनवी आर्चीर वाटतं न् तुमी अजूनवी ह्मण विचकतां ?

मालो०—आश्चर्य ! हो—छे ! नाहीं नाहीं ! झाली गोष्ट ती ठीकच झाली ! त्यानें दौलतरावाशीं वैर केलें त्यावद्दल हीच शिक्षा त्यास योग्य होती !

येस०—कां त्येनें नुसत्या येकट्या दौलतरावाशींच न्हव, समद्या हे कोंकनांतल्या पन लोकांशीं वैर क्येलं ? व्हय, असं च न्हव काय ?—अर ! तुमी थांबतांस ? तुमाला इक्यामंदी असं काय झालंजी ?

मालोजी—दुष्टा ! नशिवा ! घे करून तुला माझे काय करणें असेल तें ! आजपर्यंत मी आपलें रूप झांकून होतों, पण आतां नाहीं माझ्यानें रहावत ! काय ? प्रत्यक्ष ज्या दुष्टानें माझ्या प्राणांपेक्षांही प्रिय अशा त्या राजपुत्राचा घात केला तो दुष्ट मजपुढें प्रत्यक्ष उभा असतां मी स्वस्थ रहावं काय ! धिक्कार असो मला ! दुष्टा ! अधमा ! जा जाऊन सांग त्या रुतघ्न क्रूर दौलतरावाला कीं आजपासून मी तुझा त्याग केला ! मी आजपर्यंत आपल्या प्रागांस प्रिय मानित होतों परंतु आतां त्यांचा मला तिटकारा आला ! तुला पाहिजे तर घे माझे प्राण ! मी ते

मोठ्या आनंदानें देईन! जा! दुष्टा! मांगा!
मजपुढें उभा नको राहूं! निघ! आपलें
तोंड काळें कर!

येस०—(आश्चर्यानें) काय? येस्वंतरावावर तु-
मची प्रीत व्हाती व्हय?

मालो०—दुष्टा! माझी एकट्याचीचशी काय,
परंतु या दुनियेंतील एकूनएक मनुष्याची
त्याजवर प्रीति होती असें लटलें असतांही
चालेल! अहाहा! तो तर मेलाच, परंतु
त्याचे गुग तुला काय सांगूं? त्याच्या सारखा
धर्मात्मा सज्जन असा प्राणी तोच! त्या
प्राण्यास दुष्कर्माचा ल्हाणून एवढासुद्धां डाग
नव्हता! दुष्टा! अशा त्या सत्पुरुषाचा तूं घात
केलास त्यावेळीं तुझे हात गळून कसे नाहीं
पडले? ज्या अधमाधमाचें वचन ऐकून तूं
त्या सत्पुरुषाचा घात करावयास प्रवृत्त
झालास, त्या अधमाधमाची जिव्हा तात्काळ
कशी नाहीं झडली! हाय हाय! रे उदार
राजपुत्रा! हाय हाय!

(मांडित होऊन पडतो.)

येस०—भल्या माणसा! सावध हो! सावध हो!
(मालोजी कांहीं वेळानें सावध होतो.)

मालोजी! तुझी इस्वातूक माणूस हां आन-
तुमची येस्वंतरावावर भक्ति व्हाती, ल्हाणून
तुमच्या कानांत येक गोष्ट सांगतो. ह्यो
दौलतराव लईच दुष्ट हाये, त्येच्याशीं म्यां
हा खिणतळक कपट करूनशी त्येला फ-
सावलं! तुमचा येस्वंतराव जिता हाये!

मालो०—काय? यशवंतराव जिवंत आहे
लणतोस?

येस०—नुसता जिता हाये इकंच न्हव, तर ह्या
येळला ह्या मुवर्नपुरीमंदीवी हाये!

मालो०—छत्! भलतेंच! तूं कांहीं तरी सां-
गून मला फसवूं पहात आहेस!

येस०—तुमाला माझें ल्हाणून खोटं वाटत असल
तर व्हांव तर त्येलाच ये वाड्यामंदी आनू-
नशी तुमांला दावूं का?

मालो०—बावा! तेवढी मात्र गोष्ट करूं नको!
आमचे बाळमहाराज जिवंत आहेत ल्हाणून
सांगितलेंस एवढ्यानेंच मी खुष आहे. वि-
चाण्यास या वाड्यांत आणणें ल्हाणजे विचा-
ण्या दीन गाईला व्याघ्राच्या जाळींत आणून
सोडण्यासारखें आहे! यासाठीं वाहेर राहूनच
ते शंभर वर्षे जगोत एवढीच माझी देवागा-
शीं प्रार्थना आहे! आमचें विचाण्यांचें कांहीं
झालें ल्हाणून चिंता नाहीं, परंतु ते भगवं-
ताच्या दयेनें चिरायु होवोत!

येस०—त्येची तुमाला यवढी पंचाइत करन
नग! मी त्येला असा येस पालटूनशी
आनीन, कीं त्येला कुनीवी वळकनार न्हा-
ई! कुनाचवी डोळ अकशी घारीवानी
असल तरी त्येलावी वळकण्याची मुशकी-
ल पडल! त्ये समदं व्हायलं! लई कशाला,
परतकश तुमच्या पुढेंच आनूनशी त्येला
उभं कपेलं, तर तुमीवी न्हाई त्येला वळकनार!

मालो०—तेवढें मात्र वोलूं नको. आमचे बाळ-
महाराज सप्तपाताळांतही दडून वसले
असले, तरी तेथूनही त्यांस मी ओळखून
काढीन! त्यांची ती मनोहर शूर मूर्ति
अद्यापि या अंतःकरणांत जागृत वास करित
आहे! यासाठींच तुला सांगतो तूं त्यांला
ह्या ठिकाणीं आणण्याच्या भरीस पडूं नको.

येस०—तुमी हांगतां त्ये समदं खरं, पन इचार
करा, येस्वंतराव हितून ग्येल्याला आज
सात वरसं झालीं. त्येची सारीं वरसं वन-
वास भोगण्यांत ग्येलीं, तवां येस्वंतराव
तुमाला जसा आटवतो तसाच आतां कशा-

वरून असल ? अन् हें पहा तुमी त्येला पायलं
त्ये वर्ती तो चांगला जवान गडी व्हता,
ती जवानी आतां ग्येली असल, तवांपदशी
तो आतां मोटावी झाला असल, हूनून हं-
गतों तो आतां तुमाला वळकतां बी न्हाई
येयाचा !

मालोजी—तूं हणतोस त्या सगळ्या गोष्टी ज्ञा-
ल्या असल्या, किंवा त्यांचें दर्शन घडल्या-
ला मला सातांचे ठिकाणीं शंभर वर्षे झालीं
असलीं, तरी आमच्या बाळमहाराजांची
ती वीरश्रीची ऐठ व मुद्रा, व त्याच्या नेत्रां-
तील शौर्याची ती चमक, व इतकें असूनही
त्यांच्या मूर्तीची ती मनोरमता, ह्या गोष्टी
ज्या अंतःकरणांत ठसल्या आहेत त्या क-
दापि हणून जावयाच्या नाहींत ! त्यांवरून
च मी बाळमहाराज कोणच्याही स्थि-
तींत असले तरी त्यांस ओळखीन ! परंतु
ह्या सगळ्या खाणाखुणांशिवाय आणखी ही
त्यांची एक खूण मला ठाऊक आहे. ती
हीच कीं मागे ते येथून जावयाचे अगोदर
एकदा त्यांच्या मातोश्रींवर एक भयंकर वाघ
चालून आला होता तो त्यांनीं ठार मारि-
ला. त्या झटपटींत त्यांच्या मस्तकास वाघानें
नखानें ओरवाडलें होतें, ती खूण तर
कदापिही बुजावयाची नाहीं !

येस०—कसं हंगतां ? येस्वंतरावाला वागानं
वरवाडलें व्हतं ?

मालो०—होय. त्यांच्या मस्तकावर वाघानें असें
या ठिकाणीं ओरवाडलें होतें, ती खूण—

येस०—या खुनसारखीच व्हती न्हव ? (आपलें
पागोटें खालीं काढून दाखवितो.)

मालो०—(आश्चर्यानें) अरे ! मी झोपेंत तर
नाहींना ? काय ? आमचे बाळमहाराज ?

महाराज ! आपल्या या चरणांच्या दर्शनानें
हा दास धन्य व कृतार्थ झाला !

(त्याच्या पायां पडतो.)

यशवंतराव—**मालोजी** ! तुझीं फार विश्वासूक
आहां यासाठीं तुहांस कांहीं वक्षीस द्यावें
असें मनांत आहे. (त्यास आळिगन देतो.)

मालो०—अहाहा ! आज हा केवढा सुदिन
उगवला !—परंतु महाराज !—

यश०—**मालोजी** ! तुझीं असे थरथर कां का-
पतां ? माझा हात वळकट धरून ही केंवि-
लवाणी मुद्रा कशाकरितां ? काय ? मी ख-
रोखरीच यशवंतराव आहे किंवा नाहीं
याचा तुहांस संशय वाटतो ?

मालो०—(नम्रतेनें) नाहीं ! सरकार ! आपणांस
पाहून आपल्या कैलासवासी तीर्थरूपांची
मला आठवण झाली ! दुसरें कांहीं नाहीं !—
तें असो. परंतु महाराज ! आज्ञा होईल
तर एक विनंती करीन. महाराज ! या दुष्ट
दौलतरावानें आपला घात करण्याकरितां
दोन मारेकरी पाठविले होते, त्यांचे हातून
आपली सुटका कशी झाली ?

यश०—त्यांपैकी एकजण तर पहिल्या सपाट्या
बरोबरच तोडला. दुसरा मात्र माझ्याशीं
कांहीं वेळ लढला, परंतु सरते शेवटीं त्याची
ही तरवार मीं हिसकावून घेऊन त्यास
यमसदनास पाठविलें. त्याच्या वोटान्त य
जुलमी दौलतरावाची खुणेची आंगठ
होती ती त्यानें प्राण जाण्याचे अगोदर माझ्य
स्वाधीन केली, आणि मला वोललाः—“ मी
तर आतां मरतोच. मी प्रत्यक्ष आपल्या प्रभू
वरच शस्त्र धरिलें, तेव्हां मजसारखा अध-
पातकी या जगांतही कोणी नसेल. या पा-
तकाचें क्षालन कसें होईल तें होवो. परं-
आतां मी एवढेंच करितों कीं, ही आंगठ

माली०—परमेश्वर आपलें संरक्षण करो ! परंतु महाराज ! ही बातमी ऐकून माझे काळीज तर थरथर कांपूं लागलें आहे ! पण महाराज ! ही गोष्ट केव्हां करावयाचें ठरलें आहे आपण ह्मटलें ?

यश०—ऐन मध्यरात्री ही गोष्ट करावयाचें ठरलें आहे ! मी इकडे आलों त्यावेळीं **मानाजीराव फांकड्यांच्या** घरीं सर्व मंडळी गुप्तपणें जमली होती. मध्यरात्र व्हावयाचे अगोदर सर्वांच्या आणा शपथा होऊन **हिंमतराव** सर्व लोकांस घेऊन बाहेर पडेल ! तें असो. **मालोजी !** चला आतां. मला आईकडे घेऊन चला !

माली०—महाराज ! मला वाटतें आपण आईसाहेबांस एव्हांशीं भेटावयाचें करूं नये. आपण कोण आहां हें जर त्यांस कळलें, तर त्या आनंदाच्या भरांत किंवा आपल्या सुरक्षितपणावद्दल त्यांस भय वाटेल तर त्या धांदलींत महाराज ! खचित आपण अमुक आहां हें बाहेर लोकांस कळेल, व तसें झालें तर मोटाच अनर्थापात होईल यांत संशय नाही ! यासाठीं महाराज ! माझी आपणांस अशी विनंती आहे कीं, त्या दुष्टाचा प्राणनाश झाल्याशिवाय आपण आपल्या मातोश्रींस भेटण्याचें करूं नये !

यश०—तें कांहीं व्हावयाचें नाही ! मला तिची गांठ तर घेतलीच पाहिजे ! माझे मनच मला तिजकडे जाण्याविषयीं ओढीत आहे. कोणी सांगावें, कदाचित् तिची व माझी हीच शेवटली भेट होईल. त्याचा काय नेम सांगावा ?

माली०—असें आहे, तर महाराज ! मी सांगतों एवढी तरी एक गोष्ट आपण करावी. ती

ही कीं आपण अमुक हें त्यांस मुळींच कळवूं नये ! असें केल्यानें सर्व परिणाम नीट होईल ! आपण पटाणी वेश धारण केला आहे खरा. परंतु आपण वास्तविक यशवंतरावांचेच कोणी स्नेही आहां असेंच त्यांस भासवा, व त्यांनीं हल्लीं आहेत त्याप्रमाणेंच सद्गुणी रहावें लपून त्यांस सांगण्यास, व यशवंतराव अद्यापि जिवंत आहेत ही बातमी कळविण्यास आपणांस त्यांजकडे पाठविलें आहे असेंच त्यांस वाटवा !

यश०—ठीक आहे ! कांहीं चिंता नाही ! तुमच्या सांगण्याप्रमाणेंच मी वागेन. याविषयीं तुझीं आपल्या मनांत किमपिही धारती बाळगूं नका. बरें चला आतां ! मला आई कोठें आहे तिकडे चला घेऊन !

माली०—चलावें महाराज ! सर्वशक्तिमान व परम न्यायी ईश्वर आपलें संरक्षण करून आपण ज्या सत्कार्यासाठीं आज येथें आलां आहां त्यांत आपणांस यश देवो, व पूर्वीं आपले परम पूज्य वडील या नगरींत राज्य करीत असतां ज्याप्रमाणें राज्यांतील सर्व लोक सदासर्वकाळ विनघोर आनंदांत रहात असत त्याप्रमाणेंच आतांही एकवेळ आपण त्यांचे धनी होऊन त्यांस आनंद देऊन त्या सुखी नांदोत, एवढेंच परमेश्वरापाशीं माझे हात जोडून मागणें आहे.

यश०—अहाहा ! **मालोजी !** तुमच्या या भाषणानें ती पितृमूर्ति माझ्या अंतःकरणांत पुनरपि एकवार जागृत होऊन आपल्या दर्शनरूप वायुवैगानें या दुष्टाच्या शासनार्थ माझा क्रोधाग्नि अधिकाधिक पेटवित आहे ! हाय ! हाय ! **मालोजी !** प्रत्यक्ष या—या राजवाड्यांत—देवाच्या देव्हान्यासमोर—माझे

वावा ध्यानस्थ वसले असतां त्या गळेकापू दुष्टानें विश्वासघातानें त्यांचा अंत केला या गोष्टीचें स्मरण होऊन माझ्या सर्वांगाचा पण कसा तिळपापड होऊन गेला आहे व याबद्दल त्या दुष्टाचा केव्हां घात करीन असें मला ज्ञालें आहे! आः!— हाय हाय! वावा! अहो वावा! मरणानंतर आशेस गुंतून जर छायादेहानें तुमचा या तुमच्या प्रिय राज्यांत अद्यापि संचार होत असेल, तर तुमचा घात केल्याबद्दल या दुष्टाचा सूड घेण्यास तुम्ही मला सहाय व्हा! कसें-ही संकट असो, कसाही विकट प्रसंग असो, प्रत्यक्ष मूर्तिमंत यमही पुढें येऊन उभा राहिला, तरीही कमी न होतां उत्तरोत्तर वाढत जाणारें तें तुमचें लोकोत्तर धैर्य, व धारातीर्थीं शत्रूशीं छातीशीं भिडून लढत असतां सदावृद्धिगत होणारा व शत्रुसैन्याची पण गाळण करून टाकणारा तो तुमचा उत्साह मला द्या. तसेंच मजवर व आपल्या विश्वासुक प्रजा ज्या माझ्या करितां आपले प्राणही द्यावयास तयार झाल्या आहेत त्यांजवर आपला छायारूप वरदहस्त देवा!

(दोघे निघून जातात.)

अंक ३.

प्र० १.—राजसवाईच्या महालाच्या वा-
हेरचा दिवाणखाना.

(गजराबाई घेंते.)

गज०—मी स्वप्नांत तर नाहींना! मला भूल तर नाहींना पडली! त्या मनोहर राजपुत्राची मूर्ति माझ्या त्दय्यांत जागृत वास करित आहे, त्यामुळें तर मला हा भास

नसेलना झाला? छे छे! हा खचित भास नव्हे! मला खचित वाटतें, मीं त्याला असें जातांना पाहिलें! मी त्यास पाहिल्याबरोबर ओळखलें! परंतु देवा! त्याच्या पाहिल्या मूर्तीत आणि आतांच्या मूर्तीत किती फरक झाला आहे! पूर्वीचें त्याचें तें सौम्य सुहास वदन आतां कोणीकडे नाहींस होऊन आतां नुसतें त्याजकडे पाहिलें कीं भीति वाटून त्दय्याचा धरकांप व्हावा अशी कांहींत्याची विलक्षण मुद्रा झाली आहे! (इतक्यांत कोणी समोर येत आहेत पाहून) अग वाई! हें कोण बरें इकडे येत आहे! आं?—होय होय! हाच तो राजपुत्र माझा त्दयवल्भ यशवंतराव! आणि हें त्याच्या बरोबर दुसरें कोण बरें येतें आहे? काय मालोजी! अग वाई! पण हें काय? मालोजी आतां इतक्यांत त्याचे बरोबर होता, तो त्याला इकडे येण्याची वाट दाखवून वाटतें निघून गेला! खचित! खचित! हाच तो राजपुत्र खचित! मला वाटतें हा राजपुत्र बेश पालटून आपल्या मातोश्रीस भेटावयास येत आहे! देवा! देवा! त्याला आपण एकटाच येथें आल्याचें कांहींच वाटत नाहीं, आणि माझे वावा तर त्याचा घात करावयास सदा टपले आहेत! आई अंबाबाई! दया कर, आणि मज दीन दासीची विनंती मान्य करून माझ्या त्दयवल्भ भास कशाचीही इजा न होई असें कर! देवा! देवा!—हायरे उदार राजपुत्रा! आपल्या जिवाचीही परवा न करितां यव्याघ्राच्या जाळींत आला आहेस, परंतु तुझी अशी स्थिति पाहून माझ्यानें मुकाटशा नें कसें बरें राहवेल? असा सद्गुणी, अस

धर्मात्मा उदार प्राणी अशा स्थितीत पडला असतां त्यास येथून निघून जा नाहीं तर तुजवर अशीं संकटें गुदरतील ह्मणून न सांगणें माझ्या हातून कसें होईल ? देवा ! ह्या उदार राजपुत्राचे उपकार माझ्या हातून कसें फिटतील ?

(यशवंतराव येतो.)

यश०—(उत्सासा टाकून) हाय हाय ! आज सात वर्षे एकसारखीं वनवासांत काढून आतां मी आपल्या प्रियमातेचें दर्शन घ्यावयास निघालों असतां माझी काय ही स्थिति झाली आहे ? डोळ्यांतून एकसारख्या अश्रुधारा चालल्या आहेत, त्यामुळें मला धड वाट देखील दिसत नाहीं ! हे अश्रूहो ! तुहीं अंमळ स्थिर व्हा ! हे वृद्धया ! अंमळ धीर धर ! हाय हाय ! त्या दुष्टानें माझ्या मातेची दुर्दशा केलेली प्रत्यक्ष पाहण्यास मनाचा माझ्या कसा धीर होईल तो होवो !

गज०—(पुढें येऊन) आपण कोणी परकी गृहस्थ आहां असें वाटतें ! आपण इकडे कोणिकडे फिरत आहां ?

यश०—(तीस पाहून आपणाशीं) हाय हाय ! घात झाला ! अरे, ही इकडे कशाला आली ? (तिला टाळून दुसरीकडून जाऊं लागतो.)

गज०—(त्याच्या वाटेंत येऊन) आपण मला उत्तर दिल्याशिवायच चाललां ! आपण कोण आहां ? आपणास मी ओळखलेंसें वाटतें ! पर्वतेश्वराच्या जंगलांतल्या चोरट्यांचे हातून माझी सुटका केली तेच आपण नव्हे काय ? आपलें नांव यशवंतराव, नव्हे ? बोला ! बोला !

यश०—(चपापून मनांत) अरे ! हिनें मला कसें बरें ओखळिलें ? (मोठ्यानें) राजकन्ये ! तूं

खाचित काहीं तरी भ्रमांत आहेस ! तूं ह्मणतेस तो मी नव्हे. मी कोणी दुसराच आहे, व जर कदाचित् तुला यशवंतराव मेल्याची हकीकत कळली असेल तर तुला सांगतों यशवंतरावाचा घात करणारा तो मीच आहे.

गज०—महाराज ! आपण बोलतां हें कदाचित् खरें असेल, परंतु आपण बोलत असतां आपलें चित्त बावल्यासारखें दिसतें, यामुळें आपण मला काहीं तरी सांगून फसवीत आहां असेंच मला वाटतें ! महाराज ! बोला बोला ! आपण यशवंतराव नव्हे काय ? माझे प्राणदाते यशवंतराव ते आपणच, नव्हे ? हाय हाय ! रे परमेश्वरा ! काय संकट हें ! महाराज ! बोला ! बोला ! आपणाप्रमाणें माझेही चित्त बावरूं लागलें आहे. यासाठीं तुझांस हात जोडितें,—तुमच्या पायां पडतें—खरेंच सांगा ! मलेंतच सांगून मला विनाकारण संशयांत नका पाडूं !—आपण कोणीही असा, परंतु माझा संशय एवढा फेडाच ! सोक्ष कीं मोक्ष तो एकदा कायतो मला कळूं द्या !—माझे प्राणदाते जिवंत असतील तर तसें सांगा ह्मणजे या गजरेचा एकदांचा जीव खालीं पडेल ! नाहीं तर प्राणदात्यांची जी हकीकत तीच माझीही होईल !

यश०—(आपणाशीं) अहाहा ! केवढा उदारपणा हा ! वाहवा वाहवा ! धन्य तुझी ! (मोठ्यानें) राजकन्ये ! त्या यःकश्चित् यशवंतरावाकरितां असें साहस करणें तुला योग्य नाहीं ! मला यशवंतरावाबद्दल सर्व हकीकत माहित आहे, परंतु त्यानें तुझ्यावर उपकार केलेले मला मुळींच स्मरत नाहीं !

आणि जरी कदाचित् तो एकादे वेळीं तुझ्या उपयोगी पडला असला तरी त्याबद्दल तू इतका मनांत विचार करण्याची जरूर नाही कारण तो बोलून चालून तुझ्या बापाचा वैर करणारा, तेव्हा त्याला या अपराधाबद्दल देहदंडच योग्य आहे ! याकरितां तुला सांगतां तू त्याजबद्दलचा क्षणमात्रही विचार मनांत आणीत जाऊं नको ! तसेंच—

गज०— देवा ! काय संकट हें ? महाराज ! रूपाकरून आपला उपदेश अंमळ एकीकडे ठेऊन मी विचारितें एवढेंच मला सांगा ! आपणास यशवंतरावाबद्दल काय माहित आहे ? आपण यशवंतराव नव्हे हें खचितना ?

यश०— (गोंधळल्यासारखा होऊन) आं ? काय हटलेंस, राजकन्ये ? मी तुझे लग्णें नीट समजलों नाहीं !

गज०— (तो गोंधळला हें पाहून) महाराज ! आपण गोंधळांसें दिसतें !—खचित ! खचित ! मी आपणांस ओळखिलें ! आपण माझी त्या चोरट्याचे हातून सुटका केली, त्यावेळीं मी आपणास आपण कोण ह्मणून विचारिलें, त्यावेळीं मी दौलतरावाची कन्या असें समजून, आपण आतां गोंधळां तसेच त्यावेळींही गोंधळला होतां, व जरी या वेळीं आपण वेश पालटला आहे, तरी या वेशाच्या आड आपली तेव्हांची आणि आतांची मुद्रा खचित एक आहे असें मी ओळखिलें !—महाराज ! बोला ! बोला ! आपणास कदाचित् असें वाटत असेल कीं ही आपल्या वैज्याची कन्या आहे यास्तवही आपला विश्वासघात करील, तर ही कल्पना आपण क्षणभरही मनांत आणूं नये. माझे प्राण

आपण वांचविले त्याअर्थी असा अधमपणा माझ्या हातून कधीही होणार नाही ! पाहिजे असेल सर प्रत्यक्ष परमेश्वराचीही मी शपथ वाहीन, परंतु एवढ्यानेंही आपली खात्री होत नसेल तर सरते शेवटीं माझी आपणास एक विनंती आहे, ती हीच कीं आपण एकवेळ स्वमुखानें माझी संशयनिवृत्ति करा. आणि मी विश्वासघात करीन ह्मणून जर आपणास भय वाटत असेल तर विलंब न लावितां माझे प्राणही घ्या, मी ते देण्यास तयार आहे.

यश०— राजकन्ये ! आजपर्यंत मला वाटत होतें कीं, मुवर्णपुरी सोडून गेल्यास मला पुष्कळ वर्षे झालीं, व तेव्हांपासून हा वेळपर्यंत माझे एकसारखें रानोमाळ अनेक प्रसंगीं अन्नपाण्याशिवायही फिरणें चाललें होतेंच यामुळे माझी त्यावेळची ती जवानी आतां राहिली नसेल, आणि यास्तव मी वेश पालटला असतां मला कोणी ओळखूं शकणार नाहींत. परंतु तू मला ओळखिलेंस खचित ! तू ह्मणतेंस तोच यशवंतराव मी ! परंतु मला एवढें सांग तू मला कसें ओळखिलेंस ? मी अमुक आहे हें तुला कसें समजलें ? तसेंच आणखी एक—मी येथें आहे हें तुझ्याशिवाय आणखी कोणा कोणास कळलें आहे ?

गज०— हे राजपुत्रा ! स्वतः अनंग असतांही कामिजनसार्थास आपल्या प्रियजनाचें निवासस्थान दाखविणारा जो कामदेव त्यानेंच, आपण मला प्राणदान केलें त्यावेळीं, आपली व माझी ओळख करून दिली, व त्यानेंच मला आपल्या शूर मूर्तीस ह्या ल्द-दयमंदिरांत ठेवावें ह्मणून उपदेश केला,

तेव्हांपासून आपण इतके दूर असतांही आपली मूर्ति सदोदित माझ्या नेत्रांसमोर प्रत्यक्ष उभी आहे, याकरितां मीं आपणास वेश पालटला असतांही ओळखिलें यांत नवल तें कोणतें? तें असो! परंतु हेराजपुत्रा! माझी आपणास एक हात जोडून विनंती आहे. ती ही कीं, आपण येथें आलां आहां याबद्दल चकारशब्दही अद्यापि कोणास कळला नाहीं तोंपर्यंतच आपण या वाड्यांतून निघून जावें! महाराज! आपण या ठिकाणीं फार वेळ रहाल तर खचित आपणास कांहीं तरी दगा होईल! आपणास मालोजीनें इकडे आणून पोचविलें त्याचे अगोदरच मी आपणास पाहिलें, तेव्हां आपण गैरसावधपणानें या व्याघ्राच्या जालींत आलां आहां यास्तव आपणास सूचना देऊन आपली येथून सुटका करावी या हेतूनें मी आपल्या मातोश्रींच्या महालाजवळ आपलीच वाट पहात होतें. महाराज! मी आपणाकरितां आपले प्राणही खर्च करण्यास कबूल आहे, परंतु आपण कृपा करून आतांच्या आतां येथून निघून जावें! आपला अद्यापि कोणास संशय आला नाहीं तोंपर्यंतच आपण येथून निघून जावें कसें! महाराज! आपण माझे प्राणदाते आहां—एवढेंच नव्हे—तर प्राणांपेक्षांही प्रिय अशा माझ्या पातिव्रत्याचे रक्षकही आपणच आहां—यासाठीं आपणावर एकादें संकट गुदरलेलें माझ्यानें पहावणार नाहीं ह्मणून सांगतें.

यश०—अहाहा! प्राणप्रिये!—नाहीं नाहीं चुकलों—हे राजकन्ये! तुझी व माझी त्या पर्वतेश्वराच्या रानांत गांठ पडली, त्यावेळीं परस्परांच्या हृदयांत अपरिचितपूर्व असा

विकार यदृच्छेनें उत्पन्न झाला, व जरी त्या प्रसंगीं आपण एकमेकांस अनुरागसूचक शब्दांनीं बोललों होतो तरी एकवेळ पुढें जेव्हां वियोग झाला, व तूं आपल्या पित्याच्या मंदिरां परत आलीस, तेव्हां मी एकटाच अरण्यांत पुनरपि भटकत फिरूं लागलों असतां आपल्या स्थितीविषयीं विचार करूं लागलों; तेव्हां ह्या परस्परानुरागापासून कांहीं उपयोग व्हावयाचा संभव नाहीं, कारण तुझ्या पित्याच्या मनांत मजविषयीं पूर्ण द्वेषबुद्धि भरली आहे, व यास्तव तो तुझ्याशीं माझा विवाह होण्यास कधींही अनुमोदन देणार नाहीं, व मीही स्वतःला कितीही त्रास भोगावा लागला तरी भोगीन परंतु तुझ्या पित्याच्या इच्छेविरुद्ध तुजशीं विवाह करून तुला जन्मभर संकटांत घालावयास कबूल व्हावयाचा नाहीं, ही गोष्ट मनांत येऊन मी अगोदरचा सर्व प्रकार विसरून जाण्याविषयीं यत्न करूं लागलों. हे यत्न करितांना, वारंवार तुझी ही प्रशांतगंभीर मूर्ति हृदयांत प्रत्यक्ष उभी राहिलीसें वाटून माझ्या जिवास पश्चाताप झालासें होई, व तशा समयीं पुनरपि अंतःकरणाची वृत्ति बदलून एकवार तुज शुभाननेस वरांवें, तुजसमागें अरण्यांतही वास करावयाचें पडलें तरी तो पत्करून त्याठिकाणींही प्रत्यक्ष नंदनवनांतील उपभोग घ्यावे, इत्यादि विचार मनांत येत, व ते विचार कांहीं केल्या मनांतून जात नसत. परंतु केव्हां केव्हां तर असें होई कीं मी त्या विचाराच्या भरांत असतां एकाएकी एकादी भयंकर किकाळी कानीं पडल्याचा भास होऊन इकडे तिकडे पाहूं लागों, व

त्यावेळीं या वाड्याच्या देवघरांत सुवर्णाच्या पाटावर रक्तबंबाळ होऊन पडलेली ती पितृमूर्ति, व तिच्याजवळ हातांत रक्तानें लाल झालेली तलवार घेऊन नेत्र कावरे-वावरे व आरक्त वर्ण झालेला असा तुझा पिता हीं दोन माझ्या दृष्टीसमोर दिसूं लागत, व त्यावेळीं तो भयंकर प्रकार पाहून आश्चर्य, भीति, क्रोध इत्यादि अंतःकरणाच्या निरनिराळ्या वृत्तींनीं सर्व अंतर्ग्राम क्षुब्ध होऊन जाऊन माझा पिता डोळ्यांत आंसवें आणून धिक्कारयुक्तपणें दौलतरावाकडे, व मजकडे काकळूतवाणी, पहात असून, जसा कांहीं आपला निर्दयपणें विश्वासघातानें घात करणाऱ्या अधमाचा मीं सूड उगवावा अशी माझी विनवणीच करित आहे असा भास होई, व त्या भाससृष्टींत दंग असतांच एकाएकीं नेत्रांपुढें अंधेरी येई, व कांहीं वेळानें पुनरपि सावध होऊन पहावें तों माझी विचारी दीन माता—तिच्या सती-गमनासही विघ्न करून आपल्या पातकी विचारास तिनें कबूल व्हावें एतदर्थ तुझा पिता तिला त्रास दैत आहे हा प्रकार दिसूं लागे ! राजकन्ये ! हा व असाच दुसरा प्रकार वारंवार डोळ्यांपुढें दिसूं लागून, माझ्या मनाची सांप्रत काय स्थिति झाली आहे ती सांगतां सुद्धां पेत नाहीं. परंतु तुला एक गोष्ट सांगतां, कीं एकंदर आतां सांगितलेले प्रकार मनांत निरंतर घोळत राहून तुझा पिता व मी या दोघांमध्ये दिवसेंदिवस वैर वृद्धगतच होत गेलेंसें वाटून उत्तरोत्तर तुझ्या प्राप्तीची आशा दुरावतच चालली ! यामुळें निराशेच्या आधीन होऊन ब्रह्मदेवानें तुला मजसाठीं व मला

तुजसाठीं निर्मिलें नसावें असेच विचार माझ्या मनांत घोळूं लागले ! व तेव्हां मासून ही तुझी मनोहर मूर्ति विसरून जाण्याचाच मी यत्न करित आहे—तथापि राजकन्ये ! तुला काय चमत्कार सांगूं, तुझी मूर्तिरूप लता अंतःकरणभूर्मातून उपटून टाकण्याचाच यत्न करित असतां तिचीं प्रेममूळें उलटीं लहदयांत अधिक अधिक खोल जोरावत आहेत ! हायहाय ! राजकन्ये !—

गज०—हे उदार राजपुत्रा ! आपला हा दुःख-काक वृत्तांत श्रवण करून माझ्या मनाची काय स्थिति झाली आहे हें मला सांगतां पेत नाहीं. माझ्या बावांच्या आचरणामुळें अनेक निरपराधी प्राण्यांस त्रास व क्लेश भोगावे लागत आहेत, तथापि विधिलिखितापुढें कोणाचा उपाय चालतो ? यासाठीं आपण आपल्या परस्परांवरील प्रेमाची सफलता होण्याचा संभव वाटत नाहीं झालून बोललां ही गोष्ट खरी आहे, तथापि अद्यापिही परमेश्वर रुपा करील तर हीही गोष्ट घडून येणार नाहीं असें माझ्यानें निश्चयानें सांगित नाहीं ! परमेश्वर करील तर माझ्या बावांस आपल्या क्रूर आचरणाबद्दल पश्चाताप होऊन सर्व गोष्टी यथास्थित जमतील ! परंतु मी त्याबद्दल कांहीं बोलत नाहीं. आपलें परस्परांवरील प्रेम निष्फल होणार हा विचार मनांत येऊन मला अत्यंत दुःख वाटतें आहे, परंतु तें मी आपल्याच शांतवृत्तीचें अनुकरण करून मुकाट्यानें सहन करण्यास झटें ! परंतु हे उदार व शूर राजपुत्रा ! ह्या प्रेमाविषयांच्या गोष्टी बोलण्याची ही वेळ नव्हे ! आपण यासमयीं येथें आलां आहां ह्यामुळें

आपणाबद्दल माझ्या मनास फार घास्ती वाटत आहे ! आपण यावेळीं निःशंकपणें या व्याघ्राच्या जाळींत आला आहां, ह्यामुळे मोठाच अनर्थ ओढवेल असें माझी मनोदेवता मला सांगत आहे, ह्यासाठीं मी आपल्या पायां पडतें, आपण रुपा करून या क्षणीं राजवाड्याच्या बाहेर पडावें ! पर्वते-श्वराच्या रानांतील तो प्रकार झाला, त्यावेळीं मी आपल्या मातोश्रींचें रक्षण व समाधान करावें ह्मणून आपण मला सांगितलें त्याप्रमाणें पाहिजे तर मी त्यांचें समाधान करून आपण जिवंत आहां ही आनंदवार्ता त्यांस कळवीन ! परंतु रुपा करून आपण मात्र या वाड्यांतून बाहेर पडण्यास क्षणमात्र विलंब लावूं नये !

यश०—हायहाय ! हे उदार राजकन्ये ! तुझे भाषण ऐकून माझ्या जिवास अनिवार ताप उत्पन्न होत आहे ! परंतु काय करूं ? माझा कांहीं इलाज चालत नाही ! माझ्यानें हा वाडा सोडून कदापि बाहेर जावणार माहीं !

मज०—तें कां बरें ?

यश०—राजकन्ये ! तुला काय सांगूं ! माझ्या मनांतील सर्व वृत्ति कशा खवळून गेल्या आहेत तें मी तुला मर्घां सांगितलेच आहे ! तुझ्या पित्याच्या अनन्वित आचरणामुळे माझे बाबा व आई यांची जी भयंकर स्थिति झाली, ती वारंवार मनांत येऊन माझे मनच मला आवरेनासें झालें आहे ! माझ्या निरपराध पित्याचा ज्या दुष्टानें विनाकारण वध केला त्या दुष्टाचा सूड—

मज०—सूड ? —काय ह्मटलें आपण ? सूड ?
—हायहाय ! हा शब्द ऐकून माझ्या अंतः

करणावर प्रत्यक्ष वज्रपातच झालासें मला वाटत आहे ! आपलें नेहमीं सुहास्य वदन असावयाचें, परंतु ह्यावेळीं आपल्या मुखचर्येकडे पाहून मला अतिशय भय वाटत आहे ! आपल्या नेत्रांतील तें शांत तेज आज कोणीकडे नाहीसें होऊन आपले नेत्र कावरेबावरे झाले आहेत ! तसेंच आपण येथें रात्रीचे आलां आहां, व हा भयंकर वेशही धारण केला आहे, इत्यादि सर्व गोष्टींवरून माझा घात होणार असेंच मला वाटतें ! हायहाय ! हे उदार राजपुत्रा ! दया करा ! मी आपल्या पायां पडतें ! आपला हेतु माझ्या पित्याचा घात करावयाचा आहे असें मला वाटतें !—महाराज ! महाराज ! मी आपणास हात जोडून विनंती करितें—आपण ही मनांत आणलेली गोष्ट करणें सोडून द्या !—ह्या गोष्टीपासून माझ्या जिवास किती क्लेश होतील हें आपण जाणतच आहां !—दया करा ! जर मी यावेळीं स्तब्ध राहिलें तर मी आपणास साह्य केलेंसें होऊन पितृहृत्येचें पातक माझ्या माथीं पडेल याचा विचार करा !—

यश०—(अवेशानें) राजकन्ये ! तुझे ह्मणणें आहे तरी काय ? तुझ्यानें तुझ्या पित्याचा घात झालेला पहावत नसेल, तर मी सांगतों असें कर ! याक्षणीं तूं मला आपल्या पित्याकडे घेऊन चल व त्यास मी यशवंतराव आहे. ह्मणून सांग ! व माझा घात झालेला पाहून आपले डोळे निवीव !

मज०—देवा ! देवा ! मज हतभागिनीसारखें कधीं कोणावर तरी संकट पडलें असेल काय ?—हायहाय ! हे उदार राजपुत्रा !—कसें ही असलें तरी ते माझे बाबा—त्यांचा

घात झालेला माझ्यानें कसा बरें पहावेल ? माझ्या पित्याच्या आचरणामुळे आपल्या मातापितरांस व आपणास अनिवार क्लेश व संकटें भोगावीं लागलीं हें सर्व खरें आहे, तथापि परमेश्वर करो आणि प्रत्यक्ष प्राण-घातापेक्षां सौम्य, अशा उपायाची योजना करून आपल्या दुःखाचें परिमार्जन करण्याची आपणास बुद्धि देतो ! आपण जी गोष्ट करावयाचें मनांत आणिलें आहे, ती गोष्ट घडली असतां चौंहीकडे मोठेच अनर्थापात होतील यांत संशय नाही—यासाठीं, हे सौम्य व उदार राजपुत्रा ! माझी आपणास एवढीच विनंती आहे कीं रूपा करून आपण मनांत आणलेली गोष्ट करणें सोडून देऊन एकदम या राजवाड्यांतून निघून जावें !

यश०—(गहिवरतो.) हरहर ! राजकन्ये ! एकून मी जावयाचे अगोदर आपल्या मातोश्रीचें दर्शन सुद्धां घेऊं नये असें तुझें ह्मणणें आहे ? माझ्या मातोश्रीची दुःखकारक स्थिति मनांत येऊन माझ्या नेत्रांतून जे अश्रूंचे लोट येत आहेत त्यांची शेवटली धारा तिच्या चरणांवर पाडून तेवढ्यानेच आपलें समाधान करून घेऊं नये असें तुला वाटतें ? हायहाय ! —

गज०—शाबास ! उदार राजपुत्रा ! शाबास ! आपलें एवढेंच ह्मणणें असेल तर तेवढे करण्यास आपणास मी नाहीं ह्मणत नाहीं, परंतु आपण येथें फार वेळ रहावयाचें करूं नये ! अरुणोदय झाला कीं तावडतोव्र येथून निघून जावें ! त्याप्रमाणें न होईल तर निराशेच्या आधोन होऊन माझी काय स्थिति होईल माझ्यानें सांगवत नाहीं ! प्र-

त्यक्ष पित्याच्या प्राणरक्षणासाठीं— देवा ! देवा ! ह्या गोष्टीचा माझ्यानें उच्चारही करवत नाहीं !—हे राजपुत्रा ! आपण या ठिकाणीं राहिलां तर आपणांस मोठी भीति आहे, यासाठीं आपण निघून जावें हें बरें !
(निघून जातो.)

यश०—(आपणाशीं) हायहाय ! घात झाला ! या राजकन्येचें भाषण ऐकून माझे मन अगदीं घोटाळ्यांत पडल्यासारखें झालें आहे ! तर काय ? मीं येथून निघून जावें ? काय ? भागूबाईप्रमाणें येथून पळून जाऊन माझीं मातापितरें व माझे सर्व स्नेही यांच्याशीं मीं वेडमानानें वागावें ? धिक्कार असो ! धिक्कार असो ! ही गोष्ट माझ्या हातून कदापि होणें नाहीं ! हें त्दय ! स्थिर हो ! तुला ही गोष्ट करावयाची विनाकारण भीति वाटत आहे ! वास्तविक संकट सुईच्या अप्राप्रमाणें सूक्ष्म असतें, परंतु भीतीमुळे त्यास पर्वताचें महत्त्व आलेंसें वाटतें ! कसेंही संकट प्राप्त झालें असतां धैर्याच अवलंबन करणें शूरांस उचित आहे ! असो ! आतां मातोश्रीकडे जावें !—अरे ! आतां प्रत्यक्ष मातोश्रीपुढें उभें राहून तिला ओळख दावयाची नाहीं, तेव्हां माझ्यानें पहावेल तरी कसें कांहीं समजत नाहीं ! आतां एकेक पाऊल तिच्याजवळ जात चाललों आहें असें वाटून माझे त्दय जसें कांहीं आनंदसमुद्रांत उचंबळत आहे, तर ही स्थिति मीं झांकूं तरी कशी ?—देवा नारायणा ! यावेळीं मला तूं धैर्य दे !—असो. मालोजीनें माझ्या मातोश्रीचा ह्मणून कोणता—तो महाळ दाखविला नव्हे का ? होय ! तोच !

(निघून जातो.)

प्र०२.—राजसवाईचा महाल.

(राजसवाई संचित बसली आहे, व कोपऱ्यांत कोणी कुळंबीण उभी आहे.)

राज०—कायग सखू ! मालोजी त्या शूर पुरुषास मजकडे पाठवून देतो हणून कबूठ करून गेल्याला किती वेळे झाला बरें ? अजून कां बरें तो पुरुष येत नाही ?

सखू—येत्याल बाईसाब ! इकत्यामंटीच येत्याल ! (महालाचें दार उघडून बाहेर पहाते इतक्यांत यशवंतराव तिच्या दृष्टीस पडतो, त्यास पाहून) अगा बया ! ह्यो पन कोन पुरुस हत येतोया ? ह्येला बगूनशी माजा पन परान जसा डुगडुग करतोया ! मालुजीनं तर नसलना ह्येला पाटिवलं ?

यश०— (बाहेरून) रानीसाबांचा ह्याल ह्योच नव्ह का ?

सखू—व्हय. पण तुमाला त्येशी का करायचं हाय ?

यश०— (बाहेरून) काय ? मला व्हय ? — जान् रानीसाबांस्नी सांग मी कुनी येस्वंतरावाचा स्वोवती हायन् मस्नी मालुजीनं हत पाटिवलंया !

सखू—जी. तुमी असच हत ज्हा. मी बोहित्यें बाईसावांस्नी. (राजसवाईकडे येते.) बाईसाब ! त्ये मालुजीनं पाटिवलेल गिरस्त भाइर आल्याती !

राज०—त्यांना दे इकडे पाठवून, आणि तूं आतां चार घटका इकडे नको येऊं !

सखू—जी बाईसाब ! (यशवंतरावाकडे येते.) जा असच आंत. बाईसाब तुमास्नी व्हकारल्याती ! (यशवंतराव आंत येतो व सखू दार लोटून बाहेर निघून जाते.)

यश०— (आपणाशीं) हायहाय ! माझें ल्हदय कसें धडधडतें आहे व जरी प्रत्यक्ष मातृ-

दर्शनाकरितां जात आहे, तरी तिच्याशीं बोलूं लागलों हणजे माझी मुद्रा कदाचित् निराळी होईल, किंवा नेत्रांतून अश्रू वाहूं लागतील, व तेणेंकरून ती मला ओळखील याचें मला भय वाटत आहे ! देवा देवा ! आतां मी प्रत्यक्ष आपल्यामातोश्रीशीं कपटभाषण करणार याबद्दल क्षमा कर ! (पुढें जातो व आई दृष्टीस पडतांच किंचित् थांबल्यासारखा होऊन आपणाशीं) हरहर ! कायही ह्या दुष्टानें माझ्या आईची स्थिति केली आहे ! मी आतां तिच्याच समोर आहे हें पूर्वीपासूनच ठाऊक आहे, नार्दीपेक्षां हिला माझ्यानें ओळखवलें नसतें खचित !—आः दुष्टा !—हरहर ! माझे प्रिय जनक जिवंत असून सिंहासनावर विराजमान असतां जी केवळ गृहलक्ष्मीच आहे काय असा भास होई तिचीच ही किती भयंकर स्थिति झाली आहे ! केश विखुरलेले, डोळे खोल गेलेले, गाल बसलेले, मुखचर्या निस्तेज झालेली, हरहर ! नुसती हिची अशी मूर्ति पाहिल्याबरोबरच नेत्रापुढें अंधेरी येऊं पहात आहे ! आणि या सर्व स्थितीचें कारण एकटा हा दुष्ट !—आः दुष्टा अधमा ! थांब तुझ्या नरडीचा घोंट घेतों. (पुढें जाऊन राजसवाईस सलाम करतो.)

राज०—कोणरे बाबा तूं ? मालोजी मला तूं माझ्या प्रिय पुत्राचा स्नेही आहेस हणून सांगत होता, तोच तूं काय ?

यश०—जी आईसाब ! मला येसबा हानत्यात !

राज०—येसबा ! आज सात वर्षे झालीं, या बंदीशाळेंत मी राहून इतके दिवस काढिले, परंतु एकटा मालोजी व ती एक बिचारी गजरा यांशिवाय माझ्या पुत्राचें वर्तमान

सांगून माझे समाधान करावयास कोणी दु-
सरे नव्हते. परंतु आज तू प्रत्यक्ष माझ्या
पुत्राची हकीकत सांगावयास आला आहेस.
हे तुझे उपकार मी जन्मजन्मांतरींही विसराव-
याची नाही ! येसबा ! प्रत्यक्ष सर्व प्राणि-
मात्रांचा कनवाळू जो परमेश्वर त्यानेच म-
ला सोडल्यासारखे झाले आहे अशा स्थि-
तीत तू माझे समाधान करावयास आला
आहेस हे तुझे मजवर महदुपकार झाले
आहेत ! असो. आतां मी विचारितें एवढें
मला सांग, तू माझा दुर्दैवी पुत्र मरतांना
पाहिलास ? त्यानें मरतांना माझी आठवण
काढिली होती ?

यश०—आईसाब ! आपला पुत्र—(गर्हवून ने-
त्रांतून अश्रू ढाळितो, व काहीं वेळानें धेरे धरून)
आईसाब ! माफ करा ! आपली ही दशा
बघूनशी दगडासवी दया घडल, मग माजी
गोइटी तर पुसूच नका !

राज०—(गर्हवून) हे उदार पुरुषा ! तू
धन्य आहेस ! आज इतक्या दिवसांत माझी
ही स्थिति पाहून गोंडवरले असे प्राणी फार
थोडे ! तें असो. पण बोल, माझ्या पुत्राचें
तू काय लक्षण होतास ? माझा पुत्र मरतांना
तू पाहिलास ?

यश०—आईसाब ! दौलतरावाकडुनशी बघो मी
आतांच आलों व त्याच्याच हुकमानं मी
आपनाला सांगाय आलोंया कीं बघे डोळ
खेरीज करूनशी दुसऱ्या कुनीवी त्याला
मरतांना पायलं न्हाय !

राज०—हायहाय रे निर्दया दैवा ! एकून माझ्या
पुत्रानें मरतांना तरी माझ्या मांडीवर डोकें
ठेऊन मरावें, व तें तरी मी डोळे भरून प-
हावें हें देखील तुला आवडलें नाहींना !
हायहाय ! दुष्टा नशिवा ! अरे, मरावयाचे

वेळीं तरी मी त्याला आलिंगन दिलें असतें,
व त्याचे मरणकाळींचे दुःखोद्गार वृद्धयांत
सांठवून ठेविले असते, पण तें देखील तुला
मानवलें नाहींना ? —येसबा ! तू तरी
बाबा आतां मला सांग, माझा पुत्र मरतांना
काय बोलला ? व त्याची त्यावेळीं मुद्रा क-
शी झाली होती ? बोल बोल ! त्याचे त्या
वेळेचे शब्द मला यावेळीं लक्षावधि जगतां-
तील संपत्तीच्या पलीकडेस आहेत ! बो-
ल ! तो मरतांना कांहीं बोललाका ? मरते
समयीं त्याचें मन कशावर गुंतलें होतेंका !

यश०—(नम्रपणें) आईसाब ! बोलतों बघेचा आ-
पुन रागनका मानूं ! असं समजा ! आपल्या
येस्वंतरावांनीं मरतांना मसनी असं बोहिलें
कीं, जातूं माझ्या मातुसरीपायाप, आन त्यांना
सांग कीं तुमी आजतलकलईच दुक काढल-
या, पन आतां त्या संमदं इसरूनशी, तसंच
माझ मेलल बाबा, आन आतां परान सोड-
तोया त्यो मी, अशा दोगांस्त्रीवी इसरूनशी
त्येवढ्या दौलतरावाच्या लनन्यास हो
लनाच !

राज०—(त्रिषानें) दुष्टा ! घातक्या ! तू खोटें
बोलतोस ! तू कोणी तरी दुस्मान आहेस, व
त्या चांडाळ दौलतरावानें तुला माझा छळ
करण्याकारितां पाठविलें आहे ! चल निघ काळ
तोंड्या इथून ! मला तोंड दाखवूं नको ! माझा
पुत्र असें कधीं लक्षणार नाहीं ! आणि जर
लणाला असेल तर सत्यानास होवो त्याचा
नू तो नरकांत पडो ! मला त्याबद्दल तिळ-
मात्रही वाईट वाटावयाचें नाहीं ! परंतु तो
असें कधीं लणावयाचा नाहीं ही माझी पक्की
खातरी आहे ! माझा पुत्र उदार आहे ! त्या-
च्या मनांत असली कुकल्पना कदापि याव-

याची नही ! - कां दुष्टा ! अजूनही तूं मज पुढे उभा आहेस ? जात नाहीस ? देवा ! देवा ! काय माझे नशीब हें, कीं त्या दुष्ट दौलतरावाच्या गुलामांनींही मजपुढे निर्लज्जपणें येऊन माझ्या दुःखावर डाग द्यावे ? हायहाय ? देवा ! देवा ! -

यश० - आईसाब ! आपनासनी लईच दुक झाल्या, पन आपन अंबळ शांत व्हा ! आपलं दुक आजूनवी दूर व्हाईल ! (रहू लागतो.)

राज० - मानभाव्या ! अरे तूं माझ्या दुःखावर डाग देऊन आतां कां रडतोस ? तूं किताही रडलास तरी तुझें ह्मणणें ह्मणून मला खरें वाटायलाचें नाहीं !

यश० - आईसाहेब ! मी रडतो आहे खरा, परंतु मी इमानी आहे ! मी बाहेरून दिसतो तसा आंतून नाहीं ! मी निराळाच आहे !

राज० - तर मग तूं कोण आहेस ?

यज० - आईसाहेब ! माफ करा - माझ्यानें या वेळीं कांहीं जास्ती बोलवत नाहीं ! परंतु मी आपणांस एवढेंच सांगतां, कीं मी आपला व यशवंतरावाचा स्नेही आहे ! मी येथें आलों तो आपल्या दुःखावर डाग देण्याकरितां आलों नाहीं, तर उलटें आपल्या जिवाचें समाधान करण्याकरितां आलों आहे ! - आईसाहेब ! माझ्या भाषणानें आपलें अंतःकरण उचंबळूं देऊं नका, परंतु मला वाटतें कदाचित् आपले प्रियपुत्र अद्यापिही जिवंत असतील !

राज० - काय ह्मणतोस ? माझा प्रिय पुत्र अद्यापिही जिवंत असेल ? होयना ? अरेरे ! पण मी हें काय वेड्यासारखें विचारितें ? माझ्या मनाची पण ही अशी काय विलक्षण स्थिति झाली आहे ! छे ! ही सर्व भ्रांतिच असली

पाहिजे ! माझ्या पुत्राची राखही केव्हांच होऊन गेली, आतां तो कसचा जिवंत होतो ? छे ! माझा प्रिय पुत्र मेला हेंच खरें ! देवा ! देवा !

यश० - (मनांत) माया ही कांहीं विलक्षण आहे ! आतां हिच्याशीं बोलूं तरी कसें ? कांहीं समजत नाहीं ! मी जास्ती बोलें तर ही मला खचित ओळखील ! - तद्दया ! स्थिर हो ! - (उघडपणें) आईसाहेब ! आपणांस मी सांगतो, आपले पुत्र अद्यापि जिवंत आहेत ! कारण ते मेल्याची बातमी बाहेर पसरल्यावर देखील या कोंकणपट्टींतच मी त्यांना प्रत्यक्ष पाहिलें !

राज० - हे उदार पुरुषा ! तूं आहेस तरी कोण ?

यश० - आईसाहेब ! मी आपला असाच कोणी तरी आहे ! मला कोणी नास्नेही, ना घर, ना दार ! फक्त माझे एकटे स्नेही काय ते यशवंतराव ! ते येथून सात वर्षांपूर्वी निघून गेले तेव्हां त्यांचे बरोबर मीही बाहेर पडलों ! त्यांनीं अनेक प्रकारचीं दुःखें भोगिलीं व संकटांत व हालांत दिवस काढिले, त्याप्रमाणेंच मीही त्यांच्याबरोबर राहून हालांत व संकटांत दिवस काढिले ! आपण पूर्वी ऐश्वर्याचा उपभोग घेत असतां त्यावेळीं आपली योग्यता पाहून मी आपणांस पूज्य मानीत होतो, व आतां आपण संकटस्थितींत असतांही आपली सद्गुणावरील भक्ति उलटी वृद्धिंगत झालेली पाहून तर आपणांस अधिकच पूज्य मानीत आहे ! -

राज० - ते सर्व खरें असेल ! परंतु मला अद्यापि तुझें ह्मणणें खरें वाटत नाहीं ! तूं माझी दुःखावस्था पाहून खरेंच माझी थट्टा नको करूं ! बोल ! बोल ! माझा यशवंत वाळ अद्यापि खराचका जिवंत आहे ?

यश०—हेय, आईसाहेब ! ईश्वरसाक्ष मीं आपणांस खोटें सांगितलें नाहीं !

राज०—देवा ! नारायणा ! धन्य आहेस ! आज पर्यंत मला स्वतःच्या दुःखाचें फार ओझे वाटत असे, परंतु माझा बाळ जर जिवंत आहे, तर मी तें दुःख खुशाल सहन करीन ! देवा ! माझा बाळ जिवंत असेल तर तुझे मजवर मोठे उपकार आहेत, त्यांची मी उतराई कशी होऊं ?—बरें, पण, माझ्या बाळास त्याच्या तीर्थरूपांच्या आणि माझ्या क्लेशांची आठवण आहेना ?

यश०—हे काय विचारावें आईसाहेब ! त्यांची व माझी नुकतीच इकडे यावयाचे पूर्वी गांठ पडली होती, त्यावेळीं त्यांनीं आपणांस सांगण्याकरितां एक निरोपही सांगितला !

राज०—(बाईनें) काय ? निरोप ? बोल पाहूं कसला निरोप आहे तो ?

यश०—बोलतो मातोश्री !—आईसाहेब ! यशवंतरावांचा आपणांस असा निरोप आहे कीं, “ माझ्या तीर्थरूपांना आणि आपणांस जे अनन्वित हाल सोसावे लागले ते माझ्या तृदयास वजासारखे खिळून गेले आहेत, ते तेथून लपून जावयाचे नाहींत, व त्यांचें मला क्षणमात्रही विस्मरण होणार नाहीं. आपले पुराणिकवावा शिशुपालवधाचें पुराण सांगत असतां असें सांगत कीं श्रीकृष्णांनीं त्याचे अपराधांची संख्या पूर्ण होई तोंपर्यंत वाट पाहिली आणि नंतर त्याचा वध करून पृथ्वीस सुखी केलें, तर मीही त्याचप्रमाणेंच दौलतरावाचें अन्याय मोजीत बसलों आहे, व त्याचा घात करण्याची संधि केव्हां येते लपून वाट पहात राहिलों आहे. ती संधि येई तोंपर्यंत मात्र

माझ्या अंतःकरणातील क्रोधाग्नि रक्षेच्या आंत दडून राहिल्याप्रमाणें राहिल, व शेवटीं या दुष्टाचा समूळ नाश केल्याखेरीज कदापि रहावयाचानाहीं हें आपण पक्कें लक्षांत ठेवावें ! ”

राज०—ईश्वरा ! तूं धन्य आहेस ! व माझ्या बाळाचा पाठीराखाही तूंच आहेस !

यश०—आईसाहेब ! आतां आज्ञा घेतों. (तिला सलाम करितो-)

राज०—हे सत्पुरुषा ! तूं इतक्यांतच मला सोडून जाऊं नको ! माझ्या बाळाच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून माझ्या जिवास जें कांहीं होतें आहे तें कांहीं मला सांगतां येत नाहीं ! तूं माझ्या बाळाच्या संकटसमयींही नेहमीं त्याचे बरोबर रहात होतास, यावरून या वेळीं मी प्रत्यक्ष माझ्या बाळाचेंच मुख अवलोकन करीत आहे असें मला वाटतें ! यासाठीं क्षणभर तूं येथेंच रहा ! माझ्या मनांतून माझ्या बाळाशीं किती पण गोष्टी बोलवयाच्या होत्या ! परंतु उपाय नाहीं ! असो. त्याचें कल्याण करावें लपून परमेश्वराची व आई अंबेची प्रार्थना करणें व त्याचे क्लेश मनांत घेऊन शोक करीत वसणें एवढेंच कायतें मला उरलें आहे ! यासाठीं एवढी गोष्ट तूं माझ्या बाळाला कळीव लपजे ज्ञालें !

यश०—मातोश्री ! आपण त्याविषयीं कांहीं काळजी वाहूं नये ! आपली या क्लेशांतून सुटका करण्याविषयीं आपल्या यशवंतरावांचे प्रयत्न सतत चालू असून ते आपली सुटका केल्यावांचून कदापि रहाणार नाहींत ! त्यांनीं मला इतकें सुद्धां आपणांस कळवावें लपून मला सांगितलें होतें कीं, “अ

द्यापिही आपली या क्लेशांतून मुक्तता होऊं शकेल ! याविषयी आपण चिंता वाहूं नये ! परमेश्वराचे मनांतून कोणतीही गोष्ट करावयाची असली, तर ती कशी होते हें तो समजूं सुद्धां देत नाही ! तो न्यायी असून निरपराध अनाथाचें रक्षण करण्यास अदृश्य रूपानें कोणाची तरी प्रेरणा करितोच करितो ! यासाठीं तो आपलें कल्याण केल्याखेरीज कदापि रहावयाचा नाही हें आपण पक्कें समजावें ! तथापि परमेश्वराची जर अशीच इच्छा असली कीं आपला नाशच व्हावा, तर निदान 'मरूं किंवा मरूं !' या निश्चयानेंच पुढें सरसावून त्या दुष्टा दौलतरावाच्या नाशार्थ यत्न करण्यास मी कदापि रहाणार नाही हें आपण पक्कें मनांत वागवावें ! " आईसाहेब ! आपले बाळमहाराज इतकें बोलले, आणि आतां ज्याप्रमाणें माझ्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या आहेत त्याप्रमाणें त्यावेळीं त्यांच्याही नेत्रांतून चालल्या होत्या !

राज०—हे पांडवसहाकारी भगवंता ! माझ्या कोमल बाळाचें रक्षण तूच कर ! त्यास सांप्रत जीं संकटें व जे क्लेश सोसावे लागत आहेत, त्यांतून त्याचा पाठीराखा तूं होऊन त्याची मुक्ति कर, व त्यास या ठिकाणीं परत आणून त्याच्या राज्यपदावर त्याला बशीव एवढेंच तुजपाशीं माझें मागणें आहे !

यश०—बरें तर, मातोश्री ! आतां घेतों आज्ञा !

राज०—हे सत्पुरुषा ! आतां तूं जा, परंतु मी बोललें यागोष्टी माझ्या बाळास मात्र कळविण्यास विसरूं नको हो !

यश०—आज्ञा. (तिच्या महालांतून बाहेर पडतो, व आपले मागें दार लावून घेतो.)
(पडदा पडतो.)

प्रवेश३.—स्थळपूर्ववत्. राजसबाईच्या महाला बाहेरील दिवाणखाना.
(यशवंतराव येतो)

यश०—(आपणाशीं) तृदया ! आतां तूं हवें तितकें खुशाल रुदन कर ! अश्रुनी ! आतां तुमच्या संतत धारा खुशाल हव्या तितक्या वाहूं द्या ! माझा अंतरात्मा ह्यावेळीं जसा काहीं आनंदसमुद्रांत गढंगळ्याच खात आहे असें मला वाटतें ! नेत्रांतून आनंदाश्रुतर खळतच नाहीत ! अहाहा ! मी आपल्या प्रिय मातोश्रीच्या दुःखाचें शांतवन करून तिच्या तृदयांत समाधान उत्पन्न केलें ह्यायोगानें मला जें काहीं समाधान वाटतें आहे तें बोलूनही दाखवितां येत नाही ! आणि तशांतून तिचे सद्गुण पूर्वीप्रमाणेंच अद्यापिही कायम आहेत हें पाहून तर मला विशेषच समाधान वाटतें ! अहाहा ! धन्य धन्य मी ! मी इतकीं संकटें व भयें सोसून तिला भेटण्याकरितां या व्याघ्राच्या जाळींत आंहीं आहें त्यांचें आज सार्थक झालें ! सद्गुणाचा महिमा काहीं विलक्षण आहे ! सद्गुणापासून प्राप्त होणाऱ्या आनंदास तर पारावारच नाही ! फार काय सांगावें ? एकादे वेळीं दुःख प्राप्त झालें तरी तें देखील आल्हादकारक होतें ! व मनुष्याचा अंतरात्मा कितीही शोकावेशांत बुडाला असला तरी एकादे वेळीं तरी त्यास ब्रह्मानंदाचा अनुभव आल्यावांचून रहात नाही !

(मालोजी व हिंमतराव येतात.)

दोघे—महाराजांचा जयजयकार असो !

यश०—(त्यांस पाहून) या तुझीं ! कसें काय ?
रात्र किती झाली आहे ?

हिंम०—महाराज ! मध्यरात्रीचा डंका पडण्या-
ची वेळ होत आली आहे !

मालो०—महाराज ! आपल्या नेत्रांतून अश्रु
वाहतोहेत याचें काय बरें कारण ?

यश०—मालोजी ! तुझीं समजलां नाहीं ! मी
आईस भेटून तिचें समाधान करून आतांच
बाहेर पडलों ! हे वीर पुरुष हो ! माझ्या
नेत्रांतून अश्रु चालले आहेत तथापि त्यां-
वरून माझ्या घैर्याची गाळण झाली आहे
असें समजूं नका ! माझे अंतःकरण
मातोश्रीच्या दर्शनाचें पूर्वी दुःखानें व्याप्त
झालें होतें. तें आतां, या अश्रूंच्या
योगानें पुनरपि शांतिसुखाचा अनुभव घेऊं
लागलें आहे इतकेंच कायतें ! मी आतां
मातोश्रीचें समाधान केलें आहे, आतां
प्रत्यक्ष मृत्यु जरी पुढें येऊन उभा राहिला
तरी मी यत्किंचित्ही डगणार नाहीं ! बरें
तें असो. पण गांवांतली कशी काय हकी-
कत आहे ?

हिंम०—महाराज ! सर्व तयारी आहे ! महा-
राज ! आपले सर्व साथी नेमलेली वेळ के-
व्हां होते झणून अगदीं वाट पहात राहिले
आहेत !

यश०—पण तिची कांहीं खूण ठरली आहेना ?

हिंम०—होय, महाराज ! मध्यरात्रीचा पहिला
डंका पडला कीं सगळे लोक नागव्या
तलवारीनिशीं उभे राहतील, व पुढें अर्ध
घटकेनें दुसरा पडतो तो पडलाकीं लाग-
लाच जिकडे तिकडे तोडातोडीस आरंभ
होईल !

यश०—(आवेशानें) अहाहा ! मध्यरात्रीचा डंका
केव्हां पडतो आणि या दुष्ट दौलतरावास य-
थायोग्य शासन होऊन त्याच्या जुलुमापासून
ही विचारी प्रजा केव्हां मुक्त होते असें
मला झालें आहे ! हिंमतराव ! मालोजी !
तुहां सगळ्या मंडळीच्या भरंवशावर मीं हें
काम हातीं घेतलें आहे, यास्तव तें पार पाड-
णें हें तुमच्याकडे आहे ! त्या दुष्ट दौलत-
रावाची कन्या गजराबाई, तिची माझी
मघां गांठ पडली होती, तिनें मला ओळ-
खिलें, व आपला हा बेत चालू आहे याव-
इल तिला बराच संशय आला आहेसें
दिसतें !

मालो०—महाराज ! आपण येथें राहिल्यास क-
दाचित् आपणास कांहीं दगा होईल याचें मला
भय वाटतें ! याकरितां आपण आह्लांबरोबर
परत चलावें कसें ! गजराबाई कदाचित्
ही गोष्ट आपल्या बापास कळवील तर त्या-
पासून एकादेवेळीं मोठा अनर्थही होईल !

यश०—काय झणतां ? मी आपणाबरोबर निघू-
न जाऊं ? आणि आपल्या निराश्रित माते-
स येथेंच ठेवूं ? छिः ! ही गोष्ट कदापि
होणें नाहीं ! त्या दुष्टाचा आज मध्यरात्री
तिजवर बलात्कार करण्याचा विचार आहे,
यासाठीं मी तर येथेंच राहून त्याच्या पा-
ळतीवरच असणार ! मरण्याचीच वेळ आ-
ली तर मी अगोदर मरेन, परंतु माझ्या
मातोश्रीच्या केंसास एवढा सुद्धा धक्का
लागूं देणार नाहीं ! त्या दुष्टाचा या राज-
वाड्यांत जेथें जेथें झणून संचार होईल,
तेथें तेथें मी त्यास नकळत त्याच्या मागोमाग
राहून त्या दुष्टाचा तो भयंकर बेत दिसूं
लागला, कीं त्याच्यापुढें छाती ठोकून उभा

राहीन आणि त्याची यथेच्छ पूजा करून त्याचा नाश करीन !

हिंमतरा०—महाराज ! धन्य धन्य ! आपली, ही उदार बुद्धि पाहून आपण सार्वभौम राजाच्याच पदास योग्य आहां यांत संशय नाही ! तथापि महाराज ! माझी आपणास एक प्रार्थना आहे ! ती ही की आपण येथे राहून आपल्या जिवास धोक्यांत घालू नये ! आपण धोक्यांत रहाण्यापेक्षां माझे प्राणही द्यावयास मी सिद्ध आहे ! मी मेल्यानें दुनया ओस पडणार नाही, परंतु आपल्यास कांहीं अपाय घडल्यास महाराज ! या सर्व आपल्या दीन प्रजा निराधार होतील ! यासाठीं रुपा करून आपण मालोजीबरोबर येथून निघून जावे ! मी एकटा येथे राहून आपल्या मातोश्रींचें संरक्षण करीन !

यश०—हिंमतराव ! तुझांस असे वाटते काय, हा यशवंतराव महाप्रतापी प्रतापसिंह राजाचा पुत्र, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं मागूबाईप्रमाणें शेंपूट लपवून मागे राहिल ! छिः ! असें कदापि व्हावयाचें नाही तुझी खचित समजा, जर संकटप्रसंगीं मी मागे राहीन, तर मला ज्या राज्यासनावर बसविण्याच्या तुमचा विचार आहे त्या राज्यासनावर बसविण्याच्या उपयोगी मी नाही ! या सर्व राज्याचा सुखोपभोग घेण्यास जर मी पुढें, तर हरएक प्रकारच्या संकटप्रसंगींही पुढें असणें हेंच मला योग्य आहे ! यासाठीं तुझी या कामीं मला आग्रह बिलकूल करूं नका ! मी अस्ता येथें उभा राहीन ! (बाटांनें दाखवितो.) आणि त्या दुष्टाचा समाचार घेईन ! या कामीं जर मी पडलों समजा, तर त्याबद्दल तुझी सूड मात्र घ्यावयास क-

मी करूं नका ! बरे, मला सांगा तो दुष्ट या वेळी काय करित आहे !

मालो०—महाराज ! राजवाड्यांत मेजवानी चालली आहे तेथें यथेच्छ दारूचे पेले झांकीत वसला आहे ?

यश०—फार चांगली गोष्ट ! बरे, आपल्या फौजेची व्यवस्था कसकशी ठेवण्यांत आली आहे ?

हिंम०—महाराज ! राजवाड्याच्या प्रत्येक दरवाज्याजवळ गुप्तपणे कित्येक लोक ठेविले आहेत, ते दारांतील चौकीदारांचा व पहारकण्यांचा समाचार घेतील ! तेवढा घेतला लणजे मग पुढें कांहीं अडचण पडणार नाही ! कारण वाड्यांत जे शिपाई प्यादे वगैरे आहेत ते हल्लींच्या उत्सवाच्या कारणानें अगदीं झिगून खुशाल घोरत पडले आहेत. राजवाड्याकडे बाहेरून येण्या जाण्याच्या जेवढ्या वाटा आहेत तेवढ्या मानाजी राव फांकडे व त्यांचे शूर शिपाई हे रोखून आहेत, व त्यांस जर कोणी अडथळा करील तर त्याचा तेथल्या तेथें बळी पडेल ! झालें ! बाहेरची व्यवस्था या प्रमाणें तर झालीच, आतां रहातांपैकी आंतली व्यवस्था सांगावयाची राहिली, तीही थोडक्यांत सांगतां. हिंमतराव व मी आणि दुसरेही कित्येक आपल्या पक्षाचे शूर लोक ज्यांनीं माळंकिंवा मळं असाच दृढ निश्चय केला आहे ते सर्व आंतच राहून दुसरा डंका पडल्याबरोबर एकदम पुढें येऊन धोरला दरवाजा खुला करूं ! मग काय ? एकदम तोडातोडी सुरू ! मग पाहीन तो दुष्ट दौलतराव माझ्या हातून कोंठें जातो तें !

यश०—वाहवा ! वाहवा ! हिंमतराव ! मध्य

रात्र होण्याचा समय जवळ जवळ येत चालला, तसे माझे बाहु पहा कसे स्फुरण पावत आहेत ! परंतु माझ्या शूर मित्रांनी ! माझे तुझांपाशी एक मागणे आहे, तें एवढेच कीं, त्या दुष्ट दौलतरावाचा घात माझ्याच हातून झाला पाहिजे, याकरितां तुझ्यांपैकी कोणीही त्याचा घात करूं नये !

मालो०—महाराज ! बोलतों त्याची माफी आसावी ! माझा संशय कदाचित् खोटाही असेल, पण आपणास बोलून दाखवितों. महाराज ! समजा त्या सुंदर गजराबाईनें—

यश०—**मालोजी** ! तुमचे संशय व्यर्थ आहेत ! तुझाला खचित सांगतों कीं, प्रत्यक्ष ती सुंदरी जरी माझ्या चरणांवर पडून हवी तितकी रडली, तरी त्या दुष्टाचा घात मी कधी केल्याखेरीज रहावयाचा नाही ! आणखी जर कदाचित् त्या दुष्टाचा घात माझ्या हातून न होतां तो दुष्ट्या कोगाचे हातून झाला तर परमेश्वरसाक्ष सांगतों त्या दुष्टाचा मी पुरता सूड उगविला असें कदापि वाटावयाचें नाही ! त्या सुंदरीवर माझे अत्यंत प्रेम आहे ही गोष्ट खरी, तथापि या कामी मी प्रेमासही एकीकडे झुगारून देईन !

हिंमत०—हे शूर व उदार राजपुत्रा ! हा आपला उत्साह व निश्चय पाहून आलांस फार समाधान वाटत आहे !

यश०—बरे, पण शहरांत जिकडे तिकडे सामसूम आहेतना ?

हिंमत०—आपण त्याविषयी काळजी करूं नये ! शहरांत जिकडे तिकडे सामसूम झालें आहे ! रस्त्यांत एवढें हूं कीं चूं किंवा काहीं एकादी हालचाल कोठें काहीं नाही. जणो

काय, थोडक्याच वेळांत प्रळयकाळच्या भेधगर्जना सुरू होणार, त्यांचें सर्व लोकांस एकसमयावच्छेदंकरून अगोदरच स्वप्न पडून ते भीतीनें त्या प्रळयांतून आपण चुकावें या हेतूनें दडूनच बसले आहेत !

मालो०—महाराज ! आजच्या रात्री जिकडे तिकडे काहीं एक प्रकारची भयानक शांतता पसरली आहे, ती पाहून मला फार समाधान वाटत आहे ! ह्यावेळीं यावज्जीवमान सृष्टि स्तब्ध झालीसें वाटत आहे ! वारा अगदी बंद पडला आहे—

हिंमत०—होय ! होय ! नुकताच थोड्या वेळापूर्वी मी समुद्रतीरांनेच असा इकडे आलों, त्या वेळीं समुद्राच्या लाटा देखील बंद पडल्याचा मला भास झाला ! काळोख तर इतका पडला होता कीं, डोळ्यांत बोट घातलें तरी एवढेंसुद्धां दिसत नव्हतें ! तसेंच, एवढा विस्तीर्ण आकाशमंडप, परंतु त्यांत एक नक्षत्र देखील कोठें दिसत नव्हतें !

यश०—होय होय ! पण हिंमतराव ! हें असें पूर्वेकडच्या बाजूस पहा ! हा अष्टमीचा मंदप्रभचंद्र आपल्या अर्धा कला झांकीत होत्साता एकाएकी लालरक्तासारखा दिसूं लागत आहे, व त्याचे किरण ढगांआड जाऊन त्यांचा संहारच करण्यासाठीं जणों त्यांच्याशीं झगडत आहेत !— (डंका वाजतो.) **मालोजी** ! हा आवाज बरे कोठून आला ?

मालोजी—महाराज ! हा मध्यरात्रीचा पहिला डंका !—

हिंमत०—हीच ती खूण.— **मालोजी** ! चला चला ! आपली मंडळी बसली आहे, तेथें

आपणास गेलें पाहिजे ! आतां येथें क्षणभरसुद्धां वेळ घालवितां उपयोगी नाही ! तर चलाच आतां येथून !

यश०—हे शूर हो ! आतां तुझीं जातांच तर मला एकदा शेवटची कडकडून मिठी मारा!— (सर्व एकमेकांस भेटतात.) आपला सर्वांचा उत्साह पाहून आपण आजच्या या भयंकर प्रसंगीं यशस्वी होऊन येऊं, याविषयी बेफिकीर असा. परंतु मी सांगतो एवढी गोष्ट मात्र कोणी विसरूं नका ! आतां चोर्हीकडे एकच प्रळय होऊन जाईल, तथापि अशा भयंकर प्रसंगींही तुझीं क्षमाधर्मांचें विस्मरण पडूं देऊं नका ! आज आपण हातांत शस्त्र उचललें आहे तें कांहीं संहारच करण्याकरितां नाही, तर न्यायाचा झेंडा उभारण्याकरितां आहे. यासाठीं या कार्मी कोणाही निरपराध प्राण्याचा घात करूं नये ! आपल्या सर्व शूर शिपायांस नीट बजावून सांगा कीं आपला हेतु धर्म-युद्धाचा आहे—यास्तव केवळ संहार करण्याच्याच पाठीस लागून विनाकारण क्रूरता कोणासही दाखवूं नका ! तसेंच लहान लहान बालकें, किंवा कोणी निरपराधी मनुष्ये यांचा संहार करूं नका !

मालो०—महाराज ! आपली आज्ञा आज्ञांस शिरसा बंध आहे !

यश०—बरे तर या आतां !

हिंमत०—आज्ञा ! (यशवंतरावास सलाम करून मालोजी व हिंमतराव दोघे जातात.)

यश०—(सिडकींतून बाहेर पाहून) अहाहा ! नगरांत तर जिकडे तिकडे सामसूम दिसतें ! मात्र वाड्याबाहेर पाहण्यावरील लोक काय-ते जागे आहेत ! हरहर ! विचारे उद्यां आपण अमुक गोष्ट करूं, तमुक गोष्ट करूं

हणून मनांत विचार करीत असतील, परंतु तोंपर्यंत ते कसचे जगतात ? असो. नशीब विचार्यांचें ! सामोपचारानें ते ऐकतील तर ठीक, नाही तर विचारे फुकट मरतील ! परंतु इलाज काय ? बरे, आतां पहिला डंका तर वाजलाच, आणि दुसरा वाजात्रयास कायतो भर्ष्या घटकेचाच अवकाश राहिला आहे. इतक्या वेळांतच कायतो मला निश्चय केला पाहिजे ! एकदा चोर्हीकडे तोडातोड सुरू झाली हणजे मग मन कदाचित् भ्रमिष्ट होऊं लागेल तर तसें होतां उपयोगी नाही ! मला दृढ निश्चयानेंच वागलें पाहिजे ! विचार्या निरपराध प्राण्यांची कत्तल उडविली असें न होतां ज्यांस शासन योग्य त्यांसच शासन झालें पाहिजे ! असो. तर आतां येथेंच कोठें तरी छपून बसल्यासारखें राहिलें पाहिजे ! हें एक शस्त्र तर माझ्या जवळ आहेच, पण ह्याशिवाय दुसरें ही कंबरेभोंवती आहेच ! ठीक आहे ! (सिडकींतून आकाशाकडे पाहून) हे मृगांकलोचना भगवंता ! आतां मी येथें दडून रहातो आहे खरा ! परंतु मी पापाचरणाकरितां दडून रहातो आहे असें नाही ! तूं सर्वसाक्षी आहेस ! तुला माझ्या मनांतील गोष्टी सर्व माहितच आहेत ! काय करावें ? अरे-रे ! एकादें परचक्र जर मला सामील झालें असतें, तर असा चोरट्यासारखा घाला न घालितां उघडपणें रणशिगांच्या मेघगर्जिताप्रमाणें गंभीर ध्वनींनीं या दुष्टास जागें करून लढाईकरितां पाचारण केलें असतें, परंतु तशी गोष्ट होणें नाहीच माझ्या नशिबीं, त्याला कोणाचा इलाज ? यासाठीं

आतां चोरून या वाड्यांतच राहून, सुस्थित मनुष्याच्या पायांखालून एकदम धरणीकंप होऊन ज्याप्रमाणें धरणी फाटून जावी, व त्यांत सर्वांचा नाश व्हावा, त्याप्रमाणें चोरछापा घालून या दुष्टाचा त्याच्या दुष्कर्मावढल मला सूड घेतला पाहिजे ! (निघून जातो.)

अंक ४.

प्र० १—राजवाड्यांत माजघराशेजारची
एक खोली.

(गजराबाई येते.)

गज०—(दुःस्वप्नानें आपणाझीं) देवा ! देवा ! काय ही माझी स्थिति ! मला एकीकडे आड आणि एकीकडे विहीर असें झालें आहे ! हा प्रियजन—हा राजपुत्र पशवंतराव—येथें आला आहे ही गोष्ट वाबांस कळवावी तरी पंचाईत, न कळवावी तरी तिकडून प्रत्यक्ष पित्याचा प्राणनाश होण्याची भीति ! हाय हाय ! आतां मी काय करूं ! एवढा वेळ मी आपल्या महालांत द्यावढल विचार करित पडलें होतें, इतक्यांत मला एकदम भयंकर स्वप्न पडलें त्यामुळें तर माझी छाती धडाधडा उडूं लागली आहे, व सर्वांग घामानें निथळत आहे तें काहीं केल्या थांबत नाही ! माझे बाबा तर उत्सवाच्या गर्दीत अगदीं दंग झाले असून एकसारखे दारूचे वाडगे झोंकण्यांत गुंतले आहेत, त्यांना इकडे बोलावण्यास मी बहादुरशिगास सांगितलें आहे, परंतु अजून ते इकडे येत नाहीत ! तर काय मी आतां स्त्रीजातीची लाज टाकून देऊन ते मंडळींत बसले आहेत, तेथें जाऊन त्यांशीं

बोलूं ? काय करावें ? माझें मस्तक तर आतां फिरूं लागून आतां घेरी येईलसें वाटत आहे ! देवा ! देवा ! (पडूं लागते इतक्यांत भितीवर हात टेंकून पुनरपि सावध होतेः) (इतक्यांत बहादुरशिग येतो त्यास पाहून) काय हो ! बाबा कोठें आहेत ? ते नाहीत आले ! त्यांना माझा निरोप तरी पुरता कळविलात का पण ? माझ्या काळजांत कसें धरस होऊन गेलें आहे झगून तुझीं त्यांस सांगितलें ना ? बोला ! बोला लवकर ! माझ्यानें नीट उभेंसुद्धां रहावत नाही ! बोला ! बोला !

बहा०—बोलतां ताईसाहेब !—ताईसाहेब ! मी आपला निरोप महाराजांना कळविला, परंतु ते आपल्याच नादांत आहेत ! एकदा मध्यें हूं मात्र झणाले ! परंतु—

गज०—काय नुसतें हूंच झणाले झणतां ? मग कां वरें अद्यापि ते इकडे येत नाहीत ! अग आई ! माझें काळीज तर अगदीं भयानें फाटल्यासारखें होऊन गेलें आहे ! छे ! कोण तें भयंकर स्वप्न ! अजून माझ्या डोळ्यांपुढें प्रयक्ष दिसतें आहे ! जा ! जा ! बहादुरशिग ! येथें उभें राहूं नका ! त्यांना आतांच्या आतां कसें तरी येथें घेऊन या ! जर तुझीं न याल तर ही गजरा जिवंत राहत नाहीं लपूनही त्यांना सांगा ! चला चला !—

बहादुर०—जातो ताईसाहेब !—पण—

गज०—काय ? पण ?—हायहाय ! तर काय आतां सर्व लज्जा एकीकडे ठेवून मलाच इतक्या मंडळींत गेलें पाहिजे ? हायहाय ! परंतु उपाय नाहीच ! गलेंच पाहिजे ! चला बहादुरशिग ! मीच तुमच्या बरोबर घेतें ! चला ! (दोघें जातात.)

प्र० २.-राजवाड्यांतील माजघर.

(मेजवानी चालली आहे. दौलतराव इतर मंडळीसह दारू झोंकीत बसलेला दृष्टीस पडतो.)

दौल०-(तारवटलेला होऊन हातात दारूने भरलेला वाडगा घेऊन गातो.)

पद.

प्यारे तुझी, दारू ही मनमोहिनी. धु०.

भरुनि रुप्याचे थोर वाडगे, टाका झडकारि पिउनी. १

द्या षड्सयुत पक्कानांच्या, समर्थ ही पचनी. २.

होय इजमुळें सुख तें नाही, अमताच्या सेवनी. ३

दुःख, शोक, संतापाहि यातें, विसरवि ठावें जनी. ४

दुस्तर चिंतांर्णवी बुडाल्या, हीच एक संजीवनी. ५

राज्यासन म्यां आजि मिळविलें, शंका न आणा मनी. ६

निजशत्रूची भीतिहि ईच्या, योगें जाई पळुनी. ७

कैलासेश्वर शंभू तोही, मग्न हिच्या प्राशनी. ८

त्या शंभूची शक्ती भार्या, आमूची उपदेशिनी. ९

(गात गात सर्व संजळीसह दारू पितो, इतक्यांत उमळून घेऊन ओकतो, तथापि पुनरपि चाकराकडे पाहून) कारे लुच्चा ! हरामखोरा ! माझ्या तोंडाकडे पहातोस ? चल ! ओत पाहू हा वाडगा भरून दारू ! (चाकर दारू ओतितो, ती घेऊन पुनरपि वाडगा तोंडास लावन आणखी गाऊं लागणार इतक्यांत गजराबाई येते.)

गज०-(आपणाशीं) हरहर ! ह्या उत्सवाचे प्रसंगीं बाबांनीं आपली कायही भयंकर स्थिति करून घेतली आहे ! छे ! ह्या स्थितीपैदां पशूची स्थितिही बरी असेल ! आणि ही स्थिति करून घ्यावयाची ती तरी कशाकरितां ? माझे प्राण-प्रिय-हायहाय !-माझे प्रिय यशवंतराव-

यांच्या मृत्यूची बातमी समजली आहे, तिच्या आनंदप्रदर्शनार्थ !-धिकार असो ! बाबांची ही स्थिति पाहून मला ओकाराी घेऊन येथून निघूनही जावें असें वाटूं लागत आहे ! परंतु काय करूं ? मायेचा ओढा मला परत मागें ओढितो, व माझे बाबा अगदीं विनधास्त बसले असतां त्यांस अगोदर सावध करावें लक्षण मला जसा काय उपदेशच करितो ! हायहाय !-असो ! इलाज नाही ! मला जी गोष्ट बाबांस कळवावयाची आहे, ती कळविल्यावांचून गत्यंतर नाही ! (दौलतरावाकडे पाहून आपणाशीं) हाय हाय ! अशा स्थितीत बाबा असतां ते माझे लक्षणें कसूंचें ऐकून घेतात ! धिक्कार असो ! धिक्कार असो ! त्या स्वप्नामुळें माझ्या काळजांत तर कसें धरस झाले आहे व ही बाबांची स्थिति पाहून आतां तर जास्तीच होतें आहे ! आतां मला कांहीं सुचत नाही ! काय करूं ? बाबांना हाक मारावी तरी ते इतक्या मंडळींत बसले असतांना तसें करणें हें योग्य नव्हे, व तशांतून त्यांना हाक मारलीच तरी ती ते ऐकून घेण्याची मारामारच ! ह्याकरितां हाक मारण्याची गोष्ट व्यर्थ आहे ! तर आतां कसें बरें करावें ?-बरें, बाबा दारू पिण्यांत अगदीं मग्न झाले आहेत त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांना शपथ घालून त्यांना तसें उठवूं काय ? होय ! होय ! असें करणें हेंच योग्य आहे !-परंतु इतक्या मंडळींत मी जर त्यांच्या जवळ गेलें तर लोक मला हंसणार नाहीत काय ? हंसतील ! परंतु आतांचा प्रसंगच तसा आहे ! ह्यावेळीं लोक हंसतील लक्षण काळजी

करीत वसलें असतां मोठा अनर्थ होण्या-
चा संभव आहे ! याकरितां कांहीं चिंता
नाहीं ! जातेंच पुढें ! (पुढें जाते, व दौलत-
राव नवीन दारूचा वाडगा उचलून तोंडा-
स लावणार इतक्यांत त्याचा हात धरून)
बाबा ! बाबा ! तुमच्या पायां पडतें ! आ-
पला हा वाडगा अंमळ एका अंगास ठेवा !
मला थोडें बोलावयाचें आहे, तेवढें ऐकून
ध्या !

दौल०—(दारूच्या अंमळांत रागांनं) आं, माझा
वाडगा कोण एका अंगास ठेवा लणतें ? हा
मी अस्साच पिणार ! (गजराबाईनें हात धर-
ला असताही तसाच वाडगा उचलाव-
यास लागतो. इतक्यांत त्यांतली सर्व दारू
-खाळीं साडते, त्याबरोबर त्वेषास चढून)
आः ! हा माझा वाडगा कोणीं सांडला ?
त्याचें मी डोकेंच आतां ठेंचून टाकितों कसा !
(इतक्यांत गजराबाईस पाहून) ही सटवी कोण ?
कायगे अवदसे ! माझा वाडगा सांडणारी
तूच काय ? थांब तुला दाखवितों याचा
तमाशा कसा काय आहे तो ! वाडगा
सांडतेस, नाहीं ?

ग०—बाबा ! अमळ शुद्धीवर येऊन मजकडे
पहा तर खरे ! मला तुझीं ओळखलें नाहीं
काय ? बाबा ! मी तुमची गजरा !

दौल०—(संतापानें) काय कारटे ? तूच काय ?
माझी पोरगी तीच तूच ? कारटे ! येथें इत-
क्या मंडळींत कशाला आलीस ? जाऊन
बसावयाचें होतें कीं नाहीं आपल्या खो-
लींत तरफडत ? चल ! नीघ येथून !

गज०—बाबा ! पण माझें लणणें तरी ऐकून
ध्या तेवढें ! बाबा ! मला आपणाबद्दल फार
भय वाटतें आहे ! माझें काळीज पहा कसें
धडाधड उडत आहे तें !

दौल०—(शुद्धीवर येऊन) काय लणतेस कारटे ?
तुझें लणणें मी ऐकून घेऊं ? चल ! जा
येथून निघून ! उद्यां सकाळीं ऐकेन तुझें
काय लणणें असेल तें ! चल ! निघ !

गज०—बाबा ! तुमच्या पायां पडतें, माझें ल-
णणें आतांचे आतां ऐका ! मला उद्यांचा
भरवसा वाटत नाहीं ! आपली मेजवानी
अंमळशी बंद राहूं द्या !

दौल०—हा दुष्टे ! तूं आपल्या रडण्यानें मा-
झ्या सर्व आनंदास विरजण घालणार काय ?
कारटे ! हें पहा ! हा तुझ्या मूर्खपणाचा
परिणाम ! तूं येऊन माझा हात धरावयाचे
अगोदर हे सर्व लोक कसे उत्सवांत व
आनंदांत गढून गेले होते ! पण तूं
येथें आलीस मात्र, त्यांचा सर्व उत्सव
मांगे पडला ! कारटे ! धिक्कार असो
तुला ! येथें येऊन माझ्या व यांच्या
आनंदाचा विरस करण्यापेक्षां मेली असतीस
तरी त्याचें मला फारसें दुःख वाटलें नसतें !
कारटे ! चल ! निघ ! जा आपल्या खो-
लींत जाऊन नीज ! जा !

गज०—बाबा ! तुझाला माझ्या गळ्याची शपथ
आहे ! माझें एकवेळ लणणें ऐकून ध्या
लणजे मग मी मेलें तरी त्याबद्दल मी
काडीमात्र देखील खेद मानणार नाहीं.

दौल०—सत्यानास होवा तुझा ! कारटे ! तूं
अजून आपलें लणणें सोडीत नाहींस !
बोल बोल ! कारटे ! आटप झटझट !
तुझ्यामुळें ह्या मंडळीचें दारू पिणेंही बंद
पडलें आहे ! हं ! बोल !

गज०—बाबा ! मला भय वाटतें !

दौल०—काय ? तुला—तुलान् भय ?

गज०—होय ! बाबा ! माफ करा ! माझी ह्या-

वेळीं काय स्थिति झाली आहे ती एका
ईश्वराखेरीज दुसऱ्यास नाही समजणार !
बाबा ! मी ईश्वरसाक्ष सांगते ! भीतीने
माझे हृदय एकसारखे धडधडते आहे !

दौल०—मूर्ख नाही तर ! पोरी ! तुला झाले आहे
तरी काय ? तुझे डोकेंबिकें तर नाहीना फिरले ?

गज०—होय, कांहीं हण ! पण बाबा ! माझे
हणणें तेवढें ऐकून घ्या !

दौल०—फिरून आपलेच ! बोल ! ऐकू दे मला
काय हणतेस तें ?

गज०—बाबा ! रुपा करून आपण येथून
उठून पलीकडल्या खोलींत चला हणजे
मी सर्व सांगते !

दौल०—गजरे ! आजपर्यंत मी तुला शहाणी
पोरगी समजत होतो, पण आतां तुझ्यासा-
रखी गाढव कोणी नाही अशी माझी खातरी
झाली आहे ! पोरी ! येथे आपलीच
मंडळी बसली आहे, येथे दुसरें कोणी नाही !
बोल तुला काय बोलावयाचें असेल तें !

गज०—नाहीं ! बाबा ! तुहीं मजकरितां उठाच !
मी कांहीं तुहांस फार वेळ खोळंबून धर-
णार नाही !

दौल०—पोरी ! तूं तर मला अगदीं मंडा-
वून सोडलेस ! वरें, चल हा आलों !
(दोघे निघून जातात व पडदा पडतो.)

प्र०३—स्थल पूर्ववत्—राजवाड्यांतील मा-
जघराजवळील एक खोली.

(दौलतराव व गजराबाई येतात.)

दौल०—बोल पोरी ! तुला भय कसले वाटते ?

गज०—बाबा ! मला भय वाटते आहे खरें,
परंतु तें माझ्या स्वतःच्या बदलचे नाही ! मला
आपणांबद्दलचें भय वाटत आहे ! मला
आजची रात्र कशी उजाडेल याची काळजी
पडली आहे ! बाबा ! आज रात्री काय हो-

ईल न काय नाही, याचा मला नेम
सांगतां येत नाही, ह्यासाठीं तुहीं सावध-
गिरीनें जपून असावे हें वरें ! आपणास आज
रात्री खचित भय आहेसें मला वाटते, व
जरी तें भय आतां प्रत्यक्ष दिसत नाही,
तरी आपणखी कांहीं वेळानें तरी तें उघड
झाल्याखेरीज रहावयाचें नाही !

दौल०—हणजे ? याचा अर्थ काय ? तूं हे
काय बडबडत आहेस मला कांहीं समजत
नाहीं ! तुला असे वाटत असेल कीं, एक-
दा खरी भयाची गोष्ट मला समजली तर
मी डगेन हणून, परंतु तूं असें समज कीं
हा दौलतराव प्रत्यक्ष यमधर्मापुढेही दंड
ठोकून लढाईस उभा रहाण्यास डगणारा
नव्हे ! बोल ! तुला काय समजले असेल तें
बोल ! असें अर्धे अर्धे बोलणें उपयोगीं नाही !

गज०—बाबा ! कसें झाले तरी आपण माझे
जनक व मी आपली कन्या, तेव्हां मीच
एकादी गोष्ट आपणास सांगावयाची हणजे
लहान तोंडीं मोठा घांस घेतल्यासारखा हो-
तो ! पण तसें झाले तरी तुहीं माझे समग्र
हणणें ऐकून घ्या ! आपणावर एकादें
संकट गुदरलेलें माझ्यानें पहावणार नाही
हणून मी सांगते ! बाबा ! नुकतीच सुमारें
अर्धे एक घटका झाली असेल, मी आप-
ल्या महालांत झोंप यावी हणून पलंगावर
पडले होतें, व नुकता कोठें डोळ्यास डोळा
लागूं लागला, इतक्यांत मला एकाएकीं एक
भयंकर स्वप्न पडलें. मला वाटलें कीं, एक
स्मशान आहे, व त्यांत राखेचा एक ढिगारा
पडला आहे. चौहीकडे सर्व ठिकाणीं शां-
तता पसरली आहे. अशा वेळीं त्या राखे-
तून एकाएकीं जिवंत झालेली यशवंत-

रावाची मूर्ति बाहेर पडल्याचा मला भास झाला ! ती मूर्ति बाहेर पडल्याबरोबर तिने एक तरवार का कायसेसैं शस्त्र एकदम सरकन उसपल्यासारखें केलें ! मग काय चमत्कार झाला पहा ! ती मूर्ति तशीच आकाशमार्गांत उडाय करून गेली ती एकदम या राजवाड्यावर येऊन उभी राहिली व तिने आज्ञा केल्याबरोबर या राजवाड्याचें कौलार एकदम दुभंग होऊन त्या वाटेने ती मूर्ति आंत शिरली ! त्या वेळची त्या मूर्तीची मुद्रा अद्यापि माझ्या नेत्रांपुढें प्रत्यक्ष दिसत आहे ! नेत्र लाल रक्तासारखे झालेले व भोंवत्या वांकड्या असून वर चढलेल्या, अशी ती मूर्ति दांत आंठ खातच, आपण आतां माजघरांत मेजवानीला बसलां होतां तेथें गेली आणि आपण अगदीं गैरसावध असतां तिनें आपली तरवार एकदम आपल्या उरांत भोंसकल्याचा मला भास झाला !—

दौल०—पोरी ! असल्या ह्याताऱ्या बायकांसारख्या मलत्यान्सलत्याच गप्पा मलासांगतांना तुला लाज नाही वाटत ? चल, जा जाऊन निज आपल्या खोर्लांत !

गज०—पण बाबा ! मी तुमच्या पायां पडते ! माझे सगळें सणणें ऐकून तरी ध्यावयाचें होतें !

दौल०—बसबस ! आतां एक शब्दही मी ऐकावयाचा नाही ! तूं मला उगीच त्रास देऊन माझे पित्त नको खवळवूं !

गज०—हे दयाघना परमेश्वरा ! माझी करुणा आतां तुलाच आलीच पाहिजे ! देवा ! देवा ! आतां मी काय तरी करावें तें मला तूंच सांग !

(बहादूरशिंग येतो.)

दौल०—(त्याकडे पाहून) कां बहादूरशिंग ?

तुझी पण असे घाबरल्यासारखे दिसतां याचें काय कारण ? कां असे संशययुक्त मुद्देनेंसे इकडे तिकडे पहातां ! या पोरीनें तुझालाही पण मुरळ नाहीना पाडली ?

बहा०—महाराज ! मी आतांच बाहेरच्या देवडीवरून आलों, तों त्या ठिकाणीं मला आपला शूर हवालदार गुमानशिंग भेटला. तो आतां नुकताच शहरांत गस्त घालून धापा टाकीतच आला, व त्याच्या सांगण्यांत यशवंतराव जिवंत असल्याची गांवांत दाट बातमी आहे !

दौल०—ज्या दुष्टानें ही खोटी बातमी मूळ बाहेर काढिली असेल, त्याची जिव्हा झडो !—छे—ही अगदींच गप्प आहे ! असें कदापि व्हावयाचें नाही ! बरें, पण तो आणखी काय बोलला ?

बहा०—आणखी कांहीं बोलला नाही, पण तो एवढें मात्र ह्मणाला खरा, कीं ही बातमी गांवांत पसरल्यामुळें लोकांत बंडावा उठेल असा रंग आहे !

गज०—बाबा ! दया करा !—

दौल०—पोरी ! गप्प बस ! मला या बातमीतलें एकसुद्धां अक्षर खरें वाटत नाही ! परंतु पोरी ! तूं भिऱ्यासारखी उगीच घाबरली आहेस त्याच्या योगानें मलाही कसेसंच होऊं लागलें आहे !—काय ? मी बायकांसारखा भिजूं लागलों काय ? छत् ! हें असें उपयोगीं नाही ! ही बातमीच मुद्दल खोटी हेंच खरें !

बहा०—सरकार ! आपलें सणणें कदाचित् खरें असेल, परंतु गांवांत दाट बातमी पसरली आहे, ह्या गोष्टीचा अवश्य विचार केला पाहिजे !

दौल०—ही बातमी मूळ काढिली कोणी? त्या गुलामाचा अगोदर चांगला समाचार घेतला पाहिजे! थांब गुलामा! हा दौलतराव तुझा बाप होऊन लागला आहे! तुझी मुळपाळे खणून काढल्याशिवाय कधीही राहणार नाही!—तें असो! पण बहादुरशिंग! जा अगोदर आणि पहाण्यावर दुप्पट असामी उभे असूं द्या! तसेंच तो अमरशिंगाचा चाकर येसबा—तो कोठें असेल त्याचा शोध करून त्याला मजकडे घेऊन या! त्यानें पठाणाचा वेश घेतला आहे!

(बहादुरशिंग जाऊं लागतो.)

गज०—बहादुरशिंग! तुझी जाऊं नका!—बाबा! मी तुमच्या पायां पडतें! तुझाला माझ्या गळ्याची शपथ आहे! जर तुहांस आपल्या जिवाची परवा वाटत असेल तर तुझी माझे ऐका! आपल्या खोलींत जाऊन आपल्यासभोंवतीचा पहारा हलवूं नका! तसेंच त्या येसबाला आपल्या पुढें आणूं नका!

दौल०—काय त्याला पुढें आणूं नको?—मी त्याला आणणारच! जर तो खोटे बोलला असें सिद्ध होईल, व यशवंतराव अद्यापि मेला नसून जिवंतच असेल, तर त्याची चांगली खोड जिरविली पाहिजे, कीं कधीं देखिली होती कीं नव्हती!

गज०—बाबा! दया करा! दया करा!

दौल०—काय? दया करा! कोणावर दया?

गज०—मजवर!—आपणावर!—त्याजवर!—सर्वांवर दया करा! तुहांस वाटतें आहे कीं, मला वेड लागलें आहे व मी पाहिजे तसें बडबडतें आहे! परंतु माझे स्वप्न अगदीं खरें आहे, त्यांत काडीभरही असत्य नाही!

दौल०—गजरे! तुला खचितच वेड लागलें

आहे असें मला वाटतें! चल निघ! जा आपल्या खोलींत जाऊन स्वस्थ नीज! खबरदार आतां आणखी जास्ती बोलून माझे पित्त खवळविशील तर! जा त्या येसबाला इकडे पाठवून दे! तो असाच कोठें तरी असेल! चल!—कां जातेस कीं नाही?

गज०—बाबा! मी तुमच्या पायां पडतें! हवें तर तुझापुढें नाकही घासतें, परंतु तुझी येसबास भेटावयाचें करूं नका! यशवंतराव मेला हेंच खचित, आणि तो जिवंत आहे ही उगीच गण्य आहे! आणि आपणास आसपास भ्यावयाचेंही काहीं कारण नाही! किंवा कदाचित् जर काहीं असलेच तर त्याचा येसबाकडे काहीं दोष नाही! तो निरपराध आहे!

दौल०—मूर्ख नाही तर! कारटे! तूं अजूनही जात नाहीस? त्या गचाळ स्वप्नानें तुझे माथें फिरून गेलें आहे! चल जा जाऊन आपल्या खोलींत निज, आणि सकाळीं हा सगळा दंगा जिकडे तिकडे शांत झाल्यावर मजकडे ये!—हं! चल! आतां आणीक बोलशील तर संभाळ!

गज०—तं खरें! पण बाबा! मी काहीं तुमच्या वाड्याची गोष्ट तुहांस सांगत नाही! तुमच्या ब— (दौलतराव तिजवर हात हुगारतो त्यामुळें थांबून) देवा! देवा! माझे नशीबच फुटकें! देवा हें मीं काय केलें? देवा! माझ्या बाबांचें संरक्षण कर! निरपराध प्राण्याचें संरक्षण करणाराही तूच आहेस! हाय हाय! गजरे! काहीं जरी गोष्ट झाली, तरी तुझे नशीब फुटकें तें फुटकेंच! हाय हाय! (रडत रडत निघून जाते.)

दौल०—या पोरियाच्या लणण्याचा मला बरोबर

अर्थच समजत नाही! बहादुरशिग! चला
अगोदर जानू त्या येसवाला मजकडे पाठ-
वून द्या! मी आपल्या थोरल्या महालांत
आहे! आणखी ताबडतोब पहारा मात्र दुपट
करा!

(दोघे निघून जातात.)

प्र० ४-राजसवाईच्या महालाबाहे-
रील दिवाणखाना.

(अंधारांत यशवंतराव एकटाच उभा आहे.)

यश०-(आपणाशीं) अरे ! इतका वेळ वाड्यांत
खालीं उत्सवाची गर्दी ऐकू येत होती ती
इतक्यांत एकाएकी बंद कशांनीं पडल्या-
सारखी झाली ? अद्यापि मध्यरात्रीचा दुसरा
डंकाही पडला नाही, असं असतांही उत्सव
बंद पडल्यासारखा झाला आहे ह्याचा
काय वरं अर्थ ? कांहीं समजत नाही !
असो. समजेल काय असेल तें ! परंतु ह्या
वेळीं माझ्या चित्तास अस्वस्थता वाटू लाग-
ली आहे ! हें लक्षण कांहीं नीट दिसत नाही !
इतक्यांत जिन्यांत पाउलें वाजलेलीं ऐकू येता-
त. तीं ऐकून आपणाशीं) अरे ! ह्या अंधारां-
त कोणी लोक येताहेतसें वाटतें !
पण हे शत्रु कीं मित्र कांहीं कळत नाही !
असो, कोणीही असोत ! शत्रूचे लोक
असले तर मी इतक्या अपरात्रीचे वेळीं
येथें अंधारांत राहिलेला त्यांच्या दृष्टीस पड-
लों असतां त्यांस एकादेवेळीं भलताच सं-
शय वाटणार आहे ! याकरितां येथेंच खालीं
भुईवर पडून झोंप लागल्याचें सोंग घ्यावें
हें वरं ! तसेंच ही सुरी व तरवार हीही
झांकून घ्यावीत ! (तीं झांकून घेऊन भुईवर
निजतो व मोठ्यानें घोळू लागतो.)

(बहादुरशिग व दोन पहारेकरी येतात.)

बहा०-कायरे सठवाजी ! वाड्यांत तुला
येसवाचा कोठेंही शोध लागला नाही ?

सठवा०-न्हाय ! पन त्ये पाय्यावरच सदुभाऊ
येसवाला झाराजांनीं राजसवाईकड पा-
टिवलं लणून हांगाल व्हत, तवां तकडच
जाऊनशीं सोध करावा हें वरं !

बहा०-असें खरें ! (दुसऱ्या पहारेकऱ्यास) महा-
दजी ! या दिवाणखान्यांत तर अगदीं
अंधार पडला आहे. ह्यासाठीं तुझीं आ-
पल्या कंदिलांतला दिवा अंमळ मोटा करा !
(पहारेकरी तसें करितो.)

यश०-(तें ऐकून आपणाशीं) हे शत्रूचेच लोक
आहेत ह्यांत संशय नाही, ह्यांच्या दृष्टीस
मी पडलों तर ते मला उठविल्याशिवाय
रहाणार नाहीत ! ह्यांच्या हातांत दिवा आहे,
तो माझ्या डोळ्यापुढें धरला तर डोळे
दिपतील तें उपयोगी नाही. ह्यासाठीं कुशीवर
वळून डोळ्यावर हात ठेवून निजावें हें वरं !
(तसें करतो, व फिरून घोरून जातो.)

बहा०-(समोर पाहून) अरे ! राजसवाईच्या
महालाचें दार तर बंद केलेलें दिसतें !
(इकडे तिकडे पहातो, इतक्यांत यशवंतराव नि-
जलेला त्याच्या दृष्टीस पडतो.) अरे हारे कोण ?
(त्याच्या जबळ दिवा नेऊन) अरे ! हाच तो
पठाणाचा वेश घेतलेला येसवा ! महाद-
जी ! पहातां काय, ह्याला करा जागा !
(महादजी त्यास हालवितो. यशवंतरावाचें घोरणें
चालूच आहे.)

महा०-(सठवाजीस) काय व नाईक ! ह्येला
तर सवास्त इवाप लागलीया ! जनु जसा
कुंबकरन !

सठवा०-व्हय ! असं खरं ! पन ह्यो आज लई
दूरशी आलाया लनून दमला भागला अस-
लसं मला वाटतया ! पन त्ये राव कायबी

असू ! त्येला उटवाच ! (महादजी त्याला हा-
लवितो, काहीं वेळानें यशवंतराव काहींसा जागा
झाल्यासारखा होऊन डोळे चोळू लागतो.)

महा०—अर ये भल्या गिरस्ता ! उटउट !
तुला तकड झाराज बलावत्याती !

यश०—(अर्धा जागा झाल्याप्रमाणें) आं—कोन—
ह्ला—!(पुतरपि घोळू लागतो)

बहा०—अरे हें असें उपयोगी नाही ! ह्याला
नीट उठवून बसवा, हणजे हा जागा होईल !
(दोषे तसें करितात, यशवंतराव हळूहळू जागा
झाल्यासारखें करून डोळे उघडतो.)

यश०—आं ! आन तुमी र कोन ! मला वाइच
निजूं द्या की ! (फिरून निजूं लागतो.)

बहा०—होय ! अंमळशानें मग खुशाल निज ! उठ
अगोदर महाराजांनीं तुला बोलाविलें आहे !

यश०—(गडबडीनें) काय ? जी, ह्ला—झाराजांनीं !
(डोळे चोळीत चोळीत उठतो.) जी ! माफ करा !
आज लईच कंबर दुक करतीया हणून
जरा झोंपलो व्हर्तो ! पन जी चला झाराजाप !

बहा०—(पहारेक्यांस) हं चलारे याला थोरल्या
महालांत घेऊन चला ! मी इतक्यांत देव-
डीवर जाऊन येतो ! (सर्व जातात.)

प्र० ६—दौलतरावाचा थोरला
दिवाणखाना.

(दौलतराव एकटा संचित बसला आहे.)

दौल०—(आपणाशीं) काय करावें ! ह्या वेळीं
माझ्या मनाची काय स्थिति झाली आहे
ती एका चित्रगुप्तावांचून दुसऱ्या कोणास
कळावयाची नाही ! माझें अंतःकरण क्रोध
व शंका ह्यांहीं कसें क्षुब्ध होऊन गेलें
आहे ! कांहीं सुचत नाही ! म्यां दुष्टानें
पाप केलें आहे तें ह्यावेळीं माझ्या दृष्टीपुढें
मूर्तिमंत उभें राहिल्यासारखें होऊन माझ्या
अंतरात्म्यास चोहीकडून विंचू लागल्यासारखें

मला झालें आहे ! हर ! हर ! आतां मा-
झ्या दुष्कर्माचा मला पश्चात्ताप वाटतो !
पण त्याचा आतां काय उपयोग ? तेव्हांच
पश्चात्ताप झाला असता तर सर्व कांहीं
नीट झालें असतें ! देवा ! देवा ! मी किती
दुष्ट ! प्रत्यक्ष आपल्या मातापितरांचा घात
करून बंधुद्वेष संपादिला, व त्याच्या राज्यांत
माझें कांहीं चालेना तेव्हां ह्या महात्म्या
प्रतापसिंह राजास शरण आलों, व त्यानें
उदारपणानें माझें रक्षण केलें असतांही म्यां
हृत्प्रानें त्याच्याशीं विश्वासघात करून
त्याचा घात केला ! व अनेकदा त्याच्या
सद्गुणी पत्नीच्या पातिव्रत्याचा नाश करून
आपली पापवासना तृप्त करून घेण्याचे
प्रयत्न केले व अद्यापिही करीत आहे !
एवढ्यानें च माझीं दुष्कर्में संपलीं नाहीत
तर म्यां पापानें तिच्या निरपराध प्रियपुत्रा-
चा छळ करून त्याच्या प्राणनाशाविषयीं
शेंकडो प्रयत्न करून सरते शेवटीं त्याचा
घात केला ! हाय हाय !—परंतु आतां त्या गो-
ष्टीवद्दल विचार करून कांहीं फळ नाही !
त्यांवद्दल यमधर्मानें मला नरकाच्या खाईत
लोटिलें तरी चिंता नाही ! जी गोष्ट केली
ती केलीच ! ती कांहीं आतां परत येत
नाहीं !—अरेरे ! पण काय करूं ! यावेळीं
ह्या सर्व देहास पण कसा वणवा लागलासें
मला वाटत आहे !

(यशवंतराव व पहारेकरी येतात.)

दौल०—(यशवंतरावास पाहून) चल ! ये गुलामा !
असा पुढें ये ! रहा पाहूं माझ्यापुढें उमा ! माझें
हणणें नीट ऐकून घेऊन बोल ! खबरदार
खोटें बोलशील तर ! माझ्याशीं गांठ आहे
संभाळ ! खरें बोल ! तूं कोण आहेस ?

यश०—(आश्चर्यानिं) आं ? काय ?—

दौल०—कां ? असा थांबतोससा ?—अरे हा गोंधळला आहे खचित ! कांरे लुच्चा ! तुला आश्चर्य कसचें वाटतें ? माझे लणणें तुला समजलें कीं नाही !

यश०—जी ! ह्याराज ! मी सरकारच्या पायाचाच नोकरन् आपनास माजा संशे आला ह्यनूनशी मला आचीर वाटतं इत्तंच !

दौल०—ठीक आहे ! माझे लणणें नीट ऐकून घे आणि मला सांग कीं, तूं दिसतोस तसाच आहेस कां दुसरा कोणी आहेस ? खोटें बोलशील तर पहा आपला विचार कर, येयल्या येथेंच तुला देहांतीशक्षा देईन ! कधीं सोडणार नाहीं ! तूं येथें आलास आणि यशवंतरावास आपल्या हातानें ठार मारलें लणून मला खबर सांगितलीस, परंतु आतां खरें सांग, तो यशवंतराव अद्यापि जिवंत नाहीं काय ?

यश०—(आश्चर्यानिं) येस्वंतराव जिता हाये संगतां ? ह्यजी ह्येचा काय अस्य ? येस्वंतराव जिता हाये संगतां ?

दौल०—गुलामा ! माझेच लणणें फिरून बोलून दाखवितोस ? बोलतोस कीं नाहीं खरें, कां आतांच्या आतां करूं ठार ! (तरवार उसपतो.)

यश०—(धैर्यानिं) जी ह्याराज ! ह्यो बंदा गुलाम ह्यजर हाये ! ह्येला खुशाल मारा ! माजं ह्यननं आपनाला खोटं वाटतया ह्यनून आपुन ह्यंगतां ह्येनंच माज्या काळजाला जनुं घराच पडलाया ! काय सांगावं ह्याराज ! माजी तरवार ह्ये येस्वंतरावाच्या बरगडीमंदी इत्की शिरली व्हती न् ह्येनं परान सोडला ! इक्त्याउपर सरकारासूनी माजं ह्यननं खोटं वाटत असल, तर ही

माझी छेती मी उगडी करतोन् ह्येमंदी आपली तरवार खुशाल भोक्सा ! ह्यनत्येत न्हाई खण्याला कसचें मरन ?

दौल०—हें असलें भागुवाईसारखें मारणें मी कदापि करणार नाहीं ! (तरवार परत म्यानांत घालितो.) तुझ्या बोलण्याचा निकाल आतां इतक्यांतच व्हावयाचा नाहीं ! रखवालदार ! माझे लणणें नीट ऐकून घ्या ! हा जिकडे जाईल तिकडे तुझीं ह्याच्या मागोमागच असा व जर हा तुमची नजर चुकवून तुमच्या हातून निसटून जाऊं लागेल तर तेथल्या तेथेंच पाचेतुकडे करा ! सोडूं नका !

यश०—जी ! माजं तुमाला व्हांवं असल तसं करा, मी त्येला न्हाई ह्यनत न्हाई ! पन माजा आपनास योक अरज हाये, त्यो इत्काच कीं, जर कदीकाळीं तुमाला येस्वंतराव जिता हाये ह्यनून समजलं, किंवा त्ये सत्रूचं त्वांड आपुन पायलं तर तुमी माजा परान घेण्याला मागफुडं नका करूं ! मी त्येला कबूल हाये !

दौल०—ठीक आहे !—हं चला आतां ह्याला बाहेर घेउन जा ! परंतु संभाळा ! येथेंच असे वाहेरल्या अंगाला असा ! मला कदाचित् तुहांला हांकबोक मारावी लागेल !

पहा०—जी ! (यशवंतरावासहित निपून जातात.)

दौल०—तिकडे कोण आहे ? बहादुरशिंग ? (बहादुरशिंग येतो.)

बहा०—जी सरकार !

दौल०—बहादुरशिंग ! पहाच्याची व्यवस्था बरोबर ठेवली ?

बहा०—सरकार ! आज्ञेप्रमाणें सर्व बंदोबस्त यथास्थित ठेवला आहे !

दौल०—फार ! उत्तम ! बरें बहादुरशिंग ! आतांच्या आतां तुझीं राजसबाईकडे जा, आणि

विला मजकडे घेऊन या! (बहादुराईंग जातो.)
दौल०—(आपणाशीं) काय ? माझा शत्रु तो दुष्ट
 यशवंतराव अद्यापि जिवंत असेल काय ?
 छे ! ह्या गुलामा येसबाच्या भाषणावरून
 तो प्रामाणिक असता असें मला वाटतें,
 तथापि माझ्या मनास स्वस्थता वाटत नाही-
 शी झाली आहे ! याचें काय कारण असेल
 तें असो ! जर हा येसबा लबाड ठरून
 यशवंतराव अद्यापिही जिवंत असेल, तर मग
 काय ? माझ्या फजितीस तर अंतच नाही !
 एवढा वेळपर्यंत माझ्यासारखा सुखी कोणी
 नाही असें मी मानीत होतों, परंतु जर यशवं-
 तराव जिवंत असेल तर माझ्यासारखा दुःखी
 प्राणी ह्या त्रिभुवनांतही दुसरा कोणी
 नाही असेंच लक्षणें प्राप्त आहे ! माझे
 आज एवढे ऐश्वर्य आहे, परंतु तें काय पाण्या-
 च्या बुडबुड्यासारखें आहे असेंच लक्षावें
 लागेल ! तो बुडबुडा केव्हां फुटेल याचा
 कांहीं नेम नाही ! इतका वेळपर्यंत मी आ-
 पणास सार्वभौमराजा असेंच मानीत होतों,
 परंतु हा माझा शत्रु अद्यापिही जिवंत असेल
 तर हें राज्य मला कसचें पचतें ? हाय हाय !
 काय करावें ? आज माझा जीव धाऱ्यावर
 नाही !—ही मूर्ख राजसबाई जर मला वश
 होती, व तिच्याशीं माझा विवाह होता तर
 मग मला ह्या यशवंतरावापासून कांहीं
 भिण्याचें कारण न राहतें ! परंतु काय
 करूं ! ही मूर्ख-हिच्या मनांत अद्यापि
 मी सांगितलेली गोष्ट नाही भरत,
 त्यामुळे माझा कांहीं इलाज चालत नाही !—
 असो ! कांहीं चिंता नाही ! जी गोष्ट
 युक्तीनें व मनभिळवणीच्या योगानें साध्य
 होत नाही, ती गोष्ट बळजोरीनेंच साधून

घेणें भाग आहे !—आजच दोन प्रहरीं
 मी तिच्यावर बळजोरी करण्याच्या विचारांत
 होतों, परंतु त्यावेळीं तिचा तो आवेश व
 तें वीरप्रमाणें वर्तन हीं पाहून माझा जीव
 दबल्यासारखाच झाला होता, परंतु आतां
 तसें होऊं देतां उपयोगीं नाही ! सोक्ष कीं
 मोक्ष तो एकदम कळलेला बरा ! मी
 बहादुरशिंशासराजसबाईकडे पाठविलें आ-
 हे त्याप्रमाणें ती आली तर ठीकच आहे,
 नच येईल तर स्वतः तिच्या मंदिरांत
 जाऊन तिच्या पातिव्रत्याचा भंगच केला
 पाहिजे, त्याशिवाय इलाज नाही ! (पडद्या-
 कडे पाहून) कोण आहेरे तेंथें ? (एक शिपाई
 आत येतो त्याजकडे पाहून) मागील चौकांत
 आपले उपाध्येबोवा कोठें असतील त्यांना
 आतांचे आतां घेऊन ये ! (शिपाई सलाम
 करून जातो व उपाध्ये बोवास घेऊन येतो.)

दौल०—(उपाध्यास) कां भटजी ! तुझाला कशा-
 करितां बोलाविलें समजलांत ?

उपा०—सरकार ! आपण सांगितल्याशिवाय
 आझाला कशांन कळणार ? आहीं सर्वज्ञ
 थोडेच आहोंत !

दौल०—गप्प बसा ! फार षडबुड करूं नका !
 मी तुझांस बोलाविलें आहे एवढ्याचकरितां,
 मी करणार आहे राजसबाईशीं विवाह—

उपा०—(आश्चर्य पावून) काय झटलें महाराज ?
 राजसबाईशीं विवाह !

दौल०—गप्प बस भटुरड्या ! फार बोलूं नको !
 तुला सांगतों तेवढें मुकाट्यानें ऐकून घे !
 माझ्या बोलण्यांत मध्ये हूं कीं चूं करितां
 उपयोगीं नाही !

उपा०—(कांपत कांपत हात जोडून) जसें महारा-
 जांच्या मनांत असेल तसें ! (सालीं मान
 घालून बसतो.)

दौल०—हं ! आतां ठीक बोललेत ! भटजी बोवा ! माझ्या मनांत राजसवाईशीं आतांच्या आतां विवाह करावयाचा आहे !

उपा०—(अधिक आश्चर्याने) कसें झटले महाराज ? आपण आतांच्या आतां विवाह लावणार ? हें होईल तरी कसें ? आज विवाहाचा मुहूर्त मुळींच नाही ! पाहिजे असेल तर मी आपणास पंचांग आणून दाखवीन !

दौल०—वस वस ! तुमचीं पंचांगां नेऊन घाला चुलीत ! त्यांची मला जरूर नाही ! मी करणार आहे प्रीतिविवाह, त्या वेळीं तुम्हीं साक्षी असा ह्मणजे झालें ! मलां तुमच्या मंत्रांबिंत्रांची कांहीं जरूर नाही ! मी तिच्याशीं आतांचे आतां विवाह करणार !

उपा०—आपण ह्मणतां तें सर्व खरें, पण आज कुयोग आहे, व हा कुयोग मृत्यु देणारा आहे, द्यासाठीं आपण ही गोष्ट करावयाचें मनांत देखील आणूं नये !

दौल०—गुलामा ! घेरड्या ! तुला एकदा बजावूनना सांगितलें, मी कुयोग वगैरे कांहीं जाणत नाहीं ह्मणून ! मग उगीच बडबड फारशी लावतोस ? आणखी काय ह्मणतोस ? हा कुयोग मृत्यु देणारा आहे ह्मणून ? लुच्चा घेरड्या ! हा कुयोग या—या—दौलतरावाला मृत्यु देणार काय ? ह—रामखोरा ! माझे अन्न खाऊन माझ्याच विरुद्ध भाषण करितोस, द्यास्तव हा कुयोग तुला मृत्यु देईल एवढें मात्र खरें ! समजलास ! फिरून असले शब्द बोलशील तर खबरदार ! संभाळ ! गांठ माझ्याशीं आहे ! फार बोललास तर येयल्या येथेंच लोळवीन !

उपा०—(मनांतल्या मनांत चरफडत) हा दुष्टा ! आज तूं या महासाध्वी राजसवाईची वि-

दंडना करावयास सिद्ध झाला आहे, व तशांतून मजसारख्या ब्राह्मणाची अडवेल-नाही करावयास चुकला नाहीस, तर हा कुयोग तुला बाधणार हें खचित !—मघां मी सहज समुद्राकडे पहात वसलों होतो, त्यावेळीं मला कांहीं दुश्चिन्हें जाणवलीं, तीं कांहीं खोटीं नाहीत ! (अंमळ शांत होऊन) असो. त्याशीं आपणास काय करावयाचें आहे ? ज्याचें कर्म तो भोगील ! आपला धर्म त्यास समजुतीच्या दोन गोष्टी सांगावयाचा तो आपण केला ! आतां कांहीं झालें तरी त्याचा आपणाकडे दोष नाही !

दौल०—कां भटुरड्या ! मीं झटलें तें नीट समजलास ?

उपा०—(हात जोडून) महाराज ! आपलें ह्मण. णें बरोबर समजलों ! आपला एकदम झालेला निश्चय पाहून आश्चर्याच्या भरांत माझ्या मतीस भ्रंश झाला यांत संशय नाही ! मी आपल्या मनांत फिरून गणित करून पाहिलें त्यावरून मला वाटतें कीं, आतांचा हा योग फारच चांगला आहे, वद्दावेळीं आपण जी गोष्ट करावयाचें मनांत आणिलें आहे, ती गोष्ट आपण अवश्य करावी, ह्मणजे तिच्या योगानें आपण शांत व स्वस्थ व्हाल यांत संशय नाही !

दौल०—हां ! आतां ठीक बोललास ! आतां कसा ताळ्यावर आलास !

(राजसवाई येते.)

१. 'शांत' शब्द शेषात्मक आहे व त्याचे अर्थ 'समाधानयुक्त,' पक्षीं 'मृत.' २. 'स्वस्थ' हाही शब्द भ्रष्ट आहे. द्याचा एक तर अर्थ स्पष्टच आहे. दुसरा अर्थ 'स्वर्गस्थ.'

आज (आपणाशीं) काय चमत्कार असेल तो माझ्या ह्या दुःखावस्थेत मला काय सुखप्राप्ति होणार असेल ती असो ! परंतु मघांपासून माझा डावा डोळा एकसारखा लवत आहे ! कांहीं केल्या रहात नाही ! देवा ! म्यां ह्यातारीनें आतां सुखप्राप्तीची आशा करणें व्यर्थ नव्हे काय ? देवा ! या ह्यातारीचे प्राणपति यमसदनास गेले, माझ्या सतीगमनास त्या दुष्टानें विघ्न केलें, तेव्हांच माझ्या या जगांतील सर्व सुखांचा अंत झाला नाही काय ? देवाधिदेवा ! तेव्हांपासून हा कालपर्यंत मी मंदभागिनी एकसारखी दुःखांचाच अनुभव घेत नाही काय ? देवा ! माझा प्राणाप्रमाणें प्रिय असा पुत्र तोही त्या दुष्ट दौलतरावानें मारेकऱ्यांकडून मारविला तेव्हां आतां माझ्या जिवाससमाधान उत्पन्न होऊन मला यत्किंचित् तरी सुख होणार तें कोठून ?—(अंमळ थावून आपणाशीं) वरें, पण मघाशीं त्या येसवानें अद्यापि माझा पुत्र जिवंत आहे हणून नाही का सांगितलें ?—होय ! होय ! हे दीनजनवत्सला वैकुंठाधिपते ! मीच चुकून भलतें बोललें ह्याची क्षमा कर ! मला या जगांत आतां सुखप्राप्तीची आशा राहिली नाही हणून मीं ह्मटलें खरें, परंतु देवा ! जर येसवानें सांगितल्याप्रमाणें माझा पुत्र खराच जिवंत असून मला येऊन भेटणार असला, तर मात्र अशा स्थितींतही अखंडानंदाचा अनुभव मला घडेल असेंच मला वाटतें !—तर काय ? आज हे मला शुभ शकुन वाटत आहेत, ह्यांवरून मला माझा प्रियपुत्र भेटणार काय ? असो. काय प्रकार होणार तो समजत नाही. परंतु आज माझ्या

जिवास जो कांहीं उल्हास वाटत आहे त्याचें मला वर्णनही करितां येत नाही ! आज मला ह्या दुष्ट दौलतरावानें बोलावणें पाठविलें आहे, व वास्तविक ह्मटलें ह्मणजे मी दुष्टाचें तोंडही कदापि पहावयाची नाही, असें असतां माझे हृदयच माझ्या जड देहास जणो पुढें लोटीत आहे ! काय असेल तें असो ! नारायणा ! माझी काळजी तूंच वहा ह्मणजे झालें ! (पुढें येते.)

दौल०—(राजसबाईस पाहून आपणाशीं) अहाहा ! ही सुंदरी आज सात वर्षेपर्यंत एकसारखी केशच अनुभवित आहे तथापि तिची मूर्ति माझ्या नेत्रांस किती आनंद देत आहे कांहीं सांगतां येत नाही ! काय करावें ? ही मूर्ख राजसबाई—हिचीं आजपर्यंत इतकीं आर्जवे केलीं, परंतु ही मला अद्यापि वश होत नाही ! हायहाय ! हिनें तर मला अगदीं वेडच लावून सोडलें आहे. मी ह्या सर्व कोंकणपट्टीचा सार्वभौम राजा, मला वाटलें तर ह्या सर्व देशांतील रंभा, मेनका, तिलोत्तमा इत्यादिकांसही मागें टाकणाऱ्या अशा सर्व अद्भुतरूपसुंदरी स्त्रिया मी आपल्या इच्छेच्या दासीही करून ठेवण्यास समर्थ आहे, परंतु काय सांगावें, तशा सर्व अद्भुतरूप सुंदरी स्त्रियाही मला या राजसबाईपुढें कशा अगदीं तुच्छ वाटतात ! आणि ही तर माझ्या वाण्यासही उभी राहत नाही ! मी आज सात वर्षेपर्यंत हिच्या पायधरण्या करीत आहे, परंतु हिनें अद्यापि माझी डाळ हणून शिजू दिली नाही ! काय करूं ? ही वऱ्या बोलानें वश होत नाही, तर हिच्यावर एकदम बलात्कार करावा हणून वारंवार मनांत येतें, परंतु

हिच्या नुसतें मुखाकडे पाहिलें कीं, धैर्यस्तं-
भास एकदम धक्का बसरल्यासारखा होऊन
माझें पाऊल माझ्या इच्छेविरुद्धच आपो-
आप मागें जातें ! हा चमत्कार नव्हे
काय ? अरे, नुकतेंच मीं बहादुरशिगास
हिला मजकडे बोलावून आणण्यास सांगितलें
त्यावेळीं माझी खवळलेल्या सिंहाप्रमाणें
जी उदाम वृत्ति झाली होती, ती हिच्या
दर्शनमात्रेंकरून एका क्षणांत कोणीकड-
च्या कोणीकडे नाहीशी होऊन तिच्या
चरणावर पुनरभि श्वानाप्रमाणें पडून आ-
णीक एक वेळ हिचीं आर्जवें करण्यास माझें
मन धांव घेतें आहे ! काहीं इलाज नाही!-
असो. काहीं चिंता नाही, आणखी एकवेळ
तिची पायधरणी करून पहातां तेवढ्यानें
काम झालें तर ठीकच, नाही तर आतां ही
शेवटली वेळ, मी तिजवर बलात्कार केल्या-
शिवाय कदापि रहावयाचा नाही हाच नि-
श्चय आहे ! (आसनावरून उठून राजसवा-
ईकडे येतो, व तिच्या चरणावर मस्तक ठेवून)
हे सुंदरी ! अशी क्रूर होऊं नको ! एकवेळ
या-या-दीनदासावर करच रुपा ! अहाहा !
प्राणप्रिये ! ह्यावेळीं तुझ्याविषयीं मला काय
वाटतें आहे तें मला बोलूनही दाखवितां
येत नाही !

राज०—(रागांनं पलीकडे सरून दुसरीकडे तोंड क-
रून उभी रहाते.)

दौल०—(सालीं पडल्या पडल्याच)

पद.

सुंदरी, सुखकर तूझें ध्यान. ध्र०

अमित कष्ट हे पावलीस जरि, रम्यचि तूं तारि-
जाण, १

स्मरणें तुझिया प्रफुल्ल होतें, माझें चित्त ग्लान. २
दर्शनमात्रें तटतटती मम, अगें न राही भान. ३

येउनि सत्वरि आलिंगुनि मज, दे ^{पधरा-}
४

तव रतिसौख्यापुढें तुच्छची, स्वर्गसुखाचा मान. ५
तत्तांतःकरणातें माझ्या, तुंचि एक शातिनिधान. ६
अंकावरती आरोहूनी, शोभा त्यातें आण. ७

मस्तह राज्योपभोग घेई, न मला इच्छा आन. ८
प्रेमरसीं तव मग करीं मज, देईं तूं हें मजदान. ९
तूं राति, मी स्मर, योग्य परस्पर. ये ! न धरीं

अभिमान. १०

तव सौख्याविण राज्यहि हें मज, वाटतसे
सखि रान. ११

सुंदरी ! अद्यापि तूं आपला अभिमान सो-
डीत नाहीस अं ! सुंदरी ! बोल बोल !
हा पहा या सार्वभौम राजाची विनवणी ऐक-
ण्याचा शेवटचा प्रसंग आहे, तर ह्यावेळीं तूं
माझा अपमान करूं नको ! मी काहीं तुझ्या
वाड्याची तुला गोष्ट सांगत नाहीं, चांग-
ल्याचीच सांगतां. यासाठीं तूं यावेळीं हा
आपला अभिमान सोडच ! तूं मनांत समजत
असशील कीं मी तुझी धट्टाच करितों आहें,
वस्तुतः माझें तुझ्यावर प्रेम नाही, तर तूं
असं समजूं नको ! प्राणप्रिये ! तूं जर म-
ला प्रेमालिंगन देण्यास कबूल होशील, तर
मी आपणास अत्यंत भाग्यवान् समजेन,
व जोंपर्यंत लपून माझें जीवमान आहे
तोंपर्यंत तुझ्या प्रेमांत लवमात्रही अंतर पडूं
देणार नाही ! ही गोष्ट-हा दीपांताल

अग्निनारायण व हा परम पवित्र ब्राह्मण-
यांच्या साक्षीनं तुजला निवेदन करितों आहे !

उपा०—(मनांत) दुष्टा ! असली पापाची गोष्ट
करावयास प्रवृत्त होऊन मजसारख्या ब्रा-
ह्मणाला साक्षी करितोस काय ? धिक्कार
असो तुला ! तूं चांडाळ आहेस !

राज०—(ज्ञातपणे) दौलतराव ! मला फिरून तेंच तेंच चावटपणाचें भाषण बोलतां येत नाही ! माझा कृतनिश्चय काय आहे तो मीं तुला एकवार कळविलाच आहे, त्यांत लपून फरक बिलकुल व्हावयाचा नाही !

दौल०—राजसबाई ! तूं बुध्यां होऊन आपल्या पायांवर धोंडा पाडून घेते आहेस, तुला वेड तर नाहीं लागलें ?

राज०—होय ! मला वेड लागलें आहे ! आणि लपूनच माझ्या निश्चयांत अंतर व्हावयाचें नाही !

दौल०—(रागानें) दुष्टे ! तूं मला विनाकारण चियावूं नको ! माझे यावेळीं कोपावेशानें मस्तक कसें अगदीं फिरून गेलें आहे, ह्यासाठीं मुकाट्यानें बऱ्या बोलानें तूं मला वश हो, नाहीं तर पहा ह्याचा फार वाईट परिणाम होईल !

राज०—होईल तर होवो विचारा ! माझा लपून निश्चय दळावयाचा नाही ! दौलतराव ! तुला असें वाटतें काय कीं ज्या दुष्ट अधमानें माझ्या प्राणप्रिय पतीचा घात केला, त्या दुष्ट अधमाशीं विवाह करण्यास मी कबूल होईन ?

दौल०—राजसबाई ! अजून तरी वेड टाकून दे, आणि अशी मूर्खासारखी वागूं नको ! मला तुझ्या मनांतला अखेर निकाल काय तो एकदा कळूं दे !

राज०—असें आहे तर सांगतें ऐक ! हे गो-ब्राह्मणप्रतिपालका वैकुंठाधिपते नारायणा ! तसेंच अहो माझे छायारूपानें वास करणारे प्राणपती ! मी आपला कृतनिश्चय ह्या दुष्टास बोलून दाखवितें इकडे अवधान

असवें !—या दुष्ट, अधम, विश्वासघाती, पातक्याबरोबर विवाह करण्यास मी कदापि राजी व्हावयाची नाही, परंतु जर झालेंच तर तुझीं त्या विवाहमंडपांतून आपलीं पवित्र अधिष्ठानें काढून टाकून त्या ठिकाणीं यमाच्या भयंकर दूतांची योजना करा, व त्यांजकडून या दुष्ट अधम पातक्यास व मज अधम नीच पातकिनीस वांधवून नरकाच्या खाईत लोटून द्या ! आहां उभयतांच्या अंगास विंचू लावून आहांस तप्त तैलाच्या कढईत उभें करून विषानें माखिलेल्या व तीक्ष्णखड्गानीं खचित अशा चाबकांनीं एकसारखा मार द्या ! तसेंच ह्या दुष्ट अशुभ लग्नाच्या सोहळ्यास आरंभ झाला कीं, लागलीच प्रचंड विद्युत्पातानें आमच्या सर्व रंगाचा वेरंग करून टाका, किंवा गृध्र, काक इत्यादि पक्ष्यांच्या चोंचीनीं आमचे नेत्र फोडून आहांस अंधकारांत पाडून आहांस असय नरकवासांतच राहूं द्या !!

दौल०—(खेपानें) हें असलें दोंग मजपुढें कांहीं चालावयाचें नाही !—कोण आहेत रे तिकडे चाकर ?—

(चाकर आंत येतात.)

चाकर०—काय आज्ञा आहे महाराज ?

दौल०—अरे पहातां काय, ओढा हिला आणि माझ्या पुढें उभी करून धरा अंतरपाट नू काय ?

(चाकर तिला धरावयास वेतात.)

राज०—अरे बाबांनो ! मी तुमच्या पायां पडतें, माझ्या अंगास हात लावूं नका ! देवा ! नारायणा ! अरे, या संकटसमयीं तरी माझी लज्जा रक्षण कर ! देवा ! देवा ! ह्यावेळीं जर माझा प्रियपुत्र ह्या ठिकाणीं असता तर तो खचित माझे संरक्षण करिता !

हायहाय !—देवा ! घात झाला ! देवा !
देवा ! आतां मी काय करूं ?

(यशवंतराव महादजी व सठवाजीसहित येतो.)

यश०—सरकारांनीं मला बोहिलं ? मला यसे-
बाला बोहिलं व्हय सरकार ? सरकार ! बंड्या
चाकराला का होकम हाये ?

दौल०—गुलामा ! तुला पुढें पुढें करायला कु-
णीं सांगितलें ? चल निघ येथून ! मी तुला
नाहीं बोलविलें !

राज०—हे दयाळू उदार गृहस्था ! रुपा करून
मला या सकटांतून मुक्त कर ! देव तुझे
कल्याण करील !

यश०—अव ह्यापरतापो सरकार ! हिला लईच
दुक झालया, हूनशी हीप दया करा !—

दौल०—हरामखोरा ! तुला मध्ये तोंड घालाव-
यास कोणीं सांगितलें ? खबरदार अधिक बोल-
शील तर ! चल येथून एकदम निघून !

यश०—सरकार ! पायां पडतां ! आपनाला हें
वगूनशी जनुं भडभडतया ! (गुडघे टेकून त्या-
च्या पायां पडतो.)

दौल०—गुलामा ! आग लागो तुझ्या तोंडाला !
कां जातोस कीं नाहीं येथून निघून ?

यश०—जातो सरकार ! पन हिला माफ करा !
हाराज ! यवडं आपुन न्हाईं न्हाईं नका हनुं !
(दौलतरावाचा शेला धरतो.)

दौल०—चल निघून येथून दुष्टा ! (त्याला सु-
ष्टिप्रहार करितो.)

यश०—हं हं ! तर मरच दुष्टा ! (उठून तरवार
उपसून दौलतरावास मारण्याच्या इराद्यानें हुगा-
रतो, इतक्यांत दौलतराव त्याच्या हातांतून ती
हिसकून घेतो.)

दौल०—अस्सं काय ? कायरे विश्वासघातक्या !

आतां सांपडलास कीं नाहीं माझ्या तावडींत ?

(चाकर यशवंतरावास मारण्याकरितां तरवारी
उसपतात, त्यांस) हां ! खबरदार ! त्याला

इतक्यांतच मारावयाचें नाहीं ! माझ्या सड-
एवढ्यानेंच थांवावयाचा नाहीं, नी ~~नी~~ पायां
याहूनही अधिक सूड घेईन ! कायरे वि-
श्वासघातक्या हरामखोरा ! बोल, तूं खरो-
खरी कोण आहेस ?—जारे, हा अशानें
कबूल व्हावयाचा नाहीं, जा, मिर्च्यांचा तो-
वरा करून आणून ह्याच्या नाकास लावा,
वतो लोखंडाचा चिमटा आणून त्यांत याचें
अंग चिमटून धरा हणजे हा आतां कबूल
होईल !

यश०—अरे जारे ! दुष्टा ! वृथा वल्गना कशास
करितोस ? मी तुझ्या हातांत सांपडलों आहें
त्या अर्थीं तूं माझे हाल हाल करून माझा
जीव घेशील हें मी पक्कें ओळखून आहें,
परंतु अशानें मी कदापि बधावयाचा नाहीं
हें पक्कें लक्षांत ठेव ! मी तर मरणारच,
परंतु मरावयाचे अगोदर तुला एक गोष्ट
सांगतां ती ऐकावयाची छाती असेल तर
ऐक ! दुष्टा ! मी कोण आहें तूं ओळखलें
नाहींस ?—हे नीच वेधा ! मी तुला असा
झुगारून देतां ! (वेष झुगारून देतो.) दुष्टा !
रुतघ्रा ! मी कोण आहें तुला सांगतां ऐक !
ज्यानें तुज दुष्टास मारण्याकरितां आपली
तरवार उसपली, व जो यावेळीं मेघगर्ज-
नेपेक्षांही प्रचंडतर वाणीनें तुझ्या अंतरा-
त्म्याचें विदारण करित आहे, तो हा तुझा
बाप होऊन लागलेला यशवंतराव आहे
समज !

राज०—धन्य आहेस ! धन्य आहेस ! देवा !
नारायणा ! तूं धन्य आहेस ! माझा वाळच
येथें आला काय ?

यश०—आई ! हा मी तुझाच वाळ, तुला संक-

तुझ सोडविण्याकरितांच येथें आलों आहे !
 मायलेकरें धांवून एकमेकांस कडकडून
 मिठी मारितात.)

दौल०—(चाकरांस) अरे ! पाहतां काय ? पांना
 अगोदर निराळीं करा !

(चाकर दोघांस निराळीं करितात.)

यश०—(दांत ओंठ खातच) आः दुष्टांनो !
 कुरांनो !—

दौल०—अरे, पाहतां काय ह्याला पकडा अगो-
 दर ! (चाकर त्यास पकडूं पहातात.)

यश०—खबरदार गुलामांनो ! माझ्या अं-
 गास हात लावाल तर ! गुलामांनो !
 तुझीं कुणाच्या अंगाला हात लावितां ? मी
 तुमचा राजा आहे ! चला व्हा पाठीमागें,
 नाहीं तर तुमची येथल्या येथें दुर्दशा
 करून टाकलीच समजा ! तो गुलाम—ह-
 रामखोर—विश्वासघाती—निर्दय—दुष्ट बसला
 आहे त्याला पकडा आणि आपल्या देशास
 या कुलाधमाच्या जुलुमापासून मुक्त करा !

दौल०—अहोरे भिड्यांनो ! तुझीं ह्याच्या शब्द-
 मात्रानें असे भागूबाईसारखे होतां काय ?—
 पकडा ! पहातां काय—ह्याला पकडा अगो-
 दर, नाहीं तर पहा ह्याच तरवारीनें तुझांस
 येथल्या येथेंच यमपुरी दाखवितों !

(चाकर यशवंतरावास धरितात.)

यश०—आई ! अशी घाबरी होऊं नको ! तूं
 या वेळीं माझ्या जिवास धोर दे !

राज०—देवा ! एकून मी खराच आपला बाळ
 प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पहातें आहे काय ?
 देवा ! मी धन्य आहे !— परंतु देवा ! मी
 आपल्या बाळास अशा स्थितीत पहावें काय ?
 (रडूं लागते.)

यश०—निर्दया ! कूरा ! माझ्या दीन मातोश्री-
 ची अशी स्थिति पाहून तुझ्या वृद्धयास
 एवढा सुद्धां दयेचा पाझर सुटत नाहीं !

दुष्टा ! तूं नष्ट आहेस !

दौल०—(हर्षानें) अहाहा ! एकून मी खरा भा-
 ग्यवान् तो आतां आहे ! आतां राजसवाई
 माझ्या तडाक्यांतून कशी सुटते ती पहातों !
 चलारे जा हिला आंत ओढून न्या !—कां
 आतां मीं झालों कीं नाहीं विजयी ?

यश०—दौलतराव ! ह्यावेळीं तूं विजयी झाला
 आहेस ह्यांत संशय नाही ! हा हतभाग्य
 राजपुत्र—तुझा शत्रु—पहा तुझ्या पायां पडतो
 आहे ! दौलतराव ! माझे पायां पडून
 तुजपारीं एक मागणें आहे तेवढें देण्यास
 तूं नाहीं झणूं नको ! हा पहा मी तुझ्या
 पुढें दंडवत घालितों ! परंतु मी आपला
 प्राण वांचवावा ह्मणून तुजपारीं मागत ना-
 हीं ! हा पहा मी येथें असाच निश्चेष्ट
 पडून रहातों ! पाहिजे तर भोंसक आतांचे
 आतां तरवार आणि मला ठार मार ! पा-
 हिजे असेल तर माझे तिळातिळाएवढाले
 तुकडे करून काकादिकांस माझा बळि दे !
 परंतु एक—ह्या माझ्या मातोश्रीवर—ह्या नि-
 ष्कलंक साध्वीवर दया करून तिच्या पा-
 तिव्रत्याचा भंग करूं नको !

दौल०—असें काय ? कां आतां जिरली कीं
 नाहीं पुरती खाज ?—आतां तुझा डौल
 गेला का सगळा कोणीकडे निघून ?—फार
 चांगलें ! वाहवा ! वाहवा ! आज मी के-
 वढा भाग्यवान् ?—माझे भाग्य इतकें मोठें
 होईल हें माझ्या स्वप्नींही नव्हतें !—ठीक
 आहे ! हरामखोर ! रहा तूं असाच पडून,
 आणि तुझ्या आईवर मी बलात्कार करूं
 लागलों असतां ती ओरडली ह्मणजे मग
 उठून उभा रहा !

यश०—अहारे ! भागूबाई ! अधमा ! हेंच का

तुझे मोटेपण ? मूर्खा ! धिक्कार असो !
धिक्कार असो तुला ! तूं माझी ही दुःख-
दायक स्थिति पाहून माझा उपहास क-
रितोस काय ?-धिक्कार असो मला ! अरे !
मी व्यर्थ या दुष्टाच्या पायां पडून आपला
अपमान करून घेतला ! (उठून उभा राहतो.)

धिक्कार असो मला ! दुष्टा ! आजपर्यंत मी
तुझ्या सामर्थ्याचा नुसता धिक्कार करित
होतो, परंतु आतां त्याची मी यत्किंचित्ही
पर्वा बाळगीत नाही !

दौल०-असें काय ? अजून तुझी गुरमी पुर-
तीशी जिरली नाही ? पहातां आणखी कि-
ती वेळ ती टिकते ती ?-जारे, जा
भिर्च्याची धुरी घेऊन या !

राज०-दौलतराव ! माझ्या पुत्राचे अपराध
तूं पोटांत घालून त्याला समा कर ! मातृ-
वात्सल्यामुळें त्याच्या हातून जें आचरण
झालें, त्याबद्दल तूं त्यावर कोप करूं नको !-
दौलतराव ! मी तुला शरण आहे ! माझ्या
पुत्राचे प्राण वांचविशील, तर मी तुला
वश होईन !-काय ?-मीं काय झटले !-
मी तुझ्याशीं लग्नही लावायास तयार होईन-
पाहिजे असेल तर आतां ह्या घटकेला-
ही लग्नाला मी उभी राहिन-परंतु रुपा
करून माझ्या प्रियपुत्राचे प्राण मात्र वांचोव !

यश०-काय झणतेस आई ? तूं या दुष्टाशीं-
ज्या अधमानें तुझ्या प्राणप्रिय पर्तीचा विश्वा-
सघातानें नाश केला त्याच्याशीं-विवाह
लावणार काय ? आई ! आई ! आ-
णि असें करून तूं आजपर्यंतच्या आपल्या
कीर्तीस डाग लावणार काय ?-धिक्कार
असो तुला ! आई ! तूं मनांत पक्की गांठ
घालून देव, कीं तूं ह्या दुष्टा अधमाशीं

विवाह कर कीं त्याच क्षणीं हा यशवंतराव
प्राणत्याग करील, कधीं चुकावयाचा नसत !
दौल०-हं ! राजसबाई ! होतिस कीं नाहीं
मला वश ? कां घेऊं आतांच्या आतां याचां
जीव ! बोल !

राज०-तें काहीं नाही ! ती वेळ गेली ! मघां
उगीच आपलें वेडेपणामुळें मला तसें वाट-
लें ! आतां त्यांतलें काहीं उरलें नाही !
दौलतराव ! तुला एकच गोष्ट सांगतें कीं,
आजपर्यंत आर्क्षीउभयतां ज्या निश्चयानें दिवस
काढिले, तोच आमचा निश्चयनिरंतर चालेल !
(यशवंतराव व राजसबाई एकमेकांस आलिंगन
देतात.)

यश०-दुष्टा ! घातक्या ! आतां तुला ह्या
देहाचें काय करून घेणें असेलतें घे करून !
दुष्टा ! मोठीं मोठीं संकटें कोसळलीं तरी
अखेरीस सत्याचा व सद्गुणाचाच जय कसा
होतो तो पहा !

दौल०-(चाकरांस) अरे पहातां काय ! चला
या दोघांनाही बोहर ओढून न्या !
हिला माझ्या बिछान्यावर, व ह्याला वधस्था-
नाकडे ! (चाकर यशवंतरावाची व राजसबाईची
मिठी सोडवूं पहातात, तीं मिठी सोडीत नाहीत.)

राज०-बाळा ! आणखी एक क्षणभर मजजवळ
रहा ! बाळा ! कायरे तुझी आतां दशा
होणार ?-हायहाय ! बाळा ! बाळा !-

यश०-आई ! आई !

(पडदा पडतो.)

अंक ५.

प्र० १-दौलतराव चाकरांसहवर्तमान वस-
ला आहे इतक्यांत बहादुरशिग येता.

दौल०-पहारा दुपट केला ना ? तसेंच दर-
वाज्यांचा कडेकोट बंदोबस्त ठेविला आहे ना !

बहादर—होय सरकार ! आपल्या आज्ञेप्रमाणे तें बंदोबस्त यथास्थित ठेविला आहे ! शत्रु आपले दरवाजे विश्वासघाताने किंवा हल्ला करून घेऊं हणतील तर त्यांचे कांहीं चालावयाचे नाही !

दौल०—फार उत्तम !—**बहादरशिंग** ! ही बंडाची व दंग्याची मला तर भुमकाच वाटते, तीत कांहीं जीव दिसत नाही ! मीं बोहेर हेर पाठविले होते ते आतांच परत आले, त्यांच्या सांगण्यांत शहरांत जिकडे तिकडे सामसूम झाले आहे !

बहा०—ते खरे आहे ! परंतु सरकार ! हा यशवंतराव जोपर्यंत जिवंत आहे, तोपर्यंत या राजवाड्यांतच काय होईल न काय काय नाही याचा नेम सांगतां येत नाही !

दौल०—असें खरे ! पण त्याबद्दल काळजी करणें नको ! त्याचा मृत्युकाळ समीप आला आहे असें समजा ! बरे पण रात्र कितीशी झाली आहे !

बहा०—दुसरा डंका पडण्याचा अंमल आहे सरकार !

दौल०—फार उत्तम ! हा डंका वाजला ना वाजला कीं, हा दुष्ट विश्वासघाती यशवंतराव मरावयाचे ठरले आहे, व त्याप्रमाणे मांगांस मीं सांगूनही ठेविले आहे ! त्याला ह्यापुढे जगू देतां उपयोगी नाही, कारण तो जगल्यापासून पुढे मागे अपाय होण्याचा संभव आहे ! असो. हें होईल, परंतु, अगोदर त्याचे हाल हाल करून त्याच्या मनांतील सर्व गोष्टी एकूनएक काढून घेतल्या पाहिजेत ! बरे, पण तुझी एक गोष्ट करा, अगोदर जाऊन मालोजी कोठे असेल त्याला एवढेंच सांगा कीं, राजसबाई जर

मला ताबडतोव वश नाही झाली, तर यशवंतराव जिवंत रहाण्याची कांहीं आशा नाही ! (बहादरशिंग जातो.) या कारट्याचे काळीज मांगाप्रमाणे आहे यांत संशय नाही ! तो जर त्यावेळीं मध्ये पडला नसता, तर राजसबाई केव्हांच माझी झाली असती ! परंतु आतां काय ? सर्व व्यर्थ ! ह्याकरितां हा मेला पाहिजे हीच गोष्ट खरी ! आतां दुसरा इलाज राहिला नाही !

(गजराबाई येते.)

गज०—आजची रात्र कांहीं नीटपणें उजाडेलसे वाटत नाही ! देवा ! आतां तुलाच करुणा आली पाहिजे ! बाबा ! तुमच्या पायां पडतें ! जर तुम्हांला तुमच्या गजरेच्या जिवाला कांहीं सुख हणून व्हावें असें वाटत असेल, तर मी बोलतें एवढें रूपा करून ऐकाच !

दौल०—कारटे ! आलीस का फिरून इकडे तांड दाखवायला ? तुला सांगितलें होतें ना उजाडेपर्यंत माझ्याकडे इकडे येऊं नको हणून ? मग कशाला हिकडे जीव द्यायला आलीस ? कारटे ! चल निघ येथून ! ह्या टिकाणीं आतां मृत्यूचा थोडक्याच वेळांत संचार होईल !

गज०—बाबा ! तुमचे बोलणें ऐकून मला कसे सेंच होऊं लागलें आहे ! बाबा ! तुम्हांला तुमच्या आईबापांची—

दौल०—(दांत ओठ खातच) आं—कारटे ! काय हणतेस ? माझ्या आईबापांचें मजपुढें नांव काढितेस ! कारटे ! बांब तुलाही त्यांच्याच पक्तीत नेऊन बसविले पाहिजे !

(आवेशानें तरवार उपसतो.)

गज०—बाबा ! तुझी माझा जीवही घ्या, मी त्याची नाही परवा करीत ! परंतु तुम्हांला

माझ्या गळ्याची शपथ आहे—माझी आई जी हल्लीं स्वर्ग लोकांत नांदत आहे तिच्याही गळ्याची तुझाला शपथ आहे—तुझीं आपल्या तेवढा हुकूम परत मागें घ्या !

दौल०—काय ह्मणतेस ? कारटे ! तूं कोणाबद्दल माझ्याशीं बोलत आहेस ?

गज०—बाबा ! दुसऱ्या कोणाबद्दल बोलत नाहीं ! आपण त्या शूर उदार भाग्यहीन राजपुत्रास मृत्यूची शिक्षा केली आहे, तेवढी आपण करूं नये एवढेंच माझें तुझांपाशीं मागणें आहे!!

दौल०—पोरी ! तो तर वांचण्याची आशाच नको ! तो मरतो आहे तो न्यायानेंच मरतो आहे ! मघांशी कारटे ! तुला स्वप्न पडलें होतें, तें बहुतेक अर्धे खरें देखील ठरलें ! कारण तुझ्या सांगण्याप्रमाणें त्यानें प्रकट होऊन माझ्या काळजांत शस्त्र भोंसकण्याचाही प्रयत्न केला !

गज०—बाबा ! समजा ! तुझांवर कांहीं संकट येऊन गुदरलें असतां त्या ठिकाणीं धैर्य धरून मी आपणाबद्दल आपले प्राण द्यावयास कबूल झालें, तर ती गोष्ट तुझांस आवडणार नाहीं काय ? बाबा ! तुझीं ह्या गोष्टीचा विचार करा ! जे उदार मनाचे लोक आहेत ते अमुक मनुष्य आपला शत्रु आहे एवढ्याचसाठीं त्याचा द्वेष कदापि करीत नाहीत ! बाबा ! यशवंतरावाचा हेतु आपला जीव घ्यावयाचा नसून आपल्या दीन मातोश्रीचा वचाव करावा एवढाच होता !

दौल०—कारटे ! तूं खोटें बोलतेस ! तो माझ्या बेताआड आला ह्याबद्दल त्यास देहांतशिक्षाच योग्य आहे ! कारटे, तूं निर्लज्ज

कोडगी आहेस ! तुला लाज नाहीं वाटत ? अंग ! प्रत्यक्ष ज्या दुष्टानें तुझ्या प्राण घेण्यासाठीं शस्त्र हुगारलें त्याचा वचाव करावयास पहातेस तेव्हां तुझ्या मनांत मीच मरावें असेंच आहे नाहीं कारटे ! कारटे ! चल नीघ ! फिरून मला तोंड नको दाखवूं ! (तिला लाथ मारून पलीकडे पाडतो.)

गज०—बाबा ! मला तुझीं लाथा मारा किंवा पाहिजे तें करा, परंतु माझ्या प्राणप्रिय यशवंतरावास क्षमा केली असें तुमच्या तोंडून वचन घेतल्याशिवाय मी ह्मणून येथून जावयाची नाहीं !

दौल०—काय ? काय ह्मणतेस कारटे ? तुझा प्राणप्रिय यशवंतराव ? कारटे ! हें तूं काय बोललीस ?

गज०—बाबा ! मी कांहीं खोटें नाहीं बोललें ! त्याचे मजवर तसेच अगणित उपकार आहेत ! बाबा ! बाबा ! तुझींच विचार करा, जर त्या उदार राजपुत्रानें मध्यें पडून त्या चोरट्यांच्या हातून माझी सुटका केली नसती तर आज या तुमच्या कन्येची काय स्थिति झाली असती ! बाबा ! तुमच्या पायां पडतें ! कसेंही करा ! पण तुझीं त्या उदार राजपुत्राचे प्राण वांचवा ! बाबा ! त्यानें माझ्या प्राणापेक्षांही प्रिय अशा पातिव्रत्याचें रक्षण केलें ह्या गोष्टीची आठवण असूं द्या !

दौल०—कारटे ! तुझ्या तोंडाला किडे पडोत ! कारटे ! तूं किती जरी बडबडलीस, आणि माझ्यापुढें बसून रडलीस आरडलीस, तरी एकवेळ दगडाला दया येईल, परंतु ह्या दौलतरावाला ह्मणून दया यावयाची नाहीं, हें पक्कें समज ! कारटे ! मी त्याचा आ-

तांच्या आतां जीव घेतों, झणजे त्यायोगानें तुलाही तुझ्या पापांबद्दल शिक्षा केलीसैं होईल ! चल निघ !

गज०—हाय हायरे उदार राजपुत्रा ! हायहाय ! प्राणनाथ ! मी केवढी चांडाळीण, कीं आपणाबद्दल विनाकारण भीति मनांत बाळगून मी आपण हीऊन आपल्या नाशास कारण झालें ! हायहाय !—हे पित्या ! तूं कितो निर्दय आहेस ! तुला माझी आणि त्या उदार राजपुत्राची अशी स्थिति पाहून लवमात्रही दया येत नाहीना ?—हायहाय ! धिक्कार असो ! हायहायरे उदार राजपुत्रा ! आतां तुझी काय स्थिति झाली असेल ? मला वाटतें त्या दुष्टांनीं तुला तापलेल्या तेलाच्या कढईत उभें केले असून त्या वेदनेमुळें तूं आपले प्राणच टाकीत आहेस ! हायहाय ! देवा ! देवा ! आतां माझ्या प्राणप्रियाचे प्राण वांचविण्यास काय उपाय करूं ? हरहर ! सर्व गोष्टी व्यर्थ ! असो. देवा ! तुझी मर्जी ! जें होणार असेल तें होवो ! मी तर आतां मरतेंच ! झणजे मेऱ्यावर तरी आज्ञां उभयतांची गांठ पडेल !

(रडतरडत निघून जाते.)

दौल०—अरेरेरे—या वेळेस देहास कसे विंचू लागलेसैं मला झालें आहे ! अरे ! मी एवढा सार्वभौम राजा, माझ्यापुढें शत्रुघरत कांपतात, त्या माझ्यापेक्षा, अतिशय हलकीं सलकीं कामें करून निरंतर क्लेशांतच दिवस घालविणारा असा एकादा हुजऱ्याही अधिक सुखी असेल ! काय करूं ? अरे ! ही प्रत्यक्ष माझ्या पोटची पोरगो—हिची आई लहानपणीं वारी तेव्हांपासून मीच तिला आईचे ठिकाणीं झालों, असैं असतां तीच या वेळीं माझ्या

जिवास क्लेश देणारी झाली काय ? धिक्कार असो ! धिक्कार असो ! हरहर ! मी व्यर्थ या राजसुखाला भुललों ! आज सर्व राज्यांत माझा दरारा ! सर्व लोक जसे कांहीं माझ्या आज्ञेंत ! असैं असतां आज ह्या वेळीं माझ्या जिवास शांति व समाधान देणारा एकही प्राणी नाही अं !—हायहाय !

(बहादुरांसंग घेतो.)

दौल०—कां बहादुरांसंग, तुझाला मालोजी भेटला ? कां तोही फिरला ? माझें दैवच आज फिरलेसैं मला वाटत आहे ! काय करूं ?—

बहा०—महाराज ! मालोजी घरांत कोठेही नाही ! महाराज ! तो पळून गेला !

दौल०—(आश्चर्यानें) काय ? मालोजी पळून गेला ? एकून माझी मनोदेवता कांहीं खोटी नाही !

बहा०—होय महाराज ! मला आज कांहीं तरी दगा होईल असैं खचित वाटतें ! कारण नुकता एक घटकेच्या पूर्वी मालोजी बाजूच्या दरवाज्यानें बाहेर पडला, व त्या वेळीं त्याच्या बरोबर कोणी एक अनोळखी मनुष्य होता, आणि दोघे वाड्यांतून बाहेर पडले त्या वेळीं मालोजीला 'दुष्टा ! निर्दया ! हीच तुझी आमची शेवटली भेट !' असैं हळूच बोलतांना एका पहारेकऱ्यानें ऐकिलें !

दौल०—(रागानें) गुलामा ! लुच्चा ! तूं खोटें बोलतोस !

बहा०—(हात जोडून) हा बंदा गुलाम सरकार !—

दौल०—(खेपानें) काय बडबडतोस रे गुलामा ! हरामखोरा ! सरकार गुलाम काय रे !

बहा०—सरकार ! शांत व्हावें, मी आपला बंदा गुलाम आहे ! मी चरणापाशीं खोटी

विनंती नाहीं करीत ! सरकार ! पाहिजे
असेल तर त्या पहारेक्याला आणून वि-
चारवें ! मालोजी खरोखरीच बोलला
“ दुष्टा ! निर्दया ! हीच तुझी— ”

दौल०—मूर्खा ! त्या दुष्टाचे शब्द फिरून उच्चा-
रून माझ्या जिवास दुःख देतोस काहीं तुला
लाज नाहीं वाटत ?—हायहाय !—बहादुर-
शिग ! काय करूं ? जीव कसा अगदीं
तळमळतो आहे ! खचित ! आज काहीं
तरी दगा होणार हें खचित ! काय करूं
हो ? काहीं सुचत नाहीं !

बहा०—सरकार ! हा दगा न होऊं देण्याचा
उपाय आपल्या हातांतच आहे !

दौल०—खरें बोललास ! याच क्षणीं यशवंत-
रावास ठार मारावें हाच या वेळीं उपाय
आहे !—ठीक आहे ! बरें ! त्याला मिर्चीची
धुरी दिली ?—हो ! पण अगोदर त्याला
खांबाशीं चांगलें आंबळून बांधलें आहेना ?

बहा०—महाराज ! ती सर्व तयारी यथास्थित
आहे ! त्याला धुरी दिली परंतु तो मी
यशवंतराव आहे यापेक्षां अधिक काहीं
एक बोलत नाहीं ! महाराज ! यशवंतरा-
वास चांगलें बंदोबस्तानें बांधलें आहे,
व त्याचा वध करण्याविषयीं मांग आपण
सांगितल्याप्रमाणें दुसरा डंका पडण्याची वाट
पहात आहेत !

दौल०—ठीक आहे !—बहादुरशिग ! चला
मला एकवार त्या दुष्टाकडे घेऊन ! तो
दुष्ट अद्यापि माझा धिक्कार करितो आहे,
यासाठीं एकवेळ त्याचें नाक कापून त्याच्या
हातांत द्यावें असें मनांत आहे !—काय करूं
हो ? या राजसबाईनें मला तर अगदीं
वेडच लाविलें आहे ! यासाठीं मला वाटतें

एकवेळ त्याच्याकडे जाऊन त्याला दोन
समजुतीच्या गोष्टी सांगून मला राजसबाई
वश होईल तर पहावें, नाहीं तर आतां
त्याचा मृत्यु हा टळत नाहींच !
(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश २.—वाड्यांतील बंदीखाना.

(यशवंतराव उघडा बोडका खांबाशीं बांधिलेला
असून दोन अंगास दोन मांग नागव्या
तरवारीनिशीं उभे आहेत.)

यश०—बरें मित्रहो ! मग तेवढी तरी गोष्ट
कराच ! माझें तुझांपाशीं दुसरें काहीं मागणें
नाहीं ! मी मेल्यावर माझ्या देहाची हाल
अपेष्टा न करितां माझें नीटपणें दहन
करा सणजे झालें !

मांग—(खुणेनें होय झगून सुचवितात.)

यश०—बरें, रात्र किती झाली आहे ?

१ मांग—आतां कशापाईं इच्छारतां ? तुमचें
आलया आतां भरत ? विसऱ्या डंक्याचा
अंबल हाय ?

यश०—फार उत्तम ! मी तयार आहे !

(दौलतराव येतो.)

दौल०—हां, याला करा असा नीट माझ्या-
समोर उभा ! (मांग त्याला नीट उभा करितात.)
अरे विश्वासघातक्या ! विश्वासघातव कपट
केल्याचा कसा दारुण परिणाम होतो तो
पहा !—काय रे नूंच ना कबूल होतेंस,
माझ्या शत्रूचें तोंड माझ्या दृष्टीस पड-
लें कीं मी तुझा वध करावा सणून ?

यश०—होय दुष्टा ! मग वाट कशाकरितां पहा-
तोस ? हा मी तयार आहे, कर माझा वध !

दौल०—असा उतावेळ होऊं नको ! मी विचा-
रितों याचा मला बरोबर जबाब दे ! तूंचना
माझ्या उरांत भोंसकण्याकरितां तरवार उस-
पली होतीस ?

यश०—हो ! मींच उसपली होती ! आणखी मला अंमळ खुला तर कर हणजे फिरून उसपीन ! कधी सोडणार नाहीं !

दौल०—तूं अद्यापि बच्चा आहेस ! तुला यांतलें काहीं कळत नाहीं ! तूंच पहा ! मला मारण्याकरितां तूं तरवार उपसलीस, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाहीं हे ब्रह्मदेवानेंच लिहून ठेविलें होतें !

यश०—दुष्टा ! मला तुझें तें ब्रह्मज्ञान नको ! एकाद्या गोष्टीविषयीं उमेद वाळगावी, साहस करावें, एवढेंच आपणा मानवांचे हातीं आहे ! पुढें सिद्धि देणें न देणें ही गोष्ट परमेश्वराधीन आहे ! यासाठीं अमुक गोष्ट साधली न साधली यांत मोठेंसें महत्त्व नाहीं ! खरें महत्त्व ह्मटलें हणजे साहस करण्यांतच आहे !

दौल०—यशवंतराव ! तूं हा आपला हट्ट सोडून दे ! असा वेडा होऊं नको ! तूं अद्यापि लहान बच्चा आहेस ! तूं हल्लीं आहेस कोठें याचा नीट विचार कर ! अद्यापि तुझें वय राज्यसुख भोगण्याचें आहे इकडे नीट लक्ष पुरीव ! उगीच आपला प्राण धोक्यांत घालूं नको !

यश०—दुष्टा ! अधमा ! तुला असें वाटत आहे काय कीं मी मृत्यूस याकिंचित्ही भिडूंन ! जा ! दुष्टा ! मी असा तुझ्या लाघवी बोलण्यांन फसावयाचा नाहीं ! माझा प्राण तूं खुशाल घे ! मी एवढें सुद्धां हूं कीं चूं करणार नाहीं ! तूं मनांत पक्कें समज, तूं दुष्टानें ज्या महाप्रतापी प्रतापसिंह राजाचा कपटानें वध केलास त्याचाच मी बच्चा आहे !

दौल०—यशवंतराव ! मला तसल्या गोष्टी ऐकावयास नकोत ! तुझी मला दया येते हणून मी बोलतो ! पहा ! तूं माझें हणणें

मुकाट्यानें मान्य कर आणि तूं ह्या क्लेशांत दिवस काढित आहेस त्यांची समाप्ति होऊं दे ! पहा ! तूं जर माझें हणणें कबूल करणार नाहीस तर तुझ्या मृत्यूचा सूचक डंका आणखी दहापांच पळांतच वाजेल !

यश०—अरे जा ! अशा डंक्याला मी मोजितो ! मूर्खा ! मृत्यूचें भय कोणाला ! तुजसारख्या पापी लोकांना ! प्रत्यक्ष रुद्रमूर्ति सर्व जगताचा संहार करावयास जरी पुढें येऊन उभी राहिली तरी हा यशवंतराव कदापि डगणार नाहीं हे तूं पक्कें समज ! मूर्खा ! माझा मृत्युकाळ समीप आला आहे, द्यासाठीं आतां तूं ओगलें तांड काळें कर जा !

दौल०—मूर्खा ! भिकेची हांडी शिंक्यास कधीं चढावयाची नाहीं हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं ! नशावि तुझें ! (दुसरा डंका वाजतो.) हं पहा ही तुझ्या मृत्यूची निशाणी ! इतका वेळपर्यंत तुझ्याविषयीं मला दया वाटत होती, परंतु आतां कांहीं झालें तरी तुझा हणून मी मुलाजा करणार नाही ! प्रत्यक्ष तुझी आई माझ्यापुढें येऊन जरी व्हावी तितकी रडली, ओरडली, किंवा तुला मीं सोडावें हणून माझी व्हावी तितकी स्तुति केली तरी तुझी हणून सुटका व्हावयाचा नाहीं ! (मागाकडे पाहून) हं पहातां काय ? लोळवा हिला येथल्या येथेंच !—हो पण भगोदर ह्याला नीट बांधून चांगला मशाली लावून भाजा, आणि याच्या मनांतील गुह्य गोष्टी अगोदर एकून एक झाडून समजून घ्या—आणि नंतर तुकडे ! (जातो.)

यश०—अरे वाट कशाची पहातां ! आटपा झटझट ! तुझाला हुकुम झाला आहे त्याप्रमाणें

विनंती नाहीं करीत ! सरकार ! पाहिजे
असेल तर त्या पहारेकऱ्याला आपून वि-
चारवें ! मालोजी खरोखरीच बोलला
“दुष्टा ! निर्दया ! हीच तुझी—”

दौल०—मूर्खा ! त्या दुष्टाचे शब्द फिरून उच्चा-
रून माझ्या जिवास दुःख देतोस कांहीं तुला
लाज नाही वाटत ?—हायहाय !—बहादुर-
शिग ! काय करूं ? जीव कसा अगदीं
तळमळतो आहे ! खचित ! आज कांहीं
तरी दगा होणार हें खचित ! काय करूं
हो ? कांहीं सुचत नाहीं !

बहा०—सरकार ! हा दगा न होऊं देण्याचा
उपाय आपल्या हातांतच आहे !

दौल०—खरें बोललास ! याच क्षणीं यशवंत-
रावास ठार मारवें हाच या वेळीं उपाय
आहे !—ठीक आहे ! बरें ! त्याला मिर्च्याची
धुरी दिली ?—हो ! पण अगोदर त्याला
खांबाशीं चांगलें आंबळून बांधलें आहेना ?

बहा०—महाराज ! ती सर्व तयारी यथास्थित
आहे ! त्याला धुरी दिली परंतु तो मी
यशवंतराव आहे यापेक्षां अधिक कांहीं
एक बोलत नाहीं ! महाराज ! यशवंतरा-
वास चांगलें बंदोबस्तानें बांधलें आहे,
व त्याचा वध करण्याविषयी मांग आपण
सांगितल्याप्रमाणें दुसरा डंका पडण्याची वाट
पहात आहेत !

दौल०—ठीक आहे !—बहादुरशिग ! चला
मला एकवार त्या दुष्टाकडे घेऊन ! तो
दुष्ट अद्यापि माझा धिक्कार करितो आहे,
यासाठीं एकवेळ त्याचें नाक कापून त्याच्या
हातांत द्यावें असें मनांत आहे !—काय करूं
हो ? या राजसबाईनें मला तर अगदीं
वेडच लाविलें आहे ! यासाठीं मला वाटतें

एकवेळ त्याच्याकडे जाऊन त्याला दोन
समजुतीच्या गोष्टी सांगून मला राजसबाई
वशा होईल तर पहावें, नाहीं तर आतां
त्याचा मृत्यु हा टळत नाहीच !

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश २.—वाड्यांतील बंदीखाना.

(यशवंतराव उघडा बोउका खांबाशीं बांधिलेला
असून दोन अंगास दोन मांग नागव्या
तरवारीनिशीं उभे आहेत.)

यश०—बरें मित्रहो ! मग तेंवढी तरी गोष्ट
कराच ! माझे तुझ्याशीं दुसरें कांहीं मागणें
नाहीं ! मी मेल्यावर माझ्या देहाची हाल
अपेष्टा न करितां माझे नीटपणें दहन
करा लणजे झालें !

मांग—(सुणें होय झणून सुचवितात.)

यश०—बरें, रात्र किती झाली आहे ?

१ मांग—आतां कशापाईं इच्छारतां ? तुमचं
आलया आतां भरत ? बिसऱ्या डंक्याचा
अंबल हाय ?

यश०—फार उत्तम ! मी तयार आहे !

(दौलतराव येतो.)

दौल०—हां, याला करा असा नीट माझ्या-
समोर उभा ! (मांग त्याला नीट उभा करितात.)
अरे विश्वासघातक्या ! विश्वासघातक्य कपट
केल्याचा कसा दारुण परिणाम होतो तो
पहा !—काय रे नूंच ना कबूल होतेंस,
माझ्या शत्रूचें तोंड माझ्या दृष्टीस पड-
लें कीं मी तुझा वध करावा लणून ?

यश०—होय दुष्टा ! मग वाट कशाकरितां पहा-
तोस ? हा मी तयार आहे, कर माझा वध !

दौल०—असा उतावेळ होऊं नको ! मी विचा-
रितों याचा मला बरोबर जबाब दे ! तूंचना
माझ्या उरांत भोंसकण्याकरितां तरवार उस-
पली होतीस ?

यश०—हो ! मींच उसपली होती ! आणखी मला अंमळ खुला तर कर हणजे फिरून उसपीन ! कधी सोडणार नाही !

दौल०—तू अद्यापि बच्चा आहेस ! तुला यांतलें काहीं कळत नाही ! तूंच पहा ! मला मारण्याकरितां तूं तरवार उपसलीस, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग व्हावयाचा नाही हें ब्रह्मदेवानेंच लिहून ठेविलें होतें !

यश०—दुष्टा ! मला तुझें तें ब्रह्मज्ञान नको ! एकाद्या गोष्टीविषयीं उमेद बाळगावी, साहस करावें, एवढेंच आपणा मानवांचे हातीं आहे ! पुढें सिद्धि देणें न देणें ही गोष्ट परमेश्वराधीन आहे ! यासाठीं अमुक गोष्ट साधली न साधली यांत मोठेंसें महत्त्व नाही ! खरें महत्त्व झटलें हणजे साहस करण्यांतच आहे !

दौल०—यशवंतराव ! तूं हा आपला हट्ट सोडून दे ! असा वेडा होऊं नको ! तूं अद्यापि लहान बच्चा आहेस ! तूं हल्लीं आहेस कोठें याचा नीट विचार कर ! अद्यापि तुझें वय राज्यसुख भोगण्याचें आहे इकडे नीट लक्ष पुरीव ! उगीच आपला प्राण धोक्यांत घालूं नको !

यश०—दुष्टा ! अधमा ! तुला असें वाटत आहे काय कीं मी मृत्यूस यकित्चित्ही भिडिन ! जा ! दुष्टा ! मी असा तुझ्या लाघवी बोलण्यानें फसावयाचा नाही ! माझा प्राण तूं खुशाल घे ! मी एवढें सुद्धां हूं कीं चूं करणार नाही ! तूं मनांत पक्कें समज, तूं दुष्टानें ज्या महाप्रतापी प्रतापसिंह राजाचा कपटानें वध केलास त्याचाच मी बच्चा आहे !

दौल०—यशवंतराव ! मला तसल्या गोष्टी ऐकावयास नकोत ! तुझी मला दया येते हणून मी बोललों ! पहा ! तूं माझें हणणें

मुकाट्यानें मान्य कर आणि तूं ब्या क्लेशांत दिवस काढित आहेस त्यांची समाप्ति होऊं दे ! पहा ! तूं जर माझें हणणें कळूळ करणार नाहीस तर तुझ्या मृत्यूचा सूचक डंका आणखी दहापांच पळांतच वाजेल !

यश०—अरे जा ! अशा डंक्याला मी मोजितों ! मूर्खा ! मृत्यूचें भय कोणाला ! तुजसारख्या पापी लोकांना ! प्रत्यक्ष रुद्रमूर्ति सर्व जगताचा संहार करावयास जरी पुढे येऊन उभी राहिली तरी हा यशवंतराव कदापि डगणार नाही हें तूं पक्कें समज ! मूर्खा ! माझा मृत्युकाळ समीप आला आहे, द्यासाठीं आतां तूं आपलें तांड काळें कर जा !

दौल०—मूर्खा ! भिकेची हांडी शिक्क्यास कधी चढावयाची नाही हणतात तें कांहीं खोंटे नाही ! नशीब तुझें ! (दुसरा डंका वाजतो.) हं पहा ही तुझ्या मृत्यूची निशाणी ! इतका वेळपर्यंत तुझ्याविषयीं मला दया वाटत होती, परंतु आतां कांहीं झालें तरी तुझा हणून मी मुलाजा करणार नाही ! प्रत्यक्ष तुझी आई माझ्यापुढें येऊन जरी व्हावी तितकी रडली, ओरडली, किंवा तुला मीं सोडावें हणून माझी व्हावी तितकी स्तुति केली तरी तुझी हणून सुटका व्हावयाची नाही ! (मागेकडे पाहून) हं पहातां काय ? लोळवा हिला येथल्या येथेंच !—हो पण अगोदर ह्याला नीट बांधून चांगला मशाली लावून भाजा, आणि याच्या मनांतील गुद्द गोष्टी अगोदर एकून एक झाडून समजून घ्या—आण नंतर तुकडे ! (जातो.)

यश०—अरे वाट कशाची पहातां ! आटपा झटझट ! तुझाला हुकुम झाला आहे त्याप्रमाणें

वागा!(मांग त्यास जोरानें आवळून बांधू लागतात.)
हायहाय ! मूर्खानो ! मला मारावयास इतकी तयारी ती कशास पाहिजे ! आणखी तुझी माझी हाल अपेष्टा करणार आहां, माझे सर्व अंग भाजणार आहां हें मी पक्कें ओळखतो ! परंतु त्यांपासून तुझास मी अमुक आहे यापलीकडे एवढीसुद्धां बातमी कळणार नाही ! तुझाला पाहिजे असेल तर हा मी येथें असा ताठ उभा रहातो, घाला घाव न करा तुकडे ! पण अशी माझी बेअत्रू नका करूं !—हायहाय ! मित्रानो ! कोण ही माझी दुर्दशा ! धिक्कार असो ! हायहाय !—मित्रहो ! या ठिकाणी माझी विटंबना होत आहे, द्या-बद्दलचा सूड तुझीं केव्हां घ्याल तेव्हां खरें !

(मांग त्यास करकरून बांधितात.)

(गजराबाई येते.)

गज०—दुष्टानो ! हात आटोपा ! हात आटोपा ! तुझाला काय बांधायसवरायचें असेल किंवा धुऱ्या वगैरे द्यावयाच्या असतील त्या सर्व माझ्याकडे येऊं द्या ! हायहाय ! हे उदार राजपुत्रा ! हायहाय ! आतां आपणापुढें मी कोणच्या तोंडानें येऊं ?—(मांगकडे पाहून) अंमळ बाहेरल्या बाजूस उभे रहा ! तुमच्या धन्याची कन्या मी, ती मी तुझास आज्ञा करितें आहे !—चला ! मग पाहिजे तर आंत या !

मांग—(आपआपसांत) व्हय ! ह्येला मशालीशीं भाजण्याचा होकम झालाया ! चलचल ! त्रिगिज्ञान् मशाली प्येठवूनशी आनुं चल ! ही दोग व्हाइनात का हत ? कुठ जात्यात ? आपुन भाइरच हाऊ ! (बाहेर जातात.)

गज०—हायहाय ! प्राणनाथ ! मी आतां हें मुख आपणास कसें दाखवूं ?

यश०—राजकन्ये ! ह्यांत तुझ्याकडे काय दोष आहे ? माझे सांप्रत जे हाल होत आहेत, व ज्या वेदना काढाव्या लागत आहेत, त्यांचें कारण तुझा पिता होय ! त्याबद्दल तूं आपल्या मनास उगीच वाईट वाटूं देऊं नको ! तूं निरपराध आहेस ! प्राणप्रिये ! तुझ्या पित्यानें किती जरी माझा छळ केला तरी त्याचा दोषी तो ! तुजकडे त्यांतलें काहीं नाही ! प्राणप्रिये ! तुजवरील माझ्या प्रीतींत अंतर झणून जिलकूल पडलें नाही, व पडावयाचेंही नाही ! प्रिये ! ये ! माझ्यानें पुढें हात करवत नाही, तथापि एकवार हा आतां शेवटलाच प्रसंग आहे, यासाठीं मला तूंच प्रेमालोचन दे झणजे त्यायोगानें मी आपणास धन्य समजेन !

गज०—हायहाय ! हे उदार राजपुत्रा ! ही आपली शेवटली भेट आहे यास्तव आतां मी आपणास प्राणनाथच झणतें याची क्षमा करा ! प्राणनाथ ! आपण या दासीला जो इतका मान देत आहां त्या मानास ही दासी योग्य नाही ! या वेळीं आपली जी हालअपेष्टा होतें आहे तिचें कारण मीच आहे !

यश०—(आश्चर्यानें) काय ? काय झटलेंस ?

गज०—होय ! प्राणनाथ ! मी खोटें बोलत नाही ! आपल्या हालअपेष्टेचें कारण मीच आहे ! आपण येथें आल्यामुळें मी अगदीं भयाभीत होऊन गेलें व त्याच्या भरांत आपण येथें आहां ही गोष्ट माझ्या हातून फुटली ! प्राणनाथ ! या पातकाच्या क्षालनार्थ मी तर आतां प्राणच देण्याचा निश्चय केला आहे, परंतु माझी आपणास सरतेशेवटीं एक विनंती आहे, ती ही कीं

मी मरावयाचे अगोदर माझ्या अपराधांची
आपण क्षमा करावी !

यश०—असें काय ? निर्लज्जे ! चल निघ
येथून आपल्या बापाकडे ! मला इतःपर
तांडसुद्धां दाखवूं नको !

गज०—(त्याच्या पाया पडून) प्राणनाथ ! आपण
सांगतां ही गोष्ट माझ्या हातून कदापि
घडणार नाही ! प्राणनाथ ! मी आपल्या
पायांस मिठी घातली आहे ती कदापि
सोडणार नाही ! आपणास वाटेल तर
आपण मला लत्ताप्रहार करा, मला चिर-
डून टाकून माझा जीवही घ्या, मी त्याबद्दल
एक ब्रसुद्धां तांडांतून काढणार नाही ! मी
जरी मेलें तरी मरतां मरतां आपलें कल्याण
चिंतूनच मरेन !

यश०—(गर्हवून) हायहाय ! प्राणप्रिये ! हे
उदार राजकन्ये ! मी किती दुष्ट, किती
पापी आहें कीं, रागाच्या आवेशांत सांपडून
तुला संकटांत पाडलें एवढेंच नव्हे, तर
तुला दुरुत्तरानें ताडनही केलें ! हायहाय !

गज०—(आनंदानें उठून) अहाहा ! प्राणप्रिया !
मी धन्य आहे, धन्य आहे !—एकून माझे
सर्व अपराध आपण पोटांत घालून मला
क्षमा केलीना !

यश०—केली ! केली ! प्रिये ! त्या गोष्टीचा
इतःपर उच्चारही करूं नको !

गज०—प्राणनाथ ! आपण मला क्षमा केली
यामुळें मी आपणास अत्यंत धन्य समजतें !
प्राणनाथ ! माझ्या मूर्खपणामुळें आपला प्रा-
णनाशच व्हावयाची वेळ आली आहे, असें
असतांही आपण उदारपणानें माझे सर्व
अपराध गिळून जाऊन मला क्षमा केली
त्या क्षमेस मी पात्र खंचित नव्हतें ! असो !

प्राणप्रिया ! ती गोष्ट एकवेळ होऊन चु-
कली ! आता ती परत येणें नाही ! परंतु
प्राणनाथ ! काय सांगूं ? आपली ही स्थिति
पाहून मला फार दुःख होतें आहे, आणि
त्यांतून आपण असे सद्गुणी असून मज
अभागिनीस त्या तसल्या भयंकर प्रसं-
गांतून सोडविलें, असें असतांही मी दुष्ट
रुतम्र आपल्याच प्राणनाशास कारण झालें,
हें स्मरून मला जें काहीं होतें आहे तें
काहीं मला बोलून दाखवितां येत नाही !
हायहाय ! प्राणनाथ ! आतां याउपर मा-
झ्यानें प्राणधारण करवणार नाही, यास्तव
मज दीन अभाग्येची दया येऊन आपणच
मला मारून टाका हणजे मी आपणास
धन्य समजेन !

यश०—(गर्हवून) प्राणसखे ! नकोगे अशी
दीनवाणी बोलूं ! आपणावर ईश्वरच को-
पला त्यापुढें आपणा मानवांचा उपाय काय ?
उगी प्रिये ! उगी !—प्रिये ! आतां हें सर्व
दुःख टाकून दे ! अशी प्राणांवर उदार
होऊं नको ! तूं मजकरितां जिवंत राहून
त्या माझ्या विचाऱ्या निराश्रित निराधार
मातोश्रीचें संरक्षण कर एवढें माझे तुजपा-
शीं मागणें आहे !

गज०—प्राणनाथ ! जशी आपली आज्ञा ! आ-
पण सांगितल्याप्रमाणें आपल्या मातोश्रीचें
मी रक्षण करीन, त्या कार्भीं माझे प्राण मेलें
तरी चिंता नाही ! हायहाय ! प्राणपती !
इतःपर हणून मला या जगांत काडीमात्र
सुख व्हावयाचें नाही, परंतु आपल्या परम-
पूज्य मातोश्रीचें रक्षण करावयाचें आहे,
एवढ्यानेच कायतें आतां मला समाधान
वाटेल !

वागा!(मांग त्यास जोरानें आवळून बांधू लागतात.)
हायहाय ! मूर्खानो ! मला मारावयास इत-
की तयारी ती कशास पाहिजे ! आणखी
तुझी माझी हाल अपेष्टा करणार आहां,
माझे सर्व अंग भाजणार आहां हें मी पक्कें
ओळखतो ! परंतु त्यांपासून तुझास मी
अमुक आहे यापलीकडे एवढीसुद्धां बातमी
कळणार नाही ! तुझाला पाहिजे असेल तर हा
मी येथें असा ताठ उभा रहातो, घाला घाव न
करा तुकडे ! पण अशी माझी बेअब्रू नका
करूं !—हायहाय ! मित्रानो ! कोण ही माझी
दुर्दशा ! धिक्कार असो ! हायहाय !—मित्रहो !
या ठिकाणी माझी विटंबना होत आहे, बा-
बदलचा सूड तुझी केव्हां घ्याल तेव्हां खरें !

(मांग त्यास करकरून बांधितात.)

(गजराबार्डे येते.)

गज०—दुष्टानो ! हात आटोपा ! हात आटोपा !
तुझाला काय बांधायसवरायचें असेल किंवा
धुव्या वगैरे दावयाच्या असतील त्या सर्व
माझ्याकडे येऊं द्या ! हायहाय ! हे उदार
राजपुत्रा ! हायहाय ! आतां आपणापुढें
मी कोणच्या तोंडानें येऊं?—(मांगकडे पाहून)
अंमळ बाहेरल्या बाजूस उभे रहा ! तुमच्या
धन्याची कन्या मी, ती मी तुझास आज्ञा
करितें आहे !—चला ! मग पाहिजे तर
आंत या !

मांग—(आपआपसांत) बहय ! होला मशालीशीं
भाजण्याचा होक्रम झालाया ! चलचल !
त्रिगिश्मन् मशाली प्येटवूनशी आनुं चल !
ही दोग व्हाइनात का हत ! कुट जात्यात ?
आपुन भाइरच हाऊ ! (बाहेर जातात.)

गज०—हायहाय ! प्राणनाथ ! मी आतां हें
मुख आपणास कसे दाखूं ?

यश०—राजकन्ये ! ह्यांत तुझ्याकडे काय दोष
आहे ? माझे सांप्रत जे हाल होत आहेत, व
ज्या वेदना काढाव्या लागत आहेत, त्यांचें
कारण तुझा पिता होय ! त्याबद्दल तूं आ-
पल्या मनास उगीच वाईत वाटूं देऊं नको !
तूं निरपराध आहेस ! प्राणप्रिये ! तुझ्या पित्यानें
किती जरी माझा छळ केला तरी त्याचा दोषी
तो ! तुजकडे त्यांतलें कांहीं नाही ! प्राण-
प्रिये ! तुजवरील माझ्या प्रीतींत अंतर
झणून बिलकूल पडलें नाही, व पडावयाचेंही
नाहीं ! प्रिये ! ये ! माझ्यानें पुढें हात करवत ना-
हीं, तथापि एकवार हां आतां शेवटलाच प्रसंग
आहे, यासाठीं मला तूंच प्रेमालोचन दे
झणजे त्यायोगानें मी आपणास धन्य समजेन !

गज०—हायहाय ! हे उदार राजपुत्रा ! ही आ-
पली शेवटली भेट आहे यास्तव आतां मी
आपणास प्राणनाथच झणतें याची क्षमा
करा ! प्राणनाथ ! आपण या दासीला जो
इतका मान देत आहां त्या मानास ही
दासी योग्य नाही ! या वेळीं आपली जी
हाल अपेष्टा होते आहे तिचें कारण मीच
आहें !

यश०—(आश्चर्यानें) काय ? काय झटलेंत ?

गज०—होय ! प्राणनाथ ! मी खेपें बोलत
नाहीं ! आपल्या हालअपेष्टेचें कारण मीच
आहें ! आपण येथें आल्यामुळें मी अगदीं
भयाभीत होऊन गेलें व त्याच्या भरांत
आपण येथें आहां ही गोष्ट माझ्या हातून
फुटली ! प्राणनाथ ! या पातकाच्या क्षाल-
नार्थ मी तर आतां प्राणच देण्याचा निश्च-
य केला आहे, परंतु माझी आपणास
सरतेशेवटीं एक विनंती आहे, ती ही कीं

मी मरावयाचे अगोदर माझ्या अपराधांची
आपण क्षमा करावी !

पश०—असें काय ? निर्लज्जे ! चल निघ
येथून आपल्या बापाकडे ! मला इतःपर
तांडसुद्धां दाखवूं नको !

गज०—(त्याच्या पाया पडून) प्राणनाथ ! आपण
सांगतां ही गोष्ट माझ्या हातून कदापि
घडणार नाही ! प्राणनाथ ! मी आपल्या
पायांस मिठी घातली आहे ती कदापि
सोडणार नाही ! आपणास वाटेल तर
आपण मला लत्ताप्रहार करा, मला चिर-
डून टाकून माझा जीवही घ्या, मी त्यावद्दल
एक ब्रसुद्धां तांडांतून काढणार नाही ! मी
जरी मेलें तरी मरतां मरतां आपलें कल्याण
चित्तूनच मरेन !

पश०—(गर्हवळून) हायहाय ! प्राणप्रिये ! हे
उदार राजकन्ये ! मी किती दुष्ट, किती
पापी आहे कीं, रागाच्या आवेशांत सांपडून
तुला संकटांत पाडलें एवढेंच नव्हे, तर
तुला दुरुत्तरानें ताडनही केलें ! हायहाय !

गज०—(आनंदानें उठून) अहाहा ! प्राणप्रिया !
मी धन्य आहे, धन्य आहे !—एकून माझे
सर्व अपराध आपण पोटांत घालून मला
क्षमा केलीना ?

पश०—केली ! केली ! प्रिये ! त्या गोष्टीचा
इतःपर उच्चारही करूं नको !

गज०—प्राणनाथ ! आपण मला क्षमा केली
यामुळें मी आपणास अत्यंत धन्य समजतें !
प्राणनाथ ! माझ्या मूर्खपणामुळें आपला प्रा-
णनाशच व्हावयाची वेळ आली आहे, असें
असतांही आपण उदारपणानें माझे सर्व
अपराध गिळून जाऊन मला क्षमा केली
त्या क्षमेस मी पात्र खचित नव्हतें ! असो !

प्राणप्रिया ! ती गोष्ट एकवेळ होऊन चु-
कली ! आता ती परत येणें नाही ! परंतु
प्राणनाथ ! काय सांगूं ? आपली ही स्थिति
पाहून मला फार दुःख होतें आहे, आणि
त्यांतून आपण असे सद्गुणी असून मज
अभागिनीस त्या तसल्या भयंकर प्रसं-
गांतून सोडविलें, असें असतांही मी दुष्ट
रुतन्न आपल्याच प्राणनाशास कारण झालें,
हें स्मरून मला जें कांहीं होतें आहे तें
कांहीं मला बोलून दाखवितां येत नाही !
हायहाय ! प्राणनाथ ! आतां याउपर मा-
झ्यानें प्राणधारण करवणार नाही, यास्तव
मज दीन अभाग्येची दया येऊन आपणच
मला मारून टाका लक्षणजे मी आपणास
धन्य समजेन !

पश०—(गर्हवळून) प्राणसखे ! नकोगे अशी
दीनवाणी बोलूं ! आपणावर ईश्वरच को-
पला त्यापुढें आपणा मानवांचा उपाय काय ?
उगी प्रिये ! उगी !—प्रिये ! आतां हें सर्व
दुःख टाकून दे ! अशी प्राणांवर उदार
होऊं नको ! तूं मजकरितां जिवंत राहून
त्या माझ्या त्रिचाच्या निराश्रित निराधार
मातोश्रीचें संरक्षण कर एवढें माझे तुजपा-
शी मागणें आहे !

गज०—प्राणनाथ ! जशी आपली आज्ञा ! आ-
पण सांगितल्याप्रमाणें आपल्या मातोश्रीचें
मी रक्षण करीन, त्या कार्भीं माझे प्राण गेलें
तरी चिंता नाही ! हायहाय ! प्राणपती !
इतःपर लक्षण मला या जगांत काडीमात्र
सुख व्हावयाचें नाही, परंतु आपल्या परम-
पूज्य मातोश्रीचें रक्षण करावयाचें आहे,
एवढ्यानेंच कायतें आतां मला समाधान
वाटेल !

यश०—हायहाय ! प्राणप्रिये ! धिक्कार असो मला ! तूं अशी सद्गुणी असून तुजवर मी व्यर्थ रागावलों ! माझा राग मलाच आवरेनासा झाला ! हरहर ! प्राणसखे ! मी खचित पायी आहे, मी तुला दुरुत्तरानें ताडन केलें, व त्यासाठीं मीच तुझी क्षमा मागतों ! (हात बांधल्या बांधल्याच तिच्या पायावर धाडकून पडतो. ती न्यास प्रेमालिंगन देऊन उठविते.)

यश०—(आनंदानें नेत्र मिटून) अहाहा ! प्राणप्रिये ! मी धन्य खरा, कारण कीं अशा मृतावस्थेंत असतां तुझें आलिंगनरूपी अमृतसेचन माझ्या देहांत पुनरपि जीवनकळाच जणों घालीत आहे !

(मांग मशाली पेटविलेल्या घेऊन आंत घेतात.)

मांग—ताईसाब ! आपुन ह्ये का मांडलया ! ह्ये गुन्हेगाराची येळ भरलीया ! ह्येला सोडा कीं ! कार ये दळप्या ! आन् ल्यो चिमटा आन् आन् ल्योका आन् !

गज०—दुष्टांनो ! खबरदार तुह्नों पुढें याल तर ! माझ्या प्राणप्रियास मी अशीच मिठी मारून राहीन ! ती प्रत्यक्ष देवदैत्यांच्या हातूनही सुटावयाची नाही ! (यज्ञवंतरावास घट मिठी घालिते) (उभयतांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालतात.)

(इतक्यांत पडद्यांत गलबला होऊन तरवारीची चमक झडल्याचे आवाज ऐकूं येतात.)

१ मांग—(मीठ्यानें) अर ! कौन हायरे तकड ? का ? का झालं का ? दळप्या ! पघ तर खरा ह्यो कस्चा गलबला हाय ल्यो !

२ मांग—(घाबरून) त्ये नगरबा आपनाला ! तूंच पघनास ?

मांग—(यज्ञवंतरावास पकडण्याकरितां न्याच्या अंगावर धाडून जातात.)

यश०—खबरदार दुष्टांनो ! आतां या तर खरे

पुढें, जरी या वेळीं मी असा परस्वाधीन झालों आहे तरी तुमच्या मस्तकावर अशी लाथ मारून तुहांला ठेंचूनच टाकीन ! कधीं चुकणार नाहीं !

(बहादुरासिंग आंत येतो.)

बहा०—(घाबऱ्यां घाबऱ्यां) कायरे ए ! ए—अरे आपले महाराज कुठें आहेत ? वाड्यांत तर शत्रूचे लोक चौंहीकडून भरत चालले आहेत !

दोघे मांग—अस काय ? चला व चला अगुदर आपल्या ह्याराजांचा स्वाध लावून त्येंच रक्षण करूं ! चला चला !

(बहादुरासिंग व दोघेमांग मशाली टाकून निघून जातात.)

गज०—(आनंदानें) प्राणनाथ ! ते मांग ह्या जळत्या मशाली येंथेंच टाकून गेले हें फार चांगलें झालें ! प्राणनाथ ! आपणाला दुष्टांनीं दोगांनीं बळकट बांधिलें आहे, परंतु मशाली लावून दोर तोडून आपणास मुक्त करितें काहीं काळजी करूं नये ! (तसें करूं लागते.)

यश०—(आवेशानें दात ओंठ साऊन) आः दुष्टा ! मेलास ! आतां तुझी भरली !

गज०—(घाबऱ्यां घाबऱ्यां पुढें होऊन) आपण कोणाविषयीं बो—बोललां ? माझ्या बाबां—?

यश०—(आवेशानें) होय होय ! त्याच्याचविषयीं ! ज्या दुष्टानें प्रत्यक्ष माझ्या पित्याचा घात केला त्याच्याच—!

गज०—देवा ! देवा ! एकून माझ्या बाबांना हणून क्षमा नाहीच ना व्हायची ? हायहाय ! तर काय एकून माझे बाबा आतां मरणारच ना ?—(इतक्यांत पडद्यांत दौलतरावाचा 'मेलें ! मेलें !' असा शब्द ऐकूं येतो तो ऐकून) हायहाय ! प्राणनाथ ! क्षमा करा ! मला जाऊन बाबा मरावयाचे अगोदर त्यांस

एकदा डोळे भरून तरी पाहू द्या !—
(तरवारीची चमक झडल्याचा पुनरपि आवाज ऐकू येतो.) अग बाई! हें काय! तरवारी घेऊन
तिकडे रणच मांडलें आहे !—हायहाय!
परमेश्वरा! तूं तरी माझ्या पित्याचें संरक्षण
कर! हायहाय! हे निदर्दय प्राणप्रिया! हायहाय!
(निपून जाते.)

यश०—(अगदीं जखडला असता दात ओंठ खात
आपणाशीं) आं! काय करूं रे? या दोरीनें
माझे हात जखडले आहेत! कांहीं चालत
नाहीं! अंगांत सामर्थ्य असतांही मी या
वेळीं कसा अगदीं हतवीर्य झालों आहे !

मालो०—(बाहेरून) कायरे? आमचे बाळमहा-
राज कोठें आहेत तुला ठाऊक आहे कारे?

यश०—(मोठ्यानें ओरडून) मालोजी! मालो-
जी! इकडे या इकडे! हें पहा कसें दुष्टां-
नीं मला अगदीं जखडून टाकिलें आहे तें !
(दोरी तोडण्याकरितां ओढाताण करितो. दोरी
तुटत नाहीं, इतक्यांत मालोजी इतर कांहीं लोकां-
सहवर्तमान येतो.)

मालो०—सरकार ! परमेश्वररूपेनें आपले
सर्व मनोरथ पूर्ण होत आहेत!—परंतु हरहर!
महाराज! आपली दुष्टांनीं काय अवस्था
केली आहे ही !—अरे पहातां काय ? तोडा
तरवारीनें दोरी ! (लोक यशवंतरावास खुला
करितात.)

यश०—मालोजी ! या वेळीं तुझीं मला प्रत्यक्ष
जीवदान दिलें असेंच मी समजतो ! या !
अगोदर मला कडकडून मिठी मारा !
(दोघे एकमेकाम मिठी मारितात.)

मालो०—(गहिवरून) महाराज ! आतां अधि-
क बोलावयास अवकाश नाहीं ! परंतु आज
आपल्या महाप्रतापी प्रतापसिंह महाराजांच्या
ऐश्वर्याचे आपण धनी होणार हें निश्चित
पाहून माझ्या जिवास अत्यंत उल्हास

वाटत आहे ! असो. महाराज ! आतां घेतों
आज्ञा !—(बरोबरच्या लोकांकडे पाहून) अरे!
तूं—तूं, हे तुझीं पांचजण—सगळे बाळम-
हाराजांबरोबर असून यांचें रक्षण नीट
करा समजलांत ?—महाराज ! ही आपल्या
हातांत तरवार असूं द्या ! हिचा सदुपयोग
काय करावा हें आपणास सांगणें नलगेच !—
चलारे चला ! तो दुष्ट कोठें दडून बस-
ला आहे त्याला अगोदर शोधून काढलें
पाहिजे ! चला असे या वाटेनें माझ्याबरो-
बर ! महाराज ! आपण या बाहेरच्या
दालनांतच असावें ! आझीं इतक्यांत आ-
णाकडे येतोच !

यश०—आः दुष्टा ! दौलतरावा ! आतां पहातो
तूं माझ्या क्रोधरूपी कल्पांतानलांत कसा
दग्ध होत नाहींस तो ! (सर्व निरनिराव्या
वाटांनीं जातात.)

प्र० ३. स्थल—राजवाड्यांतील एक
दिवानखाना.

(हिंमतराव, रणधीरशिंग, मानाजीराव फांके आप-
ल्या अनुयायांसहवर्तमान, बहादूरशिंग व
इतर शत्रूंचा पाठलाग करित येतात.)

हिंमत०—अरे काणरे आहे, चलहो अगोदर
ती वाट आडवून धर ! या लंडीचा मी असा
या अंगानें समाचार घेतों!—चला ! चला !
(अनुयायी त्याप्रमाणें वागतात.)

बहा०—अरे बाबा ! मी तुमच्या पायां पडतों !
रुपा करून मला जीवदान द्या !

रण०—तुम कोन हो ?

बहा०—अं—अं—मी असाच—इ—इथला—

रण०—(त्याची गचाडी धरून) क्यौ? बोलता है
क्या नहीं ! अच्छा ! बोल ! क्या है तेरा
नाम ? तूं इधर क्या करता है ! बोल !

बहा०—(बाबरून) —मी—मी—मला बहादर-
शिग ल-लणतात !

रण०—(उपहासानें न्याची पाठ थोपून व पीळ
घातलेल्या लाव मिशा हातानें ओढून)

ओहोरे बहादर ! बहोत बहोत अच्छा

तुम बहादर हो ! बहादर ! तुम तो अमकू
भात्रा जानवर वैसा दीखता है, अच्छा !

तुमकु सींग नहीं है, इसवास्ते तुम भीते हो ?

बहा०—महाराज ! तुमच्या पायां पडतां ! मी
बहादर नव्हे ! ही मि-मिशीही उतरून
देतो-पण-पण म-मला मारूं नका !

रण०—क्यों बेलंडी तूं कोन है रजपूत है या
कोन ? जो तूं रजपूत है तो ऐसी औ-
रतके माफक जानकी किसवास्ते परवा
करता है ? जान जान क्या चीज है !

बहा०—(त्यांच्या पायां पडून) अरे बाबा !
नाहीं रे ! नाहीं ! मी मुळींच रजपूत
नव्हे ! मी आपला साधा मालवणी गडी
आहें ! लहानपणी मी रडप्याच्या कामांत
बहादर होतो, लणून थट्टें आईबापांनीं
माझे बहादरशिग नांव पाडलें ! दुसरें
काहीं नाहीं !

हिंम०—बोल अगोदर ! तूं येथें काय करीत
असतोस ?

बहा०—मी दौलतराव महाराजांचा—

रण०—(दरडावून) क्या बोलता है ? महाराज
महाराज किस्कू कहता है ?

बहा०—नाहीं नाहीं ! चुकलों ! मी सांगाल
तर आपले कानही उपटतां ! पण तुझी
असे मला दरडावूं नका ! (थरथर कांपूं
लागतो.)

रण०—(त्याची मानगोटी धरून) क्या बोलताय ?

तूं किसके कान उखाडता है ? हमारे ? क्या ?

बहा०—नाहीं महाराज मी माझे कान उपटतां !

अरे ! माझा नकारे कोणी जीव घेऊं !

मी तुमच्या मुलालेंकरासारखा आहे !

रण०—आच्छा ! बहोत वात तुम मत् करो !

हिंम०—कायरे आमचे बाळमहाराज कोठें
अहेत ?

बहा०—ख-खरें पुसाल तर-म-मला ठा-ठा-
ठाऊक नाही !

रण०—ओहो ! तुम बोलतेहो के मैं ओ
हरामखोर दौलतरावका नोकर हूं, और
तुमकु जसवंतरावका मकान किधर है
मालुम नहीं पडता !—बडे ताजुककी बात !
बोलो बोलो !—क्यों बोलता नहीं क्यों !—
बोलो, नहीं तो अब्बी काट देतां हूं !—

बहा०—यशवंतराव तुं-तुरुं—

हिंम०—काय ! लणतोस ? बोल नीट ! असा
घाबरूं नको !

बहा०—मला तुझी मारणार नाहीं तर सांगतां !
यशवंतराव तुरुंगांत आहे !

हिंम०—काय ! बाळमहाराज तुरुंगांत अहेत ?

बहा०—होय ! आणि त्यांचा तत्क्षणी वध क-
रावा लणून म्-म् मीच दौलतरावास सल्ला
दिली ! त्याप्रमाणें ते यावेळीं मेलेही अस-
तील ! आतां-आतां-तुमच्या पायां पडतां !
मला श-श- !

हिंम०—(दात ओंठ खाऊन) कायरे लणतोस ?
त्यांचा वध करावयाची सल्ला कोणी तूं
दिलीस ? आणखी काय ? ते मेलेही अस-
तील लणतोस ?—हूं ! आटपा ! पहातां
काय ! याला येथल्या येथेंच देहांतशासन द्या !

बहा०—होय ! माफ करा ! (रडूं लागतो.) अग
आई !—अरे बाबांनीं ! माफ करा ! फिरून
नाहीं मी अशी सल्ला देणार !

रण०—अच्छा अच्छा ! तुम अबी तो मर-

जाव ! पीछे वैसी सल्ला तुम मत् देओ !
अच्छा अच्छा !

(त्यास ठार मारितात. पडदा पडतो.)

प्र० ४. स्थल—राजसवाईच्या महालाबाहे.

रील दिवाणखाना.

(दौलतराव तोंड झाकलेला धावत धावत येतो.)

दौल०—काय करूं रे!—माझे राज्य तर सर्व गेलें
आतां थोडक्याच वेळांत हे माझे प्राणही निघून
जातील! हायहाय! असो. कांहीं चिंता नाही!
या दुष्टा यशवंत्यानें माझा सर्वस्वी घात
केला ! तो दुष्ट तुंरुंगांतून पळून गेला
हणून मी आतांच ऐकिलें ! हें कसें झालें
असेल तें असो!—कांहीं चिंता नाही! आतां
आपण तर मरणारच, परंतु एक आतां अखे-
रचा सूड—(इतक्यांत बाहेर पावलें वाजलेलीं
ऐकूं येतात तीं ऐकून) अरे देवा ! आतां कोठें
लपून बसेन ह्मटलें तरी जागा नाही ! त्या
दुष्टांनीं बहुतेक वाडा तर घेरून टाकाला
आहे ! हायहाय ! (लपण्याकरितां जागा पहा-
तो इतक्यांत पावलें वाजावयाचीं राहतात.) अरे!
मी केवढा भिन्ना ! हायहाय ! अरे ! मी
आपणास आजपर्यंत मोठा प्रचळ समजत
होतां, परंतु आज माझे सर्व धैर्य कोणा-
कडे निघून गेलें कांहीं समजत नाही !
वरें असें तर नसेलना ? मी आतां जी
कांहीं गोष्ट करणार आहे ती परमेश्वरास
न साहून त्यानें तर माझी शक्ति नसेलना
हरण करून नेली ?—कसेंही असो ! हा
दौलतराव यावेळीं शत्रूचा घात करावयास
जरी असमर्थ झाला आहे, तरी त्याच्या अंगीं
अबलेचा घात करण्याचें अद्यापि सामर्थ्य
आहेच ! तें तर कोठें गेलें नाही ! ठीक
आहे ! पाहून घेतों ! मनांत आहे तेवढा

सूड घेऊन मरावें हें वरें !

(निघून जातो.)

प्र० ५. स्थल—राजसवाईचा महाल.

(राजसवाई बसली आहे.)

राज०—हायहाय ! देवा ! काय हा अनर्थ ?

आज वाड्यांत काय गडबड चालली आहे
कांहीं समजत नाही ! जिकडे कान दावा
तिकडे कोणी तरी मनुष्य मरत असल्याच्या
किंकाळ्या ऐकूं येत आहेत ! हायहाय !
देवा ! ह्या किंकाळ्या माझ्या प्रिय पुत्राच्या
तर नाहीतना ?

(घाईघाईनें मालोजी आंत घेतो.)

मालो०—आईसाहेब ! आपले पुत्र जिवंत आं-
हेत, त्यांच्याविषयीं आपण कांहीं काळजी
करूं नये ! आज वाड्यांत शत्रूची कत्तल
चालली आहे ! पण आपण अशा घाबरूं
नका ! आपण महालाचीं दारें बंद करून
आंत खुशाल बसा !—आणखी कदाचित् तो
दुष्ट दौलतराव आंत येऊं लागेल तर न डग-
तां मी देतो ही सुरी त्याच्या उरांत खुपसा !
(सुरी देतो.)—जातो ! आपले बाळमहाराज
खुशाल आहेत ! शत्रूचा नाश करून
ते आतां आपल्या दर्शनास येतील !
(निघून जातो.)

राज०—देवा ! मी आज स्वप्नांत तर नाही ना ?

हा काय प्रकार चालला आहे कांहींच
उमज पडत नाही ! असो ! देवा नारायणा !
माझ्या पुत्रास सुरक्षित राख हणजे झालें !
दुसरें कांहीं माझे मागणें नाही ! (दारें लावूं
लागते. इतक्यांत दौलतराव आंत घुसतो.)

राज०—कोण रे तूं ? कोण आहेस ?

दौल०—(स्वर बदलून) बाईसाहेब ! मी-मी

तो—माझे रक्षण करा !

राज०—पण तूं आहेस कोण ?

दौल०—मी असाच या वाड्यांत असतो ! मी आपल्या पायां पडतो, व आपण माझे रक्षण करावयाचें वचन द्याल तर मी कोण आहे तें सांगतो !

राज०—(दया घेऊन) अरे ! रक्षण करण्याचें माझ्याकडे काय आहे ? बोल ! तूं ह्मणतो आहेस तरी काय ?

दौल०—बाईसाहेब ? तें कांहीं नाही ! वचन द्याल तर सांगतो !

राज०—बरे, हें वचन दिलें !

दौल०—(तोंडावरिल झांकण काढून) दुष्टे ! तूं मला ओळखिलें नाहींस काय ? तूं माझ्या प्राणाचें रक्षण करण्याचें वचन दिलें आहेस, यास्तव तुला सांगतो हा तुझ्या मिथ्या पातिव्रत्याचा भंग करावयास आलेला दौलतराव आहे !

राज०—काय दुष्टा ! तूं तो अधम—पातकी—दुष्ट दौलतराव तोच ? माझ्या प्राणप्रियाचा विश्वासघातानें वध करणारा महापातकी तो तूंच ?

दौल०—होय ! होय ! तुला पाहिजे तें वडवड ! मी त्याची मुर्खीच पर्वा करित नाही ! तुझ्या दुष्ट कारट्यानें माझे सर्व राज्य हरण करून घेतलें, त्याचा सूड घेण्याकरितां मी यावेळीं तुझा जवरीनें उपभोग घेणार ! तुझ्या महालाच्या सर्व वाटा बंद आहेत, तूं आतां माझ्या कचार्टीतून कशी सुटतेस ती पहातो ! (तिळा धरावयाकरितां पुढें जातो.)

राज०—(मानें सरून) दुष्टा ! दूर उभा रहा ! तुझ्या अपवित्र स्पर्शानें माझा देह विटाळवूं नको ! (दौलतराव धरावयास जातो. राजसबाई किकाळ्या ठोकू लागते.)

दौल०—तूं आणखी जरी आरडलीस, तरी मी हा तुला अश्लीच येथें लोळविणार ! कां रहातेस कीं नाहीं गप्प ? चल ! आतांच्या आतां मी तुझा उपभोग घेणार ! बोल ! होतेस कीं नाहीं कबूल ?—बोल !

राज०—दुष्टा ! तुला मी एक वेळ सांगितलेंच आहे कीं, जोपर्यंत ह्मणून ह्या देहांत प्राण आहे तोपर्यंत तुझ्या अपवित्र देहाचा या शरीरास विटाळ होऊं देणार नाहीं ! दुष्टा ! दूर उभा रहा ! नाहीं तर पहा हीच सुरी आपल्या उरांत खुपसून तुझ्यापुढें प्राण देईन !

दौल०—(उपहासानें) मूर्खे ! आजपर्यंत तुझ्या असल्या वल्गना मी पुष्कळ ऐकिल्या, व कदाचित् तूं आतां वळशील, अंमळदानें वळशील, असें समजून मी तुझी उपेक्षाही केली. परंतु त्या सगळ्या गोष्टी आतां विसरून एकदम मला कबूल हो ! नाहीं तर पहा नांवाचा दौलतराव आहे, ह्मणेल तें करावयास कधीं चुकावयाचा नाहीं ! हं—कां होतेस कीं नाहीं कबूल ?—बोल बोल झटझट !

राज०—दुष्टा ! माझा निश्चय काय आहे तो तुला टाऊक आहेच, त्यांत ह्मणून फरक व्हावयाचा नाहीं !

दौल०—असें काय ? तर दुष्टे ! ही पहा तुला लोळविलीच ! (तिळा धरावयास जातो, इतक्यांत राजसबाई आपणाला सुरी मारून घेऊन भूमीवर पडते.)

दौल०—(दांत ओंठ साऊन) अरेरे ! सर्वस्वी घात झाला ! या दुष्टेनें माझा मनोरथ ह्मणून जिवंतपणीं पूर्ण नाहींच होऊन दिला ! असो. काय चिंता आहे ? ही मेली ह्मणून काय झालें ? ही नुकतीच मेली आहे, व

आतां मलाही या जगांत फार वेळ रहाव-
याची आशा नाही, यासाठी मरावयाचे
अगोदर हिचा उपभोग घ्यावाच ! काय
होईल तें होवो ! उपभोग घेतल्यावर पुढें
माझे कांहींही होवो ! (इतक्यांत यशवं-
तराव त्याला न कळत आत येऊन त्याला लाथ
मारून खाली पाडतो. दौलतराव मूर्च्छित होतो.)

यश०—(आई मेलेली पाहून शोकांतें) हायहाय !
गे जननी ! या दुष्टाच्या पायीं तुझी सर-
तेशेवटीं अशी अवस्था व्हावीना ? आई !
तूं मेल्यावर मला या जगांत जिवंत राहून
तरी काय करावयाचें आहे ? आईग !
ह्या दुष्टानें तुला जे क्लेश दिले त्यांची
समाप्ति करून तुझ्या जिवास शांति द्यावी
हणून मी अनेक संकटें भोगून तुजकडे
आलों, तो तुझी हीच स्थिति या नेत्रांनीं
पहावी एवढ्याच कारितां काय ? आईग ! ह्या
दुष्टाचा नाश करण्याची आशा मनांत
धरून या ठिकाणीं आलों, तिचा परिणाम
असा व्हावा काय ? हायहाय ! धिक्कार
असो ! धिक्कार असो ! आईग ! आईग !
आतां तुजवांचून मी या जगांत वांचून काय
करूं ? आईग ! हा बघ मी तुजपुढे दीन-
वाणा उभा आहे, तर मजशीं एकतरी शब्द
बोल ! आई ! तूं मेल्यावर आतां मला
माझा वाळ असें कोण बरें हणणार आहे ?
आईग ! एकवेळ तूं उठून मला प्रेमा-
लिंगनदे, प्रेमानें माझे चुंबन घेऊन एकवेळ
माझ्या मस्तकाचें आघ्राण कर, आणि एकवेळ
'वाळा ! यशवंता !!' असे अमृततुल्य शब्द
माझ्या कानां पडूं दे ! हणजे आई, मी
आपणास रुतार्थ समजेन ! आणि लागलीच
या तुझ्या चरणांपाशीं आपल्या प्राणांचा
नाश करीन ! आईग ! आईग ! तुला

तुझ्या वाळाची कांहींच करुणा येत नाही
अं ! हायहाय ! गे आई ! आईग ! आईग !
(तिच्या पायांवर मूर्च्छित पडतो.)

दौल०—(सावध होऊन खाली पडल्यापडल्याच) हा
कोणरे दुष्ट माझ्या वेताआड आला ?—आं—
काय हा दुष्ट यशवंत्या—माझा शत्रु—तोच
येयें आला काय ?—अरेरेरे ! काय करूं ?
हा दुष्ट ह्या अखेरच्या वेळीं देखील माझ्या
वेताआड आला अं ! आः दुष्टा ! यांब तुला
यमसदनास पाठवितों ! हा दुष्टा ! हा पह
मेलास ! (खडबडून उठतो.) अरे ! हा दुष्ट
तर आपल्या आईच्या पायांवर मूर्च्छित
होऊन पडला आहे ! कांहीं चिंता नाही ! याची
येथल्या येथेंच समाप्ति करावी !—आः मूर्खा !
माझा सर्वस्वी घात करणाऱ्या अधमा ! हा
पहा मेलास ! (त्यास मारण्याच्या हेतूने त्या-
च्या भंगावर धावून जातो. इतक्यांत यशवंतराव
सावध होऊन खडबडून उठतो.)

यश०—आईग ! आतां नाहीच ना तूं माझ्याशीं
एक शब्दही बोलत ? आई ! तुला माझा
इतक्यांतच फाटला आला ना ? आई !—

दौल०—(मोठ्यानें ओरडून) दुष्टा ! असा वि-
नाकारण आपणाशींच शोक करित वसला
आहेस, त्यापेक्षां एकदम आपला गळाच
कांपून घेऊन या शोकांतून कां नाही मुक्त
होत ?

यश०—(तें ऐकून) आः दुष्टा ! तूं माझा उप-
हास करितोस काय ? तर मूर्खा ! अगो-
दर तुलाच तुझ्या पातकांचें प्रायश्चित्त
देतां हें घे ! (तरवार उसतून त्यास मारण्यास
जातो. उभयतींचें युद्ध चालू होतें.)
(इतक्यांत गजराबाई येते.)

गज०—(घाई घाईनें) अहो बाबा ! बाबा !—
अहो यशवंतराव ! तुझी मांडलें आहे

तरी काय ? बावा ! दया करा ! दया करा !
 प्राणनाथ ! हात आटोपा ! हात आटोपा !
 (यशवंतराव व दौलतराव एकमेकांशीं लढत असतां मध्ये घुसून दोघास बाजूस छोटू लागते.)
दौल०—(खेपानें) काय ! काय ! कारटे ! मधें आलीस कां फिऱून ! थांब तुला न् तुझ्या प्राणनाथाला एकदमच यमसदनास पोंचवितों !
गज०—(दौलतरावाच्या कंबरेस मिठी घालून) बावा ! तुझी पाहिजे तर मला ठार मारा ! परंतु या राजपुत्राशीं लढूं नका !
 (दौलतराव तिला लोटून देण्यास यत्न करितो. ती अधिक वळकट आवळून धरिते.)
दौल०—कारटे ! सोडतेस कीं नाही ! बोल ! कां घेऊं तुझाच अगोदर जीव !
गज०—तुझांस वाटेल तसें करा ! परंतु या राजपुत्राशीं लढूं नका !
दौल०—कारटे ! तुला वाटतें मीच मात्र मरावें आणि या तुझ्या यारानें मात्र जिवंत रहावें ! कारटे ! मरच तर ! (तिच्या उरांत तरवार मोंसकतो. ती खाली पडते.)
गज०—हायहाय ! हे पित्या ! हे प्राण— ! (मूर्च्छित होते.)
यश०—(खेपानें) आः दुष्टा ! महापातक्या ! अधमा ! प्रत्यक्ष आपली मातापितरें, व आपला सखा बंधु, यांचा वध करून तेवढ्यानेच तुझी तृप्ति झाली नाहीं लणून दुष्टा ! कन्यावधाचें ही पातक आपल्या माथ्यावर चढवून घेतलेस ! दुष्टा ! तूं नष्ट आहेस ! तुझा प्राण घेण्यास मी निमित्त मात्र बस आहे, तूं आपल्या कर्मनिंच नष्ट झालास ! (इतक्यांत राजसवाई किंचित् सावध होऊन कण्हू लागते.)
दौल०—(मागें वळून) काय ही अद्यापि जिवंत आहे !—अरे रे ! दुष्टा ! तूं व्यर्थ मध्ये आलास, नाहीं तर केव्हांच ह्या जारिणीचा

उपभोग घेऊन मी स्वस्थ बसलों असतों !
यश०—(आतशय खेपानें) दुष्टा ! जारिणी कोणास लणतोस ? मूर्खा ! वृथा वलगना पुरे कर ! चल कांहीं सामर्थ्य असेल तर लढ माझ्याशीं, आणि वीराप्रमाणें तुला धारातीर्थी मरण येऊं दे ! (दोघे लढतात, व दोघेही लढतां लढतां घायाळ होऊन पडतात.)
राज०—(कण्हत कण्हत) अं—अं—दुष्ट—दौल—दौल—अं—अं—माझा प्रिय पुत्र—अं—अं—अं—
यश०—(पडल्या पडल्याच) आः दुष्टा ! काय ही माझ्या निष्कलंक मातेची दशा करून सोडिली आहेस !—आई ! तूं अद्यापि जिवंत आहेस ! आई ! मला एकदा शेवटची मिठी मारुंदे ! (उटूं लागतो तों धाडकन भुईवर पडतो. तथापि तसाच जोटत जोटत जाऊन आईच्या गळ्यास मिठी मारितो.) आई ! आई ! बोल ! बोल ! आईग ! तुझे अमृततुल्य बोल मला एकवार रेकूं दे ! आई ! आई ! आईग ! हा पहा दुष्ट दौलतराव तुझा शत्रु तुजपुढें मरून पडला आहे ! आईग ! पहा तर खरी ! आईग !—
राज०—(वर हात करून) कोण ? अं—अं—माझा—अं—वाळ—देवा ! नारा—अं—धन्य !—अं—अं—वाळा ! अं—ग !—अं—अं—गजरा ! अं—
गज०—(सावध होऊन कण्हत कण्हत) आईसोहे—व !—अं—मी—मी जवळच !—(मोठ्या प्रयत्नांन उठून राजसवाईच्या पायांशीं जाऊन धाडकन पडते.) आईसा— ! आ—अं—अं— !
राज०—(खोल आवाजानें) वाळा !—अं—अं—या गजरेला—अं—अं—सं—अं—संभाळ ! अं—अं—वाळा !—एकदा—अं—अं—मला घट्ट—मिठी—मारुंदे ! अं—(दोघे घट्ट मिठी मारितात.)
गज०—(कथानें राजसवाईच्या व यशवंतरावाच्या पायांस मिठी घालिते.) अं—अं—

दौल०—आः—दुष्टा ! अं—अं—मेलस ! (उठूं लागतो, पण उठवत नाही.) आंः—काय करूं ! अरेरेरेरे !—घात—घात झाला !—आं—आंः—(दातसिद्ध वाजू लागते.) अरे—गेलीं—गेलीं—नरककुडांत गेलीं !—थांबा—यमदूत हो ! थांबा ! मला अशा अघोर या—या—यातना—न—नका देऊं ! तुमच्या पायां पडतां ! अरे रे ! तुझीं माझे कांहींच ऐकत नाहीं ! आणि मला निर्दयपणानें खालीं—खालीं नरकाचे खाईत लोटितांना ! अरेरे !—लोटा ! लोटा ! मला अक्षय नरकयातना होऊंदा !—आं—देवा ! देवा ! ती तप्ततेलाची कढई !—तो लोहशूळ—तो—तो—(किकाळी ठोकतो.) देवा ! नको नको हा त्रास ! देवा ! क्षमा कर !—देवा ! देवा ! तुला माझी कांहींच दया येत नाहींना ! हायहाय ! हे साध्वी राजसवाई ! हे मातृवत्सला यशवंतरावा ! तुझीं तरी मला क्षमा करा ! माझी तुहाला तरी दया येऊं वा !—हाय गे माझे लाडके गजरे ! गजरे ! तूं या वेळीं कोठेंगे आहेस ? गजरे ! गजरे !

गज०—(तें ऐकून धडपडून उठूं लागते, पण उठवत नाही.) बाबा ! बाबा ! ही तुमची पातकी गजरा ! मी—ये—येथेंच आहे !—बाबा—अं—अं—हालवत देखील नाहीं ! बाबा ! बाबा !

दौल०—कोण ? गजरे ! तूं येथें आहेस काय ? हायहाय ! आणि तूझी अशी स्थिति होण्यास मीच कारण झालेंना ! हायहाय ! धिक्कार असो ! बाळे ! बाळे ! गजरे ! हायहाय ! रहा तूं तेथेंच पडून रहा ! मी पातकी—अघोर पातकी—मी दुष्ट—मी चांडाल आहे !—मला शिवून आपल्या पवित्र देहास विटाळ होऊं देऊं नको !—अरेरे !

मी केवढा चांडाल ! केवढा पातकी ! गजरे ! गजरे ! त्या वेळीं मीं तुझें क्षणें ऐकिलें असतें तर मार चांगली गोष्ट होती ! असो ! आतां बोलून शोक करून काय उपयोग ! आतां मला केलेल्या कर्माचा पश्चात्ताप वाटतो, पण काय ? व्यर्थ !—यशवंतराव ! हे महासाध्वी राजसवाई ! तुझीं तरी माझ्या अपराधांची क्षमा केली असें क्षणा क्षणजे मी सुखानें देह ठेवीन !

यश० व राज०—दौलतराव ! क्षमा—क्षमा—केली ! जा !

दौल०—(आनंदांन) काय तुझीं उदारपणें माझ्या अपराधांची क्षमा करितां ? वाहवा ! वाहवा ! मी धन्य आहे ! यशवंतराव ! मी तुझा अनन्वित छळ केला, मी मोठी अघोर पातकी केलीं, द्याबदलचें प्रायश्चित्त मीं काय घेऊं ? यशवंतराव ! एकवार माझ्या प्रियकन्येला तूं आपली क्षण ! हे महासाध्वी राजसवाई ! हिला तूं सून झणून तिच्या तोंडावरून हात फिराव, क्षणजे माझा प्राण सुखानें जाईल ! (यशवंतराव, राजसवाई, व गजराबाई, बळकट एकमेकांस आलिंगन देतात.)

यश०—हायहायगे प्रिये ! मी—मी—तुला अशा स्थितीत पहावेंना ? आई ! आई ! ही आपली सून आपल्या पदरांत घे !

राज०—गजराबाई ! येगवाई अंमळ पुढें आणि मिठी घाल ! (मिठ्या मारून सर्व जण धाडकन निक्षेप्ट होऊन पडतात.)

दौल०—धन्य ! धन्य ! (प्राण सोडितो.)

(इतक्यात मालोजी आत घेतो.)

मालो०—(पाहून घाबरून) अरे ! काय हा अनर्थ ? महाराज ! महाराज ! आईसाहेब ! हायहाय !—महाराज ! महाराज ! मी

तरी काय ? बावा ! दया करा ! दया करा !
 प्राणनाथ ! हात आटोपा ! हात आटोपा !
 (यशवंतराव व दौलतराव एकमेकांशीं लढत
 असतां मध्ये घुसून दोघास बाजूस ओढूं लागते.)
दौल०—(वेषानें) काय ! काय ! कारटे ! मधें
 आलास कां फिरून ! थांब तुला नू तुझ्या
 प्राणनाथाला एकदमच यमसदनास पोचवितों !
गज०—(दौलतरावाच्या कंबरेस मिठी घालून) बा-
 वा ! तुझीं पाहिजे तर मला ठार मारा !
 परंतु या राजपुत्राशीं लढूं नका !
 (दौलतराव तिला ओढून देण्यास यत्न करितो. ती
 अधिक वळकट आवळून धरिते.)
दौल०—कारटे ! सोडतेस कीं नाही ! बोल !
 कां घेऊं तुझाच अगोदर जीव !
गज०—तुझांस वाटेल तसें करा ! परंतु या
 राजपुत्राशीं लढूं नका !
दौल०—कारटे ! तुला वाटतें मीच मात्र मरावें
 आणि या तुझ्या यारानें मात्र जिवंत
 रहावें ! कारटे ! मरच तर ! (तिच्या उ-
 रात तरवार भोंसकतो. ती खाली पडते.)
गज०—हायहाय ! हे पित्या ! हे प्राण- !
 (मूर्च्छित होते.)
यश०—(वेषानें) आः दुष्टा ! महापातक्या !
 अधमा ! प्रत्यक्ष आपलीं मातापितरें, व
 आपला सखा बंधु, यांचा वध करून तेव-
 ट्यानेंच तुझी तृप्ति झाली नाहीं झणून
 दुष्टा ! कन्यावधाचें ही पातक आपल्या
 माथ्यावर चढवून घेतलेंस ! दुष्टा ! तूं नष्ट
 आहेस ! तुझा प्राण घेण्यास मी निमित्त मात्र
 बस आहे, तूं आपल्या कर्मानेंच नष्ट झालास !
 (इतक्यांत राजसवाई किंचित् सावध होऊन कण्हूं
 लागते.)
दौल०—(मार्गे वळून) काय ही अद्यापि जिवंत
 आहे !—अरे रे ! दुष्टा ! तूं व्यर्थ मध्यें
 आलास, नाहीं तर केव्हांच ह्या जारिणीचा

उपभोग घेऊन मी स्वस्थ बसलों असतों !
यश०—(अतिशय वेषानें) दुष्टा ! जारिणी को-
 णास झणतोस ? मूर्खा ! वृथा वलगना पुरे
 कर ! चल कांहीं सामर्थ्य असेल तर लढ
 माझ्याशीं, आणि वीराप्रमाणें तुला धारातीर्थी
 मरण येऊं दे ! (दोषे लढतात, व दोषेही लढ
 तां लढतां घायळ होऊन पडतात.)
राज०—(कण्हत कण्हत) अं—अं—दुष्ट—दौल—दौ-
 ल—अं—अं—माझा प्रिय पुत्र—अं—अं—अं—
यश०—(पडल्या पडल्याच) आः दुष्टा ! काय ही
 माझ्या निष्कलंक मातेची दशा करून सो-
 ढिली आहेस !—आई ! तूं अद्यापि जिवंत
 आहेस ? आई ! मला एकदा शेवटची मिठी
 मारुंदे ! (उठूं लागतो तों धाडकन भुईवर पड-
 तो. तथापि तसाच जोटत जोटत जाऊन आईच्या
 गळ्यास मिठी मारितो.) आई ! आई ! बोल !
 बोल ! आईग ! तुझे अमृततुल्य बोल मला
 एकवार रेकूं दे ! आई ! आई ! आईग !
 हा पहा दुष्ट दौलतराव तुझा शत्रु तुज-
 पुढें मरून पडला आहे ! आईग ! पहा तर
 खरी ! आईग !—
राज०—(वर हात करून) कोण ? अं—अं—माझा—
 अं—वाळ—देवा ! नारा—अं—धन्य !—अं—
 अं—वाळा ! अं—ग !—अं—अं—गजरा ! अं—
गज०—(सावध होऊन कण्हत कण्हत) आईसोई-
 व !—अं—मी—मी जवळच !—(मोठ्या प्र-
 यत्नानें उठून राजसवाईच्या पायांशीं जाऊन धाड-
 कन पडते.) आईसा—! आ—अं—अं—!
राज०—(खोल आवाजानें) वाळा !—अं—अं—या
 गजरेला—अं—अं—सं—अं—संभाळ ! अं—अं—
 वाळा !—एकदा—अं—अं—मला घट्ट—मिठी—
 मारुं दे ! अं—(दोषे घट्ट मिठी मारितात.)
गज०—(कटानें राजसवाईच्या व यशवंतरावाच्या पायांस
 मिठी घालिते.) अं—अं—

दौल०—आः—दुष्टा ! अं—अं—मेलास ! (उबू लागतो, पण उठवत नाही.) आंः—काय करूं ! अरेरेरेरे !—घात—घात झाला !—आं—आंः— (दाताखिळ वाजू लागते.) अरे—गेलों—गेलों—नरककुडांत गेलों !—थांबा—यमदूत हो ! थांबा ! मला अशा अघोर या—या—यातना—न—नका देऊं ! तुमच्या पायां पडतों ! अरे रे ! तुझी माझे कांहींच ऐकत नाहीं ! आणि मला निर्दयपणानें खालीं—खालीं नरकाचे खाईत लोटितांना ! अरेरे !—लोटा ! लोटा ! मला अक्षय नरकयातना होऊंदा !—आं—देवा ! देवा ! ती तप्ततेलाची कढई !—तो लोहशूळ—तो—तो—(किकाळी ठोकतो.) देवा ! नको नको हा त्रास ! देवा ! क्षमा कर !—देवा ! देवा ! तुला माझी कांहींच दया येत नाहींना ! हायहाय ! हे साध्वी राजसवाई ! हे मातृवत्सला यशवंतरावा ! तुझी तरी मला क्षमा करा ! माझी तुझांला तरी दया येऊं द्या !—हाय गे माझे लाडके गजरे ! गजरे ! तूं या वेळीं कोठेंगे आहेस ? गजरे ! गजरे !

गज०—(तें ऐकून धडपडून उबू लागते, पण उठवत नाही.) बाबा ! बाबा ! ही तुमची पातकी गजरा ! मी—ये—येथेंच आहे !—बाबा—अं—अं—हालवत देखील नाहीं ! बाबा ! बाबा !

दौल०—कोण ? गजरे ! तूं येथें आहेस काय ? हायहाय ! आणि तुझी अशी स्थिति होण्यास मीच कारण झालेंना ! हायहाय ! धिक्कार असो ! बाळे ! बाळे ! गजरे ! हायहाय ! रहा तूं तेथेंच पडून रहा ! मी पातकी—अघोर पातकी—मी दुष्ट—मी चांडाल आहे !—मला शिवून आपल्या पवित्र देहास विटाळ होऊं देऊं नको !—अरेरे !

मी केवढा चांडाळ ! केवढा पातकी ! गजरे ! गजरे ! त्या वेळीं मीं तुझें लक्षणें ऐकिलें असतें तर मार चांगली गोष्ट होती ! असो ! आतां बोलून शोक करून काय उपयोग ! आतां मला केलेल्या कर्मांचा पश्चात्ताप वाटतो, पण काय ? व्यर्थ !—यशवंतराव ! हे महासाध्वी राजसवाई ! तुझी तरी माझ्या अपराधांची क्षमा केली असें लपणा लपणजे मी सुखानें देह ठेवीन !

यश० व राज०—दौलतराव ! क्षमा—क्षमा—केली ! जा !

दौल०—(आनंदानें) काय तुझी उदारपणें माझ्या अपराधांची क्षमा करितां ? वाहवा ! वाहवा ! मी धन्य आहे ! यशवंतराव ! मी तुझा अनन्वित छळ केला, मी मोठी अघोर पातकी केली, द्यावदलचें प्रायश्चित्त मीं काय घेऊं ? यशवंतराव ! एकवार माझ्या प्रियकन्येला तूं आपली लपण ! हे महासाध्वी राजसवाई ! हिला तूं सून लपून तिच्या तोंडावरून हात फिरवीव, लपणजे माझा प्राण सुखानें जाईल ! (यशवंतराव, राजसवाई, व गजराबाई, बळकट एकमेकांस आलिंगन देतात.)

यश०—हायहायगे प्रिये ! मी—मी—तुला अशा स्थितीत पहावेंना ? आई ! आई ! ही आपली सून आपल्या पदरांत घे !

राज०—गजराबाई ! येगवाई अंमळ पुढें आणि मिठी घाल ! (मिठ्या मारून सर्व जण धाडकन निश्चेष्ट होऊन पडतात.)

दौल०—धन्य ! धन्य ! (प्राण सोडितो.)

(इतक्यात मालोजी आत येतो.)

मालो०—(पाहून पावळून) अरे ! काय हा अनर्थ ? महाराज ! महाराज ! आईसाहेब ! हायहाय !—महाराज ! महाराज ! मी

तरी काय ? बाबा ! दया करा ! दया करा !
 प्राणनाथ ! हात आटोपा ! हात आटोपा !
 (यशवंतराव व दौलतराव एकमेकांशीं लढत
 असतां मध्ये घुसून दोघांस बाजूस ओढूं लागते.)
दौल०—(खेपानें) काय ! काय ! कारटे ! मधें
 आलीस कां फिरून ! थांब तुला न् तुझ्या
 प्राणनाथाला एकदमच यमसदनास पांचवितो !
गज०—(दौलतरावाच्या कंबरेस मिठी घालून) बा-
 बा ! तुझी पाहिजे तर मला ठार मारा !
 परंतु या राजपुत्राशीं लढूं नका !
 (दौलतराव तिला ओढून देण्यास यत्न करितो. ती
 अधिक वळकट आवळून धरिते.)
दौल०—कारटे ! सोडतेस कीं नाहीं ! बोल !
 कां घेऊं तुझाच अगोदर जीव !
गज०—तुझांस वाटेल तसें करा ! परंतु या
 राजपुत्राशीं लढूं नका !
दौल०—कारटे ! तुला वाटतें मीच मात्र मरावें
 आणि या तुझ्या यारानें मात्र जिवंत
 रहावें ! कारटे ! मरच तर ! (तिच्या उ-
 रांत तरवार भोंसकतो. ती खाली पडते.)
गज०—हायहाय ! हे पित्या ! हे प्राण- !
 (मूर्च्छित होते.)
यश०—(खेपानें) आः दुष्टा ! महापातक्या !
 अधमा ! प्रत्यक्ष आपलीं मातापितरें, व
 आपला सखा वंधु, यांचा वध करून तेव-
 द्यानंच तुझी तृप्ति झाली नाहीं ल्पून
 दुष्टा ! कन्यावधाचें ही पातक आपल्या
 माथ्यावर चढवून घेतलेस ! दुष्टा ! तूं नष्ट
 आहेस ! तुझा प्राण घेण्यास मी निमित्त मात्र
 वस आहे, तूं आपल्या कर्मानंच नष्ट झालास !
 (इतक्यांत राजसवाई किंचित् सावध होऊन कण्हूं
 लागते.)
दौल०—(मागें वळून) काय ही अद्यापि जिवंत
 आहे !—अरे रे ! दुष्टा ! तूं व्यर्थ मध्यें
 आलास, नाहीं तर केव्हांच ह्या जारिणीचा

उपभोग घेऊन मी स्वस्थ वसलों असतों !
यश०—(अतिशय खेपानें) दुष्टा ! जारिणी को-
 णास ल्पणतोस ? मूर्खा ! वृथा वल्गना पुरे
 कर ! चल कांहीं सामर्थ्य असेल तर लढ
 माझ्याशीं, आणि वीराप्रमाणें तुला धारातीर्थी
 मरण येऊं दे ! (दोघे लढतात, व दोघेही लढ
 तां लढतां घायाळ होऊन पडतात.)
राज०—(कण्हत कण्हत) अं—अं—दुष्ट—दौल—दौ-
 ल—अं—अं—माझा प्रिय पुत्र—अं—अं—अं—
यश०—(पडल्या पडल्याच) आः दुष्टा ! काय ही
 माझ्या निष्कलंक मातेची दशा करून सो-
 डिली आहेस !—आई ! तूं अद्यापि जिवंत
 आहेस ? आई ! मला एकदा शेवटची मिठी
 मारुंदे ! (उठूं लागतो तो धाडकन भुईवर पड-
 तो. तथापि तसाच लोटत लोटत जाऊन आईच्या
 गळ्यास मिठी मारितो.) आई ! आई ! बोल !
 बोल ! आईग ! तुझे अमृततुल्य बोल मला
 एकवार ऐकूं दे ! आई ! आई ! आईग !
 हा पहा दुष्ट दौलतराव तुझा शत्रु तुज-
 पुढें मरून पडला आहे ! आईग ! पहा तर
 खरी ! आईग !—
राज०—(वर हात करून) कोण ? अं—अं—माझा—
 अं—वाळ—देवा ! नारा—अं—धन्य !—अं—
 अं—वाळा ! अं—ग !—अं—अं—गजरा ! अं—
गज०—(सावध होऊन कण्हत कण्हत) आईसोहे-
 व !—अं—मी—मी जवळच !—(मोठ्या प्र-
 यत्नानें उठून राजसवाईच्या पायांशीं जाऊन धाड-
 कन पडते.) आईसा—! आ—अं—अं—!
राज०—(खोल आवाजानें) वाळा !—अं—अं—या
 गजरेला—अं—अं—सं—अं—संभाळ ! अं—अं—
 वाळा !—एकदा—अं—अं—मला घट्ट—मिठी—
 मारुंदे ! अं—(दोघे घट्ट मिठी मारितात.)
गज०—(कटानें राजसवाईच्या व यशवंतरावाच्या पायांस
 मिठी घालिते.) अं—अं—

दौल०—आः—दुष्टा ! अं—अं—मेलास ! (उऊं लागतो, पण उठवत नाही.) आंः—काय करूं ! अरेरेरेरे !—घात—घात झाला !—आं—आंः— (दाताखिळ वाजू लागते.) अरे—गेलों—गेलों—नरककुडांत गेलों !—थांवा—यमदूत हो ! थांबा ! मला अशा अघोर या—या—यातना—न—नका देऊं ! तुमच्या पायां पडतो ! अरे रे ! तुझी माझे काहींच ऐकत नाही ! आणि मला निर्दयपणाने खाली—खाली नरकाचे खाईत लोटितांना ! अरेरे !—लोटा ! लोटा ! मला अक्षय नरकयातना होऊंवा !—आं—देवा ! देवा ! ती तप्ततेलाची कढई !—तो लोहशूळ—तो—तो—(किंकाळी ठोकतो.) देवा ! नको नको हा त्रास ! देवा ! क्षमा कर !—देवा ! देवा ! तुला माझी काहींच दया येत नाहीना ! हायहाय ! हे साध्वी राजसवाई ! हे मातृवत्सला यशवंतरावा ! तुझी तरी मला क्षमा करा ! माझी तुझांला तरी दया घेऊं वा !—हाय गे माझे लाडके गजरे ! गजरे ! तूं या वेळीं कोठेंगे आहेस ? गजरे ! गजरे !

गज०—(तें ऐकून धडपडून उठूं लागते, पण उठवत नाही.) बाबा ! बाबा ! ही तुमची पातकी गजरा ! मी—ये—येथेच आहे !—बाबा—अं—अं—हालवत देखील नाही ! बाबा ! बाबा !

दौल०—कोण ? गजरे ! तूं येथें आहेस काय ? हायहाय ! आणि तूझी अशी स्थिति होण्यास मीच कारण झालेंना ! हायहाय ! धिक्कार असो ! बाळे ! बाळे ! गजरे ! हायहाय ! रहा तूं तेथेच पडून रहा ! मी पातकी—अघोर पातकी—मी दुष्ट—मी चांडाल आहे !—मला शिवून आपल्या पवित्र देहास विटाळ होऊं देऊं नको !—अरेरे !

मी केवढा चांडाल ! केवढा पातकी ! गजरे ! गजरे ! त्या वेळीं मीं तुझें लक्षणें ऐकिलें असतें तर मार चांगली गोष्ट होती ! असो ! आतां बोलून शोक करून काय उपयोग ? आतां मला केलेल्या कर्माचा पश्चाताप वाटतो, पण काय ? व्यर्थ !—यशवंतराव ! हे महासाध्वी राजसवाई ! तुझीं तरी माझ्या अपराधांची क्षमा केली असें लपणा लपणजे मी सुखानें देह ठेवीन !

यश० व राज०—दौलतराव ! क्षमा—क्षमा—केली ! जा !

दौल०—(आनंदानें) काय तुझीं उदारपणें माझ्या अपराधांची क्षमा करितां ? वाहवा ! वाहवा ! मी धन्य आहे ! यशवंतराव ! मी तुझा अनन्वित छळ केला, मी मोठी अघोर पातकें केलीं, द्याबदलचें प्रायश्चित्त मीं काय घेऊं ? यशवंतराव ! एकवार माझ्या प्रियकन्येला तूं आपली लपण ! हे महासाध्वी राजसवाई ! हिला तूं सून लपून तिच्या तोंडावरून हात फिरवि, लपणजे माझा प्राण सुखानें जाईल ! (यशवंतराव, राजसवाई, व गजराबाई, बळकट एकमेकांस आलिंगन देतात.)

यश०—हायहायगे प्रिये ! मी—मी—तुला अशा स्थितीत पहावेंना ? आई ! आई ! ही आपली सून आपल्या पदरांत घे !

राज०—गजराबाई ! येगवाई अंमळ पुढें आणि मिठी घाल ! (मिठ्या मारून सर्व जण धाडकन निक्षेप्ट होऊन पडतात.)

दौल०—धन्य ! धन्य ! (प्राण सोडितो.)

(इतक्यात मालोजी आत येतो.)

मालो०—(पाहून घाबरून) अरे ! काय हा अनर्थ ? महाराज ! महाराज ! आईसाहेब ! हायहाय !—महाराज ! महाराज ! मी

आपला दीनसेवक आपणापुढें उभा आहे, मजकडे एकवार अवलोकन करून मजशीं सुखाचे दोन शब्द तरी बोला ! त्या दुष्टानें आजपर्यंत आपणास व आपल्या मातोश्रींस अनिवार क्लेशांत ठेविलें, परंतु आज त्या क्लेशांचा अंत होऊन आपण आह्मां दीन प्रजांचे प्रभु व्हाल ह्मणून आह्मांस मोठी आशा होती, तिची आतांच निराशा करितां हें आपणास गोड वाटतें काय ? महाराज ! महाराज !—महाराज !—आईसाहेब ! आपण तरी आह्मांकडे ढपाकटाक्षानें अवलोकन करून आमचें शांतवन करा ! मातोश्री ! आपण इतके क्लेश सोसून शेवटपर्यंत निष्कलंक राहिलां, तें कळून आह्मीं सर्वजण आपणास धन्य समजत होतां, व त्या दुष्ट अधम दौलतरावाचा उच्छेद करून आपणास सुख दावें ह्मणून आह्मीं त्यासाठींच कंबर बांधिली, परंतु आज तें सर्व व्यर्थ झालेंना !—हायहाय ! महाराज ! महाराज !—आईसाहेब ! मातोश्री ! आपण जर आह्मां दीन लेंकरांच्या विनंतीकडे दुर्लक्ष करून आह्मांशीं भाषण न करितांच जाल, तर आह्मांस तरी इतःपर जगून काय कर्तव्य आहे ? महाराज ! आह्मीं सर्व येथल्या येथेंच आपल्या चरणापाशीं आपल्या प्राणांचा अंत करूं ! हरहर ! महाराज ! मातोश्री ! काय ही आपली स्थिति झाली आहे ? आपणास ह्या जखमा झाल्या आहेत त्यांतून केवढे हे रक्ताचे पाठ चालले आहेत ?—आणि हा सर्व अनर्थ त्या एकट्या दुष्टामुळेंच झालाना ? हायहाय ! महाराज ! एक वेळ आह्मांकडे डोळे उघडून पहा आणि तो दुष्ट कोटें

दडून वसला आहे तें आपणास टाऊक असेल तर सांगा, ह्मणजे त्याचा गळा आतां चिरून टाकून त्याचा सूड घेतों !—अरेरे ! महाराज आह्मांकडे मुळींच पहात नाहीत, आमच्या मातोश्रींसही आमची एवढी सुद्धां कीं व घेत नाही. तर आतां त्यांच्याच चरणांपाशीं आपलें शिरकमळ अर्पण करून मरावें हें बरें ! (अंमळ पुढें घेतो.) अरे ! पण हा काय प्रकार आहे ? इकडे अंधारांत आणखीही कोणी मरून पडलेलें दिसत आहे ? (दिवा पुढें कळून) अरे काय ? ही त्या दुष्टाची सद्गुणी कन्या गजरावाई ! तिचीही त्या दुष्टानें अशी अवस्था करून टाकिली काय ?—धिकार असो ! धिक्कार असो !—अहाहा ! राजकन्ये ! आपण केवढ्या अभाग्य, कीं जिवंत असेपर्यंत आपण ज्यांच्यावर इतकें प्रेम राखलें त्यांचा व आपला जिवंतपणीं नाहीच समागम झाला ! परंतु आपलें एक भाग्य मोठें कीं आपल्या वृद्धयवृद्धांचा व आपला मृत्युसमयीं तरी समागम झाला ! परंतु आह्मां पाप्यांच्या कपाळीं तेवढेंसुद्धां ब्रह्मदेवानें लिहिलें नाही ! असो. नशीब आमचें !—आजपर्यंत ज्यांच्यावर आशा ठेवून त्या दुष्टाचीं भीं कपटसेवा पत्कारिली, तेच मज अभाग्याला सोडून गेले आतां वांचून तरी मला काय कर्तव्य आहे ? आतां ह्या प्राणांचा अंत केल्याशिवाय परिणाम नाही ! (इतक्यांत हिंमतराव व इतर मंडळी आत येतात, त्यास पाहून) हिंमतराव ! मानाजीराव ! गेलें हो गेलें ! सर्वांचा घात झाला ! त्या दुष्टानें पहा आपले बाळमहाराज, मातोश्री राजसबाई, व ह्या गजरावाई यांची काय अवस्था केली आहे ती !

अरेरे ! हिजकडे पहावत देखील नाही !

(सर्व शोक करूं लागतात.)

हिंम० व माना०—(काहीं वेळानें) असो ! पर-
मेश्वराची इच्छा ! मालोजी ! आतां झालेल्या
गोष्टीबद्दल शोक करून काय कर्तव्य आहे ?
बोला ! बोला ! तो दुष्ट अधम या वेळीं
कोठें लपून बसला आहे बोला ! त्याचा—

मालो०—मलाही तीच पंचाशत पडली आहे !
तो दुष्ट माझ्या हातीं लागावा ह्मणून मी सर्व
राजवाडाभर फिरलों, परंतु त्याचा कोठेंच
धांग लागला नाही ! (इतक्यांत चपापल्यासा-
रखा होऊन) अरे ! पण तें पलीकडे अंधारांत
आणखी कोणी पडलेलें दिसतें आहे ! तो दुष्ट तर
नसेलना ? (पुढें होऊन दौलतरावास ओळखितो)
आः दुष्टा ! मला सांपडलास ! आतां—
(दांत ओंठ खाऊन त्यास मारण्याकरितां तरवार
हुगारतो.) (इतक्यांत यशवंतराव कणू लागतो.
त्याबरोबर परत मागें वळून आनंदानें)
महाराज ! आतां कणहूले तें आपणच ?—
वाहवा ! वाहवा ! हिंमतराव ! मानाजीराव !
महाराज सावध होताहेतसें वाटतें ! अंमळ
असा अंधार सोडा पाहूं ? (सर्व एका अंगास
जवळ येतात.)

हिंम०—(आनंदानें) मालोजीराव ! आपणास
परमेश्वरानें अद्यापि सोडलें नाही ! आपले
बाळमहाराज जिवंत आहेत खचित !
(सर्वजण त्यास वारा घालूं लागतात.)

माना०—अरे ! येथें कोठें पाणी मिळेल तर बरें
होईल ! (इकडे तिकडे पाहूं लागतो.)

यश०—(अंमळ सावध होऊन कणूत) कोणतें ? मा-
लोजी ?—माझ्या नेत्रांपुढें अंधारी येऊन मला
नीट ओळखतां येत नाही ! अंमळ असे
खालीं वांका पाहूं ! (मालोजी वांकतो.) अं—
आणखी ते कोण कोण दिसताहेत ?

मालो०—हे—हिंमतराव ! हे—मानाजीराव !

हे सर्व आपले शूर सरदार !

यश०—(आनंद झालासें दाखवितो व कणूत कणूत)
हे सर्व शूर सरदारहो ! आतां मी तर मर-
तोच, परंतु माझे शेवटचें ह्मणणें लक्षपूर्वक
ऐका ! तुझां सर्वांच्या जिवावर मी आजपर्यंत
दिवस काढिले. माझ्या प्रियजनांनींही अतो-
नात हाल सोडिले, त्या सर्वांचें चीज होऊन
या हतभाग्य देशांत या डोळ्यांदेखत सर्व
लोक पूर्वीप्रमाणें आनंदानें राहतील ह्मणून
मोठी आशा होती, परंतु ती सफल होण्याचें
माझ्या नशिबीं नाही ! परमेश्वराची इ-
च्छा ! ही माझी प्रिय जननी, व ही
माझी प्राणीप्रिया—ह्या तुमच्या स्वामिणी
होऊन त्यांचे आशीर्वाद तुझांस मिळावेत,
परंतु ते देवाच्या इच्छेनें नाही मिळाले ! असो.

(राजसवाई व गजराबाईचें कणूणें ऐकूं येतें,
यशवंतराव उभयतास प्रेमानें आलिंगन देऊ-
न अश्रु टाळितो. सर्वांच्या नेत्रांतून अश्रु चालतात.)
वाहवा ! वाहवा ! मित्र हो ! या दोघींचे
व माझे आपणा सर्वास निरंतर आशीर्वाद
आहेत ! दौलतरावानें आपणा सर्वास दुःख
दिलें, परंतु त्याबद्दल त्यास पश्चात्ताप हो-
ऊन मी त्यास त्याच्या सर्व अपराधांची क्षमा
केली आहे, त्याच्यावर तुमचा राग नसावा !
त्याला आतां मी आपला मित्र समजतो !
पहा बरें, तो जिवंत आहे कीं काय तें !
(सर्व त्याप्रमाणें करितात.)

सर्व—(डोळ्यांतून अश्रु आणून) काय महाराजांचें
औदार्य हें ! महाराज ! आपला शत्रु जिवंत
नाहीं !

यश०—(कणूत कणूत) बाबांनो ! आतां असें
नका बोलूं ! मीचना तो माझा मित्र आहे
ह्मणून ह्मटलें ? असो ! मालोजी ! हिंम-
मतराव ! मानाजीराव ! दौलतरावाला पुढें
आणून असा त्याच्या कन्पेपाशीं ठेवा !

(सर्वे त्याप्रमाणे करितात.) आतां आह्मीं सर्वे मरतो आहों, ह्यासाठीं आमचा उत्तर विधि नीटपणें उरकून आह्मां सर्वांच्या अस्थि काशीस भागीरथीजलांत टाकण्यास चुकूं नका ! मित्रहो ! तुह्मां सर्वांच्या दयेनें मी इतके दिवस जिवंत राहिलों, व आज माझ्या मातोश्रीचा आणि या प्रियेचा माझा समागम घडला, यास्तव आतां हें सर्व राज्य तुमच्या स्वाधीन करितों ! त्याची यथास्थित व्यवस्था करा !—मालोजी ! तुह्मीं राज्यपद ध्या ! मानाजिराव ! आपण दिवाणगिरी

पत्करा ! व हिंमतराव ! तुह्मीं सेनापति व्हा आणि सर्वे राज्याचा बंदोबस्त करा !— आतां माझ्यानें जास्ती बोलवत नाही ! हीं पहा माझी बोटे गार पडूं लागली आहेत ! मित्र हो ! आतां दया लोभ ठेवा ! माझा शब्द आंत ओढूं लागला !—राम ! राम !— यश०, राज० व गज०—(क्षेवर्धी मोठ्यानें) राम !

(पडदा पडतो.)

समाप्त.

उपोद्घात.

हे नाटक मूळ इंग्रजीत **जान ब्राउन** नामक कवीने " **बार्बारीसा** " नामक नाटक रचिले आहे त्याच्या आधारेने महाराष्ट्र भाषेत तयार केले आहे. या नाटकांत वर्णिलेला प्रकार मूळ **आफ्रिकेतील आरजीस** देशांत घडून आला आहे, परंतु तो प्रकार बऱ्याच अंशाने या देशांत घडू शकणाऱ्या गोष्टींशी जमतो, यास्तव मूळच्या पात्रांचीं नांवे बदलून हा सर्व प्रकार याच देशांत घडून आला असे दाखविणे अधिक सोईचे व वाचकांसही विशेष प्रिय होईल असे वाटून ह्या नाटकास हे प्रस्तुतचें स्वरूप देण्यांत आले आहे. ह्यावरून प्रस्तुत नाटकांत वर्णन केलेली कथा वस्तुतः इतिहासबद्ध नाही हे तर उघडच होत आहे, तथापि हे नाटक महाराष्ट्र भाषेत तयार होत असतां ज्या विशेष काळावर व स्थळावर कटाक्ष ठेविला आहे त्यांबद्दल कांहीं थोडा मजकूर लिहिणे अप्रासंगिक होणार नाही असे वाटते. प्रस्तुतच्या नाटकांत **दौलतराव** हा सर्व **कोंकणपट्टीचा** राजा असे कल्पिले आहे, व त्याच्या राज्याचे राजधानी शहर समुद्रकांठीं **सुवर्णपुर** हणून होते असे मानिले आहे. **सुवर्णपुर** हणजे प्रस्तुत ज्यास आपण **सुवर्णदुर्ग** हणतो त्याच्याच आसपास असणारे एक शहर होय. **दौलतरावाने** काटक लोकांवर स्वारी केली हणून पुस्तकांत सांगितले आहे ते काटक लोक **सह्याद्रीच्या** दऱ्याखोऱ्यांतून व डोंगरांच्या गुहांतून वगैरे राहिलेले अद्यापिही सांपडतात. तसेच **दौलतराव** ज्या राज्याचा आपण मालक आहो असे हणत असे त्याचा खरा मालक **यशवंतराव**, हा दक्षि-

णेत **कर्नाटकच्या मुसलमानी** राज्यांत मदत मागण्याकरितां गेला होता अशी बातमी आल्याचे लिहिले आहे, ह्यावरून ह्या नाटकांत वर्णिलेली कथा **कर्नाटकांत मुसलमानी** अंमल बसल्यानंतर घडून आली असावी असे साहजिक अनुमान निघण्याजोगे आहे. **शिवाय दौलतरावाने** आपणास अनेक प्रसंगां **कोंकण** प्रांताचा सार्वभौम राजा असें झटले आहे; परंतु जर कधींकाळीं सर्व **कोंकणपट्टीवर** सर्वत्र एकछत्री राज्य होतें असे कल्पिले, तर ती एकछत्रिता या प्रांतांत **पोर्तुगीज** लोकांचा प्रवेश झाला तेव्हां मोडली हे इतिहाससिद्ध आहे. ह्यास्तव **कर्नाटक** प्रांतांत **मुसलमानी** अंमल बसला, व **पोर्तुगीज** लोकांचा या देशांत प्रवेश झाला, ह्या दोन गोष्टींच्या दरम्यान या नाटकांत वर्णिलेली कथा घडली असावी असे सिद्ध होतें. आतां या दोन गोष्टी केव्हां कशा घडल्या हे इतिहासज्ञांस अवगत आहेच, ह्यास्तव त्यांचा प्रस्तुत स्थळीं उल्लेख करणे अवश्य नाही. तसेच ह्या गोष्टींचा विशेष उल्लेख न करण्याचे दुसरे एक कारण आहे तें असे कीं, वस्तुतः ह्या नाटकांत वर्णिलेली कथा ह्या देशांत घडल्यापैकी नाही, ह्यास्तव वर दिग्दर्शित केलेल्या कालनिर्णयापेक्षां अधिक सूक्ष्म रीतीने कालनिर्णय करित बसण्यांत कांहीं अर्थ नाही. साधारण दृष्ट्या पहातां, प्रस्तुत नाटकांत वर्णिलेल्या आचारविचारांचें यथावत् ज्ञान होण्यास वर सांगितलेला स्थूलकालनिर्णयच बस होणार आहे. नाटकांत **यशवंतरावाची** माता **राजसबाई** ही **कमळगडच्या** धनगराची कन्या होती असें झटले आहे;

परंतु प्रस्तुतच्या होळकर सरकारच्या राज्याच्या मूळाकडे लक्ष दिलें असतां, हा वर्णिलेला प्रकार विसंगत वाटणार नाही, एवढेंच नव्हे तर दौलतराव व यशवंतराव हे उभयताही धनगर जातींतच उत्पन्न झाले होते असें सर्वांच्या सहज लक्षांत येईल. कोंकण प्रांतांत ताडांची व माडांचीं झाडे फार, ह्यामुळे तेथील लोकांत दारू पिण्याचा प्रचार फार ही गोष्ट सर्वास अनुभवसिद्धच आहे. ही दारू हणजे आलीकडील ब्रांडीमातेच्या तोडीचीच होती असें मानणें जरूर नाही. तथापि ताडीचे वगैरे रस गाळून त्यांपासून तयार केलेले बरेंच मादक अशा साधारण प्रकारच्या मद्याच्या तोडीची ती असे एवढें मानिलें असतां बस होणार आहे. आलीकडे सर्वत्र कालाच्या वगैरे दुकानांतून काचेचे पेंले, वाटल्या इत्यादि नजरेस पडतात, परंतु हे नाटक ज्या कालास अनुलक्षून रचिलें आहे, त्या काली कांचेच्या पेंल्यांच्या ऐवजीं धातुपात्रांचीच योजना होत असे असें ध्वनित केलें आहे. आतां श्रीमंत असतील ते रुप्याचे प्याले घेतील व गरीब असतील ते हलक्याशा धातुपात्रांचा उपयोग करतील एवढेंच काय तें असो. ह्या प्रांतांत हल्लींप्रमाणें शाक्त मार्गाचा प्रसार होता असेंही सूचित करून मद्यपानापासून मनुष्याची जी पद्भुवत् अवस्था होते तिचें ही प्रसंगोपात अल्प निरूपण केलें आहे. तशीच आणखीही एक पूर्वीची चाल या ग्रंथांत सुचविण्यांत आली आहे, ती ही कीं, ह्या देशांत राजकुळांतून वगैरे पाठ किंवा पुनर्विवाह होत असत. असो.

येथपर्यंत या नाटकांत वर्णन केलेल्या काळास, स्थळास, व रीतीभार्तीस अनुसरून लेख भाटपला. आतां खुद्द कथेच्या स्वरूपाबद्दल

लिहूं. मूळ नाटकांत ह्या कथेचा शेवट गोड झाला आहे, हणजे 'बाबारीसा (दौलतराव)' व तदनुयायी एवढेच मात्र मेले असून 'सेलिम (यशवंतराव)', 'आथमन् (मालोजी)', 'सादी (हिंमतराव)', 'झफिरा (राजसवाई)', 'आयूरीनी (गजरावाई)' वगैरे पात्रें सर्व जिवंत राहिलीं आहेत, व सेलिम हा राज्यास-नावर बसून पुढें त्याचा आणि आयूरीनीचा विवाह होणार आहे इतकें सुचविलें आहे; परंतु प्रस्तुत नाटकांत अगदीं विसदृश प्रकाराचें अनुसरण केलें आहे. ह्या नाटकांत वर सांगितलेल्या पात्रांपैकीं आथमन् (मालोजी) व सादी (हिंमतराव) ही पात्रें मात्र जगू दिलीं आहेत, व बाकीचीं प्रधानत्वेकरून वर्तणारीं सर्व पात्रें मृत्युमुखांत पडल्याचें सांगितलें आहे. नाटकग्रंथ वाचत असतां वाचकांस व प्रेक्षकांस यशवंतराव, राजसवाई, व गजरावाई या पात्रांबद्दल विशेष चटकालागून अखेर ह्या सर्वांचें कल्याण व्हावें असेंच सर्वास वाटतें, व तसें वाटणें कांहीं अंशीं साहजिकही आहे, ह्या दृष्टीनें पहातां सरुदर्शनीं ह्या नाटकांतील कथा लोकांसकदाचित् रुचणार नाही असें होण्याचा संभव आहे. परंतु वाचक किंवा प्रेक्षक जर अंमळ ह्या गोष्टीबद्दल सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करून पाहतील, तर त्यांस या नाटकांत वर्णिलेला प्रकार अगदीं स्वाभाविक वाटेल.

या जगांत ज्याप्रमाणें कांहीं गोष्टी आपणास घडाव्या असें वाटत असतें त्याप्रमाणें त्या नेहमी घडतातच असें होत नाही, यामुळे असत्याचा नाश व सद्गुणाचा नेहमी जय होतो असें आपल्या प्रत्ययास येत नाही, तथापि "सद्गुण हेंच सद्गुणाचें बक्षोस" ही जी साधूक्ति आहे तिजकडे लक्ष दिलें असतां इहलोकींचा

आपला क्षणिक संबंध तुटल्यावर नंतर आपल्या सद्गुणांच्या न्यूनाधिक्यमानानें सद्गुणांवद्दल बक्षीस मिळावयाचें रहात नाही, या सर्वलोकगृहीत तत्त्वांतील सत्यतेनेच सर्वकाळीं सर्व लोकांच्या मनाचें समाधान आजपर्यंत होत आलें आहे व अद्यापिहि होत आहे. तेव्हां पारलौकिक सुखाकडे दृष्टि फेंकिली असतां या जगांतच आपणास सद्गुणावद्दलचें बक्षीस मिळालें नाही ह्मणून तेवढ्यानेच विचारवान् पुरुष कदापि खिन्न होत नाहीत, व या जगांत आपणावर जरी पर्वतत्राय संकटें कोसळलीं, व त्यांयोगें आपले प्राणही नष्ट झाले किंवा होऊं लागले, तरी त्यांच्या परमेश्वराच्या न्यायीपणावर पूर्णपणें ह्वाला असतोच असतो. ह्यास्तव आपणास जरी यशवंतराव, राजसबाई व गजराबाई इत्यादिकांचें ऐहिक कल्याण व्हावें असें फार फार वाटत असूनही तें आपल्या प्रत्यक्ष निदर्शनास आलें नाही, तरी एषढ्यावद्दलच वाचकांनीं किंवा प्रेक्षकांनीं तादृश खिन्न होण्याचें कारण नाही. परंतु हा सर्व पारलौकिक विचार एकीकडे ठेवून केवळ ऐहिक लोकव्यवहाराकडेच नजर देतांही सद्गुणाचें व दुर्गुणाचें फळ मिळावयाचें त्याप्रमाणें ज्याचें त्यास मिळालेंच आहे असें अंमळ सूक्ष्म विचारातीं सर्वांच्या नजरेस आल्यावांचून रहावयाचें नाही. या नाटकांतील नायक दौलतराव, त्याच्या अनन्वित दुष्कर्माप्रमाणें त्यास जें फळ मिळणें वास्तविक दृष्ट्या इष्ट आहे तें फळ त्याला मरावयाचे अगोदरच मिळालेंच आहे. कारण दौलतरावानें जिवंत असतां ज्या अनन्वित पातकांचें, कीं ज्यांच्या पुढें पंचमहापातकेंही आपली मान वांकविण्यास रहावयाचीं नाहीत त्यांचें, आचरण केलें, त्या पातकांचें फळ त्याच्या अंतर्गामाची निरंतरची व्यग्रता व शांतिरहितता ह्या दोन

गोष्टींमध्येच प्रगट झालें आहे. व यासाठीं अशा प्रकारचा मनुष्य प्रत्यक्ष मरून जाण्यापेक्षां जीवंत राहूनच जर प्रत्यक्ष अंतरात्म्याच्या संबंधानें निरंतर याजगांत यमयातनांचा अनुभव घेत असतांना आपल्या दृष्टीस पडतो आहे, तर त्यांतच दुष्कर्माचा अपजय व तद्विरोधानें सद्गुणाचा जय झाला असें ह्मणण्यास विलकुल प्रत्यवाय नाही. यशवंतरावाच्या पित्याचा दुष्ट दौलतरावानें घात केल्यावर यशवंतरावास अरण्यवासादिक अघोर संकटें भोगावीं लागलीं, तथापि ज्या वेळीं तो परत येऊन आपल्या मातोश्रीस भेटला व त्यानें तिच्या जिवाचें समाधान केलें, त्यावेळीं त्याचा “ अंतरात्मा जसा कांहीं आनंदसमुद्रांत गटंगळ्याच ” खाऊं लागला, व त्या वेळीं त्यानें सद्गुणाच्या महिम्याविषयी जो स्वोद्गार प्रकट केला, त्यावरूनच प्रत्यक्ष दुःखावरयेंतही सद्गुणाचें फळ मिळतें असें सिद्ध होत नाही काय ? “ सद्गुणाचा महिमा कांहीं “ विलक्षण आहे ! सद्गुणापासून प्राप्त होणाऱ्या “ आनंदास तर पारावार नाही ! फार काय “ सांगावें ? एकादे वेळीं दुःख प्राप्त झालें तरी तें “ देखील आल्हादकारक होतें ! व मनुष्याचा “ अंतरात्मा कितीही शोकावेशांत बुडाला अ- “ सला तरी एकादे वेळीं तरी त्यास ब्रह्मानंदाचा “ अनुभव आल्यावांचून रहात नाही ! ” ही यशवंतरावाची स्वोक्ति (अंक ३ प्र. ३ पृ ४१ पहा) आहे; तसेंच (अंक ३ प्र. ५ पृ. ६० यामध्ये) राजसबाईवर दौलतराव जुलूम करूं लागणार अशा संकटसमयीं तिला यशवंतराव जिवंत असल्याचें समजलें त्यावेळीं तिनें “ देवा ! नारायणा ! तूं धन्य आहेस ! ” असें ह्मटलें आहे; व पुढें ज्यावेळीं तिनें दौलतरावाची अ- खेरची निराशा केली, त्यावेळीं “ आजपर्यंत

“आहो उभयतांनी ज्या निश्चयानें दिवस का-
 “ढिले, तोच आमचा निश्चय निरंतर चालेल!”
 अशी तिची उक्ति (पृ. ६२ पहा) आहे; तसेंच
 (पृ. ३४) यशवंतराव व आपण या उभय-
 तांचें परस्परप्रेम निष्फळ होणार झणून जरी
 गजराबाईला अत्यंत दुःख वाटतें आहे, तरी तें
 यशवंतरावाच्या “शांत वृत्तीचें अनुकरण करून
 मुकाट्यानें सहन करण्यास” झटण्याचा तिचा
 निश्चय आहे, व यशवंतरावास तिच्या
 “पित्याच्या आचरणामुळे . . . अनिवार क्लेश
 “व संकटें भोगावीं लागलीं हें सर्व खरें आहे,
 “तथापि परमेश्वर करो आणि प्रत्यक्ष प्राणघा-
 “तापेक्षां सौम्य अशा उपायाची योजना करून
 “आपल्या दुःखाचें परिमार्जन करण्याची”
 यशवंतरावास बुद्धि देवो अशी (पृ. ३५)
 तिची प्रार्थना आहे; ह्या सर्व गोष्टींवरून धीर
 पुरुषांच्या चित्ताची सार्वकालीन निर्विकारिता
 व तज्जन्य ब्रह्मानंदसुखाप्राप्ति ही किती बरें
 वर्णनीय आहेत? व अशा तऱ्हेच्या ब्रह्मानंदसुखा-
 पुढें प्रत्यक्ष लौकिक प्रकारानें वाढलावावढलींचें
 लग्न इत्यादि गोष्टी होऊन त्यांपासून होणारें
 सुख हें किती अल्प आहे ह्याची कल्पना को-
 णासही सहज करिता येईल. तेव्हां ह्या दृष्टीनें
 पहातां यशवंतराव व गजराबाई हीं उभयतां
 जिवंत राहून त्यांचा विवाहसंबंध घडून आला
 नाही ह्यामुळे यत्किंचित्ही निराशा मानण्याचें
 कारण नाही. परंतु हा सर्व अध्यात्मिक विचार झाला,
 आतां केवळ लौकिक दृष्टीनेंच विचार करून
 पाहूं लागलें असतांही वाचकांच्या किंवा श्रो-
 त्यांच्या इच्छेनुरूप या नाटककथेचा अंत
 होणें कितपत साहजिक आहे ह्याबद्दल यत्कि-
 चित् विचार करणें इष्ट वाटतें.

ह्या नाटकांत राजसबाई व गजराबाई हीं

दोन स्त्रीपात्रें प्रधान आहेत; त्यांपैकी राजस-
 बाई यशवंतरावाची आई, हिला दौलतरावा-
 च्या त्रासांतून आपण मुक्त होऊन आपला पुत्र
 गादीवर बसावा असें साहजिक रीतीनें वाटणार
 आहे, व ह्या दृष्टीनें पहातां या नाटककथेचा
 शेवट वाचकांच्या इच्छेनुरूप होण्यास काहीं
 प्रत्यवाय नसावा. परंतु हा विचार गजराबाई-
 च्या संबधानें चालण्यासारखा नाही. गजराबा-
 ईचें प्रेम यशवंतरावावर आहे ह्यास्तव राजस-
 बाईप्रमाणेंच तिलाही यशवंतरावाचें कल्याण
 व्हावें असें वाटणें अगदीं साहजिक आहे, व
 त्याप्रमाणें तिला वाटलेंही आहे; परंतु राजसबाई
 ज्याप्रमाणें दौलतरावाचा द्वेष करिते त्याप्रमाणें
 आपणही द्वेष करणें गजराबाईचे हातून
 होणें शक्य नाही. ह्यास्तव यशवंतरावास राज्य-
 प्राप्ति होऊन आपला त्याच्याशीं विवाह व्हावा
 हें जरी तिला अत्यंत इष्ट होतें, तथापि तिला
 “प्रत्यक्ष पित्याच्या प्राणघाताहून सौम्य अशा
 उपायानें” च जर ही गोष्ट साध्य होण्यासार-
 खी असती तर ती पाहिजे होती, एव्हचीं प्रत्यक्ष
 आपला प्राणनाश झाला तरी चिंता नाही,
 परंतु पित्याचा व त्याबरोबर आपला तद्दयवल्गुभ
 यशवंतराव ह्याचाही प्राण वांचवावयाचा, अ-
 साच तिचा संकल्प होता. परंतु हा संकल्प
 सिद्धीस जाण्यास यशवंतरावाकडून जबरदस्त
 अडचण होती. दौलतरावानें यशवंतरावास
 व त्याच्या मातापितरांस जीं दुःखें दिलीं त्या
 मानानें पाहतां यशवंतरावाच्याच हातानें दौ-
 लतराव मेल्याशिवाय पूर्वीच्या दुःखांबद्दलचा
 त्यानें सूड पुरता उगाविलासं होत नाही, ह्यास्तव
 तशा प्रकारचा सूड घेणें तर अवश्य, आणखी
 तो प्रकार गजराबाईस तर मुळींच संमत होत
 नाही, तेव्हां जरी कदाचित् एकट्या दौलतरा-

वासच मारून बाकीच्या सर्वांस जगू दिलें असतें, तरी देखील गजराबाईंच्या जिवास सुखसमाधान मिळण्याचा संशयच होता; व तिच्या जिवास सुखसमाधान मिळण्याचाच जर संशय, तर राजसबाई व यशवंतराव यांच्या जिवास सुखसमाधान तें कोठून होणार ? एतावता वाचक ज्या उद्देशानें राजसबाई, गजराबाई व यशवंतराव हीं जिवंत रहावीं असें इच्छितात तो उद्देश पूर्णपणें सिद्धीस जाणेंच दूरापास्त आहे. व हा विचार मनांत आणूनच आहीं प्रस्तुत नाटककथेचा शेवट सर्व प्रधान पात्रांच्या मृत्युद्वाराच केला आहे. अशा तऱ्हेचा शेवट करण्याचा आमचा दुसराही आणखी एक उद्देश आहे. इंग्लिश भाषेंत ज्याप्रमाणें "ट्रजेडी" अथवा करुणरसपर्यवसायी नाटके आहेत त्याप्रमाणें संस्कृतांत किंवा महाराष्ट्र भाषेंत नाहींत. आपल्या भाषेंत नाटकादिकांचा शेवट पाहिला हणजे नेहमी सुखपर्यवसायीच असतो. परंतु ज्या कोणास इंग्लिश भाषेंतील करुणरसपर्यवसायी नाटकांचा यत्किंचित्ही आस्वाद मिळाला असेल त्यांस त्या नाटकांचें वाचन किंवा प्रेक्षण समाप्त झाल्यानंतरही पुष्कळ वेळ जो त्दयावर परिणाम उर्वरित असतो तो परिणाम हर्षपर्यवसायी नाटकांच्या वाचनापासून किंवा प्रेक्षणापासून होत नाहीं, हें अवगत असेलच. द्यास्तव एकादा सदुपदेश हर्षपर्यवसायी नाटकांपासून जितका वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या त्दयावर विबेल त्यापेक्षां शतपटीनें तो करुणरसपर्यवसायी नाटकापासून विवण्याचा संभव आहे. व ह्या उद्देशानेंही आहीं प्रस्तुतच्या नाटक ग्रंथास सांप्रतचें स्वरूप दिलें आहे. अस्तु.

प्रस्तुतचें नाटक मूळ ज्या इंग्लिश नाट-

काच्या अधारे रचिल्याचें मागें सांगितलें आहे, त्यांतील कथान्ताच्या प्रकाराहून आमच्या पुस्तकांतील कथान्त फार विसदृश आहे हें आतांपर्यंत लिहिलेल्या हकीकतीवरून वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल. तथापि ह्या पुस्तकांची मूळ इंग्लिश नाटकाहून विसदृशता नुसती कथान्तापुरतीच आहे असें कोणी समजूं नये. प्रस्तुत नाटकास मूळ इंग्रजी नाटक फक्त आधारापुस्तक घेतलें आहे, व आरंभीं आरंभीं मात्र रचना बहुतेक मूळावरहुकुम आहे. परंतु जसजसा नाटककथेचा विस्तार होत गेला, तसतसे मूळाहून विसदृश रचनाप्रकार होत गेले, ह्यामुळे कित्येक ठिकाणीं प्रवेशांचे प्रवेशही प्रस्तुत पुस्तकांत अगदींच निराळे व नवे करून घालावे लागले. एकंदरीत हें पुस्तक करोत असतां आमचा उद्देश भाषांतर हणून करण्याचा नसून, जेणेंकरून हें पुस्तक महाराष्ट्र जनांच्या रुचीस अभिमत होऊन, त्यावासून जो उपयोग करून घेणें इष्ट आहे तो त्यांस करून घेतां यावा, अशा उद्देशानेंच हें पुस्तक तयार केलें आहे. द्यास्तव मूळाहून प्रस्तुत नाटकाची विसदृशता प्रवेशरचनेतच आहे असें नसून पात्रांचे आचारविचार व भाषणपद्धति यांतही आहे असें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. आतां ही विसदृशता कोणच्या ठिकाणीं कसकशी व कितीकिती आहे हें, आमचे इंग्लिशज्ञ वाचक जर हें व मळचें अशीं पुस्तकें परस्परंशीं ताडून पहातील, तर त्यांच्या सहज लक्षांत येईल. तथापि आमच्या महाराष्ट्र भाषा मात्र जाणणाऱ्या वाचकांस समजण्याकरितां तिचें यत्किंचित् स्वरूप येथें लिहिणें अवश्य वाटतें. साधारणतः विसदृश स्थळें हीं सर्व ग्रंथभर पसरलीं आहेत, द्यास्तव त्या सर्वांचा उल्लेख येथें न करितां

“आहो उभयतांनी ज्या निश्चयानें दिवस का-
 ‘दिले, तोच आमचा निश्चय निरंतर चालेल!”
 अशी तिची उक्ति (पृ. ६२ पहा) आहे; तसेंच
 (पृ. ३४) यशवंतराव व आपण या उभय-
 तांचें परस्परप्रेम निष्फळ होणार ह्मणून जरी
 गजराबाईला अत्यंत दुःख वाटतें आहे, तरी तें
 यशवंतरावाच्या “शांत वृत्तीचें अनुकरण करून
 मुकाट्यानें सहन करण्यास” झटण्याचा तिचा
 निश्चय आहे, व यशवंतरावास तिच्या
 “पित्याच्या आचरणामुळे . . . अनिवार क्लेश
 “व संकटें भोगावीं लागलीं हें सर्व खरें आहे,
 “तथापि परमेश्वर करो आणि प्रत्यक्ष प्राणघा-
 “तापेक्षां सौम्य अशा उपायाची योजना करून
 “आपल्या दुःखाचें परिमार्जन करण्याची”
 यशवंतरावास बुद्धि देवो अशी (पृ. ३५)
 तिची प्रार्थना आहे; ह्या सर्व गोष्टींवरून धीर
 पुरुषांच्या चित्ताची सार्वकालीन निर्विकारिता
 व तज्जन्य ब्रह्मानंदसुखाप्राप्ति हीं किती बरें
 वर्णनीय आहेत? व अशा तऱ्हेच्या ब्रह्मानंदसुखा-
 पुढें प्रत्यक्ष लौकिक प्रकारानें वाव्हलावाव्हलींचें
 लग्न इत्यादि गोष्टी होऊन त्यांपासून होणारें
 सुख हें किती अल्प आहे ह्याची कल्पना को-
 णासही सहज करिता येईल. तेव्हां ह्या दृष्टीनें
 पहातां यशवंतराव व गजराबाई हीं उभयतां
 जिवंत राहून त्यांचा विवाहसंबंध घडून आला
 नाहीं ह्यामुळे यांकिचित्ही निराशा मानण्याचें
 कारण नाहीं. परंतु हा सर्व अध्यात्मिक विचार झाला,
 आतां केवळ लौकिक दृष्टीनेंच विचार करून
 पाहूं लागलें असतांही वाचकांच्या किंवा श्रो-
 त्यांच्या इच्छेनुरूप या नाटककथेचा अंत
 होणें कितपत साहाजिक आहे ह्याबद्दल यांकि-
 चित् विचार करणें इष्ट वाटतें.

ह्या नाटकांत राजसबाई व गजराबाई हीं

दोन स्त्रीपात्रें प्रधान आहेत; त्यांपैकी राजस-
 बाई यशवंतरावाची आई, हिला दौलतरावा-
 च्या त्रासांतून आपण मुक्त होऊन आपला पुत्र
 गादीवर बसावा असें साहजिक रीतीनें वाटणार
 आहे, व ह्या दृष्टीनें पहातां या नाटककथेचा
 शेवट वाचकांच्या इच्छेनुरूप होण्यास कांहीं
 प्रत्यवाय नसावा. परंतु हा विचार गजराबाई-
 च्या संबधानें चालण्यासारखा नाहीं. गजराबा-
 ईचें प्रेम यशवंतरावावर आहे ह्यास्तव राजस-
 बाईप्रमाणेंच तिलाही यशवंतरावाचें कल्याण
 व्हावें असें वाटणें अगदीं साहजिक आहे, व
 त्याप्रमाणें तिला वाटलेंही आहे; परंतु राजसबाई
 ज्याप्रमाणें दौलतरावाचा द्वेष करिते त्याप्रमाणें
 आपणही द्वेष करणें गजराबाईचे हातून
 होणें शक्य नाहीं. ह्यास्तव यशवंतरावास राज्य-
 प्राप्ति होऊन आपला त्याच्याशीं विवाह व्हावा
 हें जरी तिला अत्यंत इष्ट होतें, तथापि तिला
 “प्रत्यक्ष पित्याच्या प्राणघाताहून सौम्य अशा
 उपायानें” च जर ही गोष्ट साध्य होण्यासार-
 खी असती तर ती पाहिजे होती, एवढी प्रत्यक्ष
 आपला प्राणनाश झाला तरी चिंता नाहीं,
 परंतु पित्याचा व त्याबरोबर आपला तृदयवल्गुभ
 यशवंतराव ह्याचाही प्राण वांचवावयाचा, अ-
 साच तिचा संकल्प होता. परंतु हा संकल्प
 सिद्धीस जाण्यास यशवंतरावाकडून जबरदस्त
 अडचण होती. दौलतरावानें यशवंतरावास
 व त्याच्या मातापितरांस जीं दुःखें दिलीं त्या
 मानानें पाहतां यशवंतरावाच्याच हातानें दौ-
 लतराव मेल्याशिवाय पूर्वीच्या दुःखांबद्दलचा
 त्यानें सूड पुरता उगविलासं होत नाहीं, ह्यास्तव
 तशा प्रकारचा सूड घेणं तर अवश्य, आणखी
 तो प्रकार गजराबाईस तर मुळींच संमत होत
 नाहीं, तेव्हां जरी कदाचित् एकदशा दौलतरा-

वाचक मारून बाकीच्या सर्वांस जगू दिलें असतें, तरी देखील गजराबाईंच्या जिवास सुखसमाधान मिळण्याचा संशयच होता; व तिच्या जिवास सुखसमाधान मिळण्याचाच जर संशय, तर राजसबाई व यशवंतराव यांच्या जिवास सुखसमाधान तें कोठून होणार ? एतावता वाचक ज्या उद्देशानें राजसबाई, गजराबाई व यशवंतराव हीं जिवंत रहावीं असें इच्छितात तो उद्देश पूर्णपणें सिद्धीस जाणेंच दूरापास्त आहे. व हा विचार मनांत आणूनच आर्त्ती प्रस्तुत नाटककथेचा शेवट सर्व प्रधान पात्रांच्या मृत्युद्वाराच केला आहे. अशा तऱ्हेचा शेवट करण्याचा आमचा दुसराही आणखी एक उद्देश आहे. इंग्लिश भाषेंत ज्याप्रमाणें "ट्रजेडी" अथवा करुणरसपर्यवसायी नाटके आहेत त्याप्रमाणें संस्कृतांत किंवा महाराष्ट्र भाषेंत नाहींत. आपल्या भाषेंत नाटकादिकांचा शेवट पाहिला हणजे नेहमी सुखपर्यवसायीच असतो. परंतु ज्या कोणास इंग्लिश भाषेंतील करुणरसपर्यवसायी नाटकांचा यत्किंचित्ही आस्वाद मिळाला असेल त्यांस त्या नाटकांचें वाचन किंवा प्रेक्षण समाप्त झाल्यानंतरही पुष्कळ वेळ जो तृदयावर परिणाम उर्वरित असतो तो परिणाम हर्षपर्यवसायी नाटकांच्या वाचनापासून किंवा प्रेक्षणापासून होत नाहीं, हें अवगत असेलच. ह्यास्तव एकादा सदुपदेश हर्षपर्यवसायी नाटकांपासून जितका वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या तृदयावर विबेल त्यापेक्षां शतपटीनें तो करुणरसपर्यवसायी नाटकापासून विबण्याचा संभव आहे. व ह्या उद्देशानेंही आर्त्ती प्रस्तुतच्या नाटक प्रंधास सांप्रतचें स्वरूप दिलें आहे. अस्तु.

प्रस्तुतचें नाटक मूळ ज्या इंग्लिश नाट-

काच्या अधारे रचिल्याचें मागें सांगितलें आहे, त्यांतील कथान्ताच्या प्रकाराहून आमच्या पुस्तकांतील कथान्त फार विसदृश आहे हें आतांपर्यंत लिहिलेल्या हकीकतीवरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. तथापि ह्या पुस्तकांची मूळ इंग्लिश नाटकाहून विसदृशता नुसती कथान्तापुरतीच आहे असें कोणी समजू नये. प्रस्तुत नाटकास मूळ इंग्रजी नाटक फक्त आधारापुपुरतेंच घेतलें आहे, व आरंभीं आरंभीं मात्र रचना बहुतेक मूळावरहुकुम आहे. परंतु जसजसा नाटककथेचा विस्तार होत गेला, तसतसे मूळानुसार विसदृश रचनाप्रकार होत गेले, ह्यामुळे कित्येक ठिकाणीं प्रवेशांचे प्रवेशही प्रस्तुत पुस्तकांत अगदींच निराळे व नवे करून घालावे लागले. एकंदरीत हें पुस्तक करीत असतां आमचा उद्देश भाषांतर हणून करण्याचा नसून, जेणेंकरून हें पुस्तक महाराष्ट्र जनांच्या रूचीस अभिमत होऊन, त्याचासून जो उपयोग करून घेणें इष्ट आहे तो त्यांस करून घेतां यावा, अशा उद्देशानेंच हें पुस्तक तयार केलें आहे. ह्यास्तव मूळानुसार प्रस्तुत नाटकाची विसदृशता प्रवेशरचनेंतच आहे असें नसून पात्रांचे आचारविचार व भाषणपद्धति यांतही आहे असें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. आतां ही विसदृशता कोणच्या ठिकाणीं कसकशी व कितीकिती आहे हें, आमचे इंग्लिश वाचक जर हें व मळचें अशीं पुस्तकें परस्परांशीं ताडून पहातील, तर त्यांच्या सहज लक्षांत येईल. तथापि आमच्या महाराष्ट्र भाषा मात्र जाणाऱ्या वाचकांस समजण्याकरितां तिचें यत्किंचित् स्वरूप येथें लिहिणें अवश्य वाटतें. साधारणतः विसदृश स्थळें हीं सर्व ग्रंथभर पसरलीं आहेत, ह्यास्तव त्या सर्वांचा उल्लेख येथें न करितां

प्रस्तुत पुस्तकांत मूळांत नसूनही अगदीं नवीनच करून घातलेले प्रकार मात्र वाचकांस कळविले असतां बस होणार आहे. नवीन प्रकार करून घातले ते येणेंप्रमाणें:-**दौलतरावाची प्रतापसिंहाच्या घरीं येण्याच्या पूर्वीची हकीकत** (पृ. १-२); **गजराबाईंचें प्रथमचें आत्मगत भाषण** (पृ. ९) व तिनें **पर्वतेश्वराच्या जंगलांतील चोरट्यांबद्दलची सांगितलेली हकीकत** (पृ. ११-१२); **राजसबाईंचें आत्मगत भाषण** (पृ. २३) व तिनें आपणास वश व्हावें ह्मणून **दौलतरावानें केलेली तिची विनवणी पद** (पृ. १७-१८); **यशवंतरावास मारल्याबद्दल येसवानें सांगितलेली खोटी हकीकत** (पृ. २३); **यशवंतराव व गजराबाई यांच्या परस्पर प्रेमाचीं वगैरे भाषणें** (पृ. ३० पासून ३४); **यशवंतरावानें सात वर्षे वियोग झाल्यानंतर आपल्या मातोश्रींस प्रथमच पाहिलें त्या वेळचे त्याचे दुःखोद्गार** (पृ. ३७); अंक ४ प्र. १ यांतील **गजराबाईंचें आत्मगत भाषण** (पृ. ४६); **मेजवानींत मद्यपानाचा प्रकार व दौलतरावाची पशुवत् अवस्था व तिजसंबंधानें गजराबाईंचा दुःखोद्गार वगैरे** (पृ. ४७ पासून ४९); **यशवंतराव राजसबाईंच्या महालाच्या बाहेरल्या अंगास निजल्याचा प्रकार** (पृ. ५२-५३); **दौलतरावाचें पहिलें अनुतापयुक्त भाषण** (पृ. ५३); **दौलतरावाचें उपाध्यायापाशीं भाषण झाल्याचा प्रकार** (पृ. ५५-५६); **राजसबाईंचें शेवटलें आत्मगत भाषण व दौलतरावाची तिनें आपणास वश व्हावें ह्मणून पुनरपि विनवणी पद वगैरे** (पृ. ५७-५८); व **बहादुरशिंहाच्या मृत्यूच्या प्रकारापामून नाटकसमाप्ति होईपर्यंत सर्व भाग** (पृ. ७१ पासून ८०). असो.

येथपर्यंत या नाटकाच्या उपोद्घातादाखल जो मजकूर लिहिणें आहांस इष्ट वाटलें तो लिहिला. आतां खुद वाचकांस विनंतीदाखल थोड्या चार ओळी लिहून हा लेख आटोपतां. प्रस्तुत आर्त्ती जो उद्देश मनांत धरून हें नाटकादि ग्रंथ करण्याचा उद्योग आरंभिला आहे, तो उद्देश या पुस्तकाच्या पहिल्या अंकांत लिहिलेल्या उपोद्घातांत व प्रत्येक अंकाच्या मलपृष्ठावर देण्यांत आलाच आहे; व ह्या पुस्तकांत जे नाटकादिकांचे ग्रंथ आहांकडून छापून प्रसिद्ध करण्यांत येतील ते निरंतर त्या उद्देशास अनुसरूनच असतील. आजपर्यंत 'नेटिव ओपिनियन', 'सुबोध पत्रिका' व 'विविधज्ञानविस्तार' शिवाय करून आमच्या पुस्तकावर दुसऱ्या कोठेंही अभिप्राय छापून प्रकट झाल्याचें आमच्या पाहण्यांत नाहीं. परंतु या पुस्तकांत छापत असलेलीं चार प्रकरणें आजपर्यंत अपुरतीच असत ह्यामुळें, साधारणतः पुस्तक करण्याचे उद्देश व पुस्तकांतील भाषासरणि, ह्यांशिवाय इतर रीतीनें पुस्तकपरीक्षा यथावत् होण्यास सवड नव्हती; ह्याकरितां कदाचित् ह्या पुस्तकाबद्दल अभिप्राय फारसे प्रगट झाले नसतील असें आहांस वाटतें. सांप्रत आर्त्ती आरंभिलेल्या चार प्रकरणांपैकीं एक प्रकरण 'दौलतराव नाटक' हें समाप्त झालें आहे, ह्यास्तव त्यांतील गुणावगुणांबद्दल अनुकूल किंवा विरुद्ध अभिप्राय छापून प्रसिद्ध होण्यास आतां कोणताही प्रत्यवाय राहिला नाहीं. ह्यास्तव सर्व प्रसिद्ध वर्तमानपत्रकर्ते, मासिक पुस्तककर्ते, व इतर वाचकजन यांनीं आपणास वाटतील त्या प्रकारचे अनुकूल किंवा प्रतिकूल अभिप्राय मेहेरबानीनें छापून प्रसिद्ध करावे, किंवा वाटल्यास ते खुद आहांकडेही लिहून पाठवावे, अशी आमची त्यांस सविनय विनंती

आहे. आमचें पुस्तक पूर्णदशेस आलें आहे असें आह्मी बिलकूल समजत नाही, व आमच्या कृतींत सहस्रशः दोष सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत सहज येण्यासारखे असतील हेंही आह्मी प्रांजळ बुद्धीनें कबूल करितों; ह्यास्तव आमच्या पुस्तकाबद्दल किंवा पुस्तकांतील कोणच्याही भागाबद्दल आपले अभिप्राय जर कोणीही आह्मांकडे मेहेरबानीनें लिहून कळवितील, तर सवडीप्रमाणें, वाचकांची आह्मांवर इतराजी न व्हावी यासाठीं निराळ्या खर्चानें, ते आह्मी छापून आमचें पुस्तकांत वेळोवेळीं प्रसिद्ध करीत जाऊं, व त्यामध्ये आह्मांस घेण्यासारखे जे कांहीं

विचार किंवा सूचना असतील त्या सर्वांचें आह्मी परमादरपूर्वक ग्रहण करूं. विशेषतः जे नाटकग्रंथ आह्मी करण्याचें अंगावर घेतलें आहे, ते सर्व ग्रंथ रंगभूमीवर प्रयोगरूपें अभिनीत व्हावे अशी आमची पूर्ण इच्छा आहे, ह्यासाठीं नाटकग्रंथांत प्रयोगाचे संबंधानें जर काहीं अडचणी येण्यासारख्या वाचकांच्या लक्षांत आल्या तर त्या त्यांनीं खुशाल आह्मांस कळवाव्या ह्मणजे त्या यथाशक्तिसुधारण्यास, व पुनरपि इतर नाटकांतून तशा अडचणी न याव्या एतद्विषयीं यत्न करण्यास, आह्मांकडून बिलकूल आळस होणार नाही.